

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क: सौ.पद्मवी लक्ष्मण गेटे मो.9623979067

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज
(GNM, ANM)
महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

जलपावनी बहुदोयोग संस्थाची संस्था संचालित...

संस्था	संस्था	संस्था
संस्था	संस्था	संस्था
संस्था	संस्था	संस्था

प्रवेश देणे चालू आहे!

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tulaji Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir,
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email : shridhprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer-Reviewed)

Year - 9 Vol. I ISSUE - XCVIII MAY - 2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 9 Vol. I ISSUE - XCVIII May -2024

Special Issue

- Chief Editor -

Dr. Darmapurikar Bhalchandra V.

Quartly Research Journal

{Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's}

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.278

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____
it is peer reviewed and published in the Issue XCVIII, Vol. I , Year - 9 in the month May- 2024.
Special Issue

Thank You!

-Chief Editor -

Dr. Darmapurikar Bhalchandra V.

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Refereed Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XCVIII

Year – 9

May 2024

:: Editor::

Dr. Darmapurikar Bhalchandra V.

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Problem of Agricultural Marketing in India	Dr. Rosalin Mishra	01
02.	Risk Perception As A Determinant Of Portfolio Management - An Overview	Dr. Shital Krishna khadakkar	05
03.	Changing Nature of Libraries in Modern Era	Parmeshwar Manikrao Ingle	10
04.	Dynamics of Population Pattern in Belagavi City-Karnataka State	Dr. Mallikarjun S. Kurani	13
05.	Indian Future Based on Indian Values	Pradip Jankar	19
06.	Exploring the Evolution and Cultural Impact of Marathi Cinema	Amol Deepakrao Dhule Dr. S. D. Pathak	22
07.	The Evolution and Impact of Digital Advertising: A Comprehensive Analysis	Dr. Suhas DurgadasPathak	25
08.	Study on Performance of NPAs of Indian Commercial Banks	Sarita Bavaskar Dr M .B Birada	28
09.	Ethnobotanical Studies and Documentation of folk Medicinal Plants in Mahur Range Forest of Nanded District (Maharashtra)	Namrata R. Dhanajkar	33
10.	Fun and Fun Learning - Through Joyful Speaking	Vasanti Kodande	37
11.	हिंदी उपन्यास साहित्य में दलित चेतना ।	प्रा. डॉ. प्रदीप माणिकराव शिंदे	41
12.	फणीश्वरनाथ रेणु के कथा साहित्य में लोकसंस्कृति	श्रीमती. लता चौधरी प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर भिमराव महाजन	44
13.	वैदिक संहिताओं में स्त्री-विमर्श	डॉ. मीरा दुबे	49
14.	वृद्धावस्था में सामाजिक सुरक्षा पेंशन और कल्याणकारी योजनाओं की स्थिति - कोरबा क्षेत्र के विशेष संदर्भ में	श्रीमती प्रीति जायसवाल डॉ. स्नेह कुमार मेश्राम	51
15.	सन्त कबीर और सन्त तुकाराम के काव्य में लोकभावना : तुलनात्मक अध्ययन	प्रा. समीर धर्मराज महाले प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर भिमराव महाजन	57
16.	भारतीय वाङ्मय पर स्वामी विवेकानंद के दर्शन का प्रभाव	प्रा. डॉ. शिवचरण एन. धांडे	64
17.	भारतीय संस्कृति पर पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव तथा भारतीयता के विभिन्न पहलू	डॉ. राम सदाशिव बडे	71
18.	'मतदानाचा हक्क' आणि 'राईट टू रिजेक्ट'	ऋषिकेश वासुदेव कुंभार डॉ संजय शत्रुघन लांडगे	75
19.	'विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन संस्कृती वाढीस लागण्यासाठी प्रयत्न'	भारती रंगनाथ भगत	79

20.	लॉर्ड मेकॉलेने भारतीय शिक्षण पद्धतीला दिलेली नवी दिशा – एक सकारात्मक बदल	प्रा. मंगेश दिघडे डॉ. अमोल मांडेकर	82
21.	शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारची भूमिका	डॉ. मुळे पी. एम	85
22.	भारतीय सण उत्सव आणि स्त्रियांमधील कौशल्ये एक दृष्टिकोन	डॉ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	89
23.	महिला आरक्षण विधेयक- अन्वयार्थ	प्रा. आनंद वनदेव पवार	93
24.	कालिदासाच्या साहित्यातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती	प्रा. डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार	98
25.	मनुस्मृति दहन : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिला मुक्तीचा यज्ञकुंड	प्रा. डॉ. राणी जगन्नाथराव जाधव- गायकवाड	107
26.	आजच्या शिक्षणासमोरील आव्हाने	सचिन दरेकर	111
27.	आयुष्यात शिक्षणाशिवाय काही नाही...	सचिन दरेकर	113
28.	‘सामाजिक संस्था आणि त्यांचे मानवी वर्तनावर होणारे परिणाम’	प्रा. डॉ. फड एल.एच.	116
29.	भारतातील ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या आणि उपायोजना	प्रा. डॉ. मीना बोर्डे-सूर्यवंशी	121
30.	सर्व समावेशित शिक्षणाचे महत्त्व	श्रीमती आशा अशोक ब्राह्मणे	125
31.	लोकगीतांना समांतर असलेली अक्षर कविता	डॉ. श्रीराम गोविंद गव्हाणे	130
32.	RBI ने ब्रिटनमधून 100 टन सोने देशात आणले	डॉ. राजेश गं उंबरकर	132
33.	शाळांची यशोगाथा (शाळेतील परसबाग घरोघरी)	श्री. सचिन परशुराम दरेकर	136

Problem of Agricultural Marketing in India

Dr. Rosalin Mishra

Associate Professor, Department of Economics
L.A.D and S.R.P College, Nagpur

Abstract:-

Agricultural marketing plays a crucial role in the economic development of India, primarily because agriculture is a significant contributor to the country's economy and employs a large portion of its workforce. Agricultural sector continues to be mainstay of life for majority of the Indian population. It contributes around 15% of the GDP. The share of agriculture in India's GDP declined to 15% in last fiscal year and employs 47.76% of the workforce in the country. The Government of the India under the ministry of agriculture has also set up specific commodity Boards and export promotion council for monitoring and boosting the production, consumption, marketing and export of various agriculture commodities. Some of this organization /Board are Cotton Corporation of India(CCI),Jute Corporation of India(JCI),Tea Board, Coffee Board, Spice Board, National Horticulture Board(NHB),National Agricultural Marketing Federation, Agricultural product Export Development Authority(APEDA).Most agricultural commodity markets generally operates under the normal force of demand and supply. However with a view to protect farmer's interest and to encourage increased production, the government also fixes minimum support price (MSP) for some crops like paddy, wheat, jute etc as public policy implement.

The government also promotes organized marketing of agricultural commodities in the country through a network of regulated markets. There are 7161 Wholesale Regulated Markets in the country, besides there are also 7293 wholesale markets and 27,294 rural periodic. This paper throws light on importance of agricultural marketing in India and problem of agricultural marketing in India .

Keywords:- PMKSY.APMC, eNAM

Introduction:-

Agricultural marketing comprises of all the operations involved in the movement of food and raw materials from the place of production to consumption. It includes handling of production to the place of consumption .It includes handing of products at the farm , initial processing, grading and packing in order to maintain enhance the quality and avoid wastage .It is the study of all activities agencies and policies involved in the movement of agriculture produce from the farms to the consumers.

India is an agricultural country and one third population depends upon the agriculture sector directly or indirectly. Agriculture remains as the main occupation of Indian Economy since independence. Indian agriculture sector contribution to the national gross domestic product is about 15%. Food being the need of mankind emphasize has been given to commercialization of agriculture production. Agricultural commodities have special characteristics and therefore marketing of agricultural commodities is different from marketing of manufactured goods.

Agricultural marketing is mainly the buying and selling of agricultural products. In earlier days when village economy was more or less self sufficient the marketing of agricultural product did not have difficulty as the farmer sold his produce to the consumer on cash or barter basis, but recently the trends in agricultural marketing affect the farmers. The end user or consumer and public at large. Marketing efforts change both cost and benefits. There is increasing concern with cost and benefit of agricultural commodities. Good marketing of food grains play a crucial role in solving the problem of hunger and malnutrition in developing countries like India.

Marketing is an economic link between producer and consumer. The marketing triggers process of development. An efficient marketing system can arrange equitable distribution or scarce and essential commodities. A good marketing system plays a vital role to achieve price stability, equitable distribution of commodities and services and thereby achieve economic growth.

Commodities in Agricultural Marketing

Items of agricultural marketing or rural marketing out items can be classified into seven group

- i) Horticulture produce
- ii) Food grain items
- iii) Oilseed produce
- iv) Fiber produce
- v) Beverage items
- vi) Cash items and
- vii) Animal produce

The horticulture items in class (i) above are sub-classified as flowers ,spices ,vegetables and fruits.

Importance of Agricultural Marketing in Economic Development

There are basically two sides of agricultural marketing .The marketing, economic and social theories are used to analyze the situation. Analyze is also made as to how good the system is working to contribute to the public interest and serving all sections of society or stakeholders in the process. Macro marketing also views at how the agricultural systems are organized and how good it contributes to its social and economic goals and how agricultural system is adapting and changing over time.

The second side is micro marketing or commonly known as business marketing. Micro marketing consists of demand stimulation, competition, new product development, market research, pricing and distribution strategies, customer service and other marketing inputs. Micro marketing view is taken by an individual decision maker in the agriculture industry. This could be villager who produces, a business manager, a consumer who is making decision about how, when and where to buy or sell. The marketing channels develop marketing strategies to satisfy customers at a profit by using the tools and principles of marketing management. Both the macro and micro marketing views affect agricultural marketing.

The agricultural marketing helps in accelerating the pace of economic development by stimulating demand and production. Due to the green revolution, India is able to feed its large population and minimize starvation related deaths. The development of high yielding seeds, use of chemical fertilizers, use of plant protection methods and use of modern agricultural implements are reasonable in increasing food production and generate large marketable surplus. A good marketing system only can guarantee the tempo of development and good prices to farmers for their produce. With larger resources, India can leverage its plus point to make India the next economic power house. The Indian farmers have shifted from traditional agricultural methods to modern farming. The development of agricultural economy has led to increase in demands for related products. Since 1970-71, the Indian population has doubled and food grains production has matched the demands. Agricultural marketing helps in the development and specialization crops which yield large profits. A good marketing system helps in giving price signals and development of agricultural sectors in the economy. Agricultural production and marketing must develop hand in hand. They are partners in progress.

The active government participation in the development of agriculture in planned economy and policies in 4th to 9th five year plans have turned agriculture to market orientation. The plant outlays for agriculture in the 11th five year plan are high and lays emphasize on agro-sector growth. Some of the sectors where agricultural marketing plays its important role in the Indian economy

1. Contributor to National GDP Growth
- ii) Increase in agricultural produce and incomes
- iii) Reduce middle men
- iv) Optimizer of resources
- v) Stabilizer of prices
- vi) Demand Developer

- vii) Infrastructure Developer
- vii) Earn Valuable foreign exchange
- viii) Meeting emergency
- ix) Developer of new technology

The first commission on development of agriculture in India after independence called the National Commission on Agriculture noted that " There is an increasing awareness that is not enough to produce a crop or animal product, it must be marketed well .Increased production resulting in greater percentage increase in marketable surplus accompanied by increase in demand from urban population, calls for a rapid improvement in existing marketing system with emphasis on the importance of agricultural marketing.

Problem of Agricultural Marketing in India

Agricultural marketing in India faces several challenges, which can hinder the efficient functioning of the sector:

1. Fragmented Market Structure: -

The agricultural market in India is highly fragmented with a large number of intermediaries between farmers and consumers. This results in inefficiencies increased transaction costs and reduced profits of the farmers.

2.Lack of Infrastructure: - The agricultural market in India is highly fragmented with a large number of intermediaries between farmers and consumers. This results in inefficiencies, increased transaction costs, and reduced profits for farmers.

3.Information Asymmetry: - Farmers often lack access to timely and accurate information regarding market prices, demand trends, and quality standards. This information asymmetry puts them at a disadvantage during negotiation with traders and middlemen.

4.Regulatory Constraints: - Complex regulatory frameworks governing agricultural marketing vary across states and can create barriers to interstate trade. Additionally, restrictions on the movement of agricultural commodities can hinder market.

5.Limited Access to Credit and Finance: - Many smallholder farmers in India face challenges in accessing credit and finance to invest in modern agricultural practices and marketing infrastructure. This limits their ability to improve productivity and access higher-value markets.

6.Low Value Addition: - The predominance of traditional farming practices and limited value addition activities result in lower returns for farmers. Encouraging investment in agro -processing and value addition industries could enhance farmers' incomes and create employment opportunities.

7.Price Volatility: - Fluctuations in market prices due to factors such as weather conditions, global market trends, and policy changes can expose farmers to significant income risks. Risk mitigation measures such as crop insurance and futures markets need to be strengthened.

8.Inadequate Market Intelligence: - Lack of reliable market intelligence systems make it difficult for farmers to make informed decisions about what crops to grow and when to sell. Developing robust market information systems could help address this challenge.

Addressing these challenges requires comprehensive reforms aimed at improving market infrastructure, promoting value addition, enhancing market access, and providing better support services to farmers. Government interventions, private sector investments, and community initiatives can all play a role in transforming agricultural marketing in India.

Measures Taken by the Government

1.Government Initiatives: - The Indian government has been implementing various initiatives to improve agricultural marketing in the country. The Electronic National Agriculture Market (eNAM) platform, launched in 2016, aims to create a unified national market for agricultural commodities by linking existing APMC (Agricultural Produce Market Committee) mandis electronically. Additionally, the Pradhan Mantri Kisan Sampada Yojana (PMKSY) focuses on creating modern infrastructure for food processing, which indirectly impacts agricultural marketing.

2. Market Infrastructure: - Despite efforts to modernize agricultural markets through initiatives like eNAM, challenges remain in improving market infrastructure. Many farmers still rely on traditional mandis, which often lack adequate facilities such as storage, grading, and transportation infrastructure.

3. Market Integration: - Inter-state barriers and fragmented markets continue to hinder the seamless flow of agricultural commodities across regions. While eNAM aims to address some of these issues, further reforms are needed to promote market integration and reduce transaction costs for farmers.

4. Price Discovery and Transparency: - Information asymmetry and lack of price transparency are persistent issues in agricultural marketing. Farmers often lack access to real-time market information, leading to exploitation by middlemen. Efforts to improve price discovery mechanisms and provide farmers with better market information are crucial for addressing this challenge.

5. Value Addition and Export: - There is growing recognition of the importance of value addition and agricultural exports for enhancing farmer incomes and promoting economic growth. Initiatives such as the Agricultural Export Policy aim to promote value addition and boost agricultural exports, requiring improvements in marketing infrastructure and quality standards.

4. Technology Adoption: - Technology plays an increasingly important role in agricultural marketing, enabling farmers to access market information, engage in online trading platforms, and adopt efficient post-harvest management practices. Encouraging technology adoption among farmers and strengthening digital infrastructure are key priorities.

5. Supply Chain Resilience:- The COVID-19 pandemic highlighted vulnerabilities in agricultural supply chains, underscoring the importance of building resilience and flexibility in marketing systems. Efforts to strengthen supply chain infrastructure, reduce bottlenecks, and promote alternative marketing channels are essential for mitigating future disruptions.

Conclusion:-

The problem of agricultural marketing in India persists due to various systematic challenges that hinder the efficiency and effectiveness of the sector. The challenges include fragmented market structures, inadequate infrastructure, information asymmetry, regulatory constraints, limited access to credit and finance, low value addition, price volatility and inadequate market intelligence.

These issues not only affect the profitability and competitiveness of farmers but also pose significant barriers to economic development, rural livelihoods and food security in India. Moreover, they impede efforts to integrate Indian agriculture into global value chains and capitalize on export promotion.

Addressing the problem of agricultural marketing requires comprehensive reforms aimed at improving market structure, promoting value addition, enhancing market access and providing better price support services to farmers. Government interventions, private sector investments and community initiatives all have a role to play in transforming agricultural marketing in India. Efforts to modernize agricultural markets, promote digitalization, strengthen value chains, streamline regulations and improve market information systems are essential for overcoming these challenges and unlocking the full potential of Indian agriculture. By addressing these issues, India can foster sustainable agricultural growth, enhance farmer incomes, stimulate rural development and ensure food security for its growing population.

References:-

1. Kaushik Sircar, A New Approach to Rural Marketing, Himalaya Publishing House
2. R.V Badi, N.V Badi, Rural Marketing, Himalaya Publishing House, 2023
3. Krishnamoorthy, Introduction to Rural Marketing, Himalaya Publishing House, 2019
4. Internet, Website Addresses: www.gcric.org, www.hpri.org, www.fao.org, www.odi.org, www.fnas.org

Risk Perception As A Determinant Of Portfolio Management - An Overview

Dr. Shital Krishna khadakkar

Assistant Professor, Shankar Narayan College of Arts and Commerce. Bhayander (east).

Abstract –

Risk perception is a psychological trait in individual that influence his investments behavior. Portfolio management is a phenomenon that describes in a given situation how individual investors behave while taking risk or risk aversion in structuring their portfolio. The risk perception at any given point of time is determined by individual characteristics such as age, gender, educational qualification, occupation, amount of income earn, financial stability, financial literacy and overall knowledge about financial. All these individual characteristics including their behavior has impact on construction of effective portfolio. There are various types of risks that arises due to certain occurrences mainly upside and downside risk, interest risk, purchasing power risk, systematic and unsystematic risk. Low risks are associated with low potential returns. High risks are associated with high potential returns. The risk return tradeoff is an effort to achieve a balance between the desire for the lowest possible risk and the highest possible return.

Key words -Types of risks, risk perception, types of investors, portfolio management.

Introduction -

Any individual or any institution or body corporates whenever invest expect good returns. Any investment has inherent property of risk involve in it. There is positive correlation between risk and return i.e. more the risk probably more are the returns. Similarly, less the risk there is possibility of getting less returns. Thus, investment is a trade-off between risk and returns. Hence it is necessary while investing to know individual's thinking and his percept regarding the risk.

Meaning and Definition of risk perception -

Risk perception is a psychological trait in individual that influence his investments behavior.¹ In layman's words, risk is an unwelcome and unsolicited event that may or may not occur to cause some kind of damage or loss. In the context of investment management risk represent a possibility of loss from putting one's money in assets/securities.² Definition of risk by ISO- 'Risk is the effect of uncertainty on objectives.

In this definition, uncertainties include occurrence and uncertainties caused by ambivalence or a lack of information which results in negative and positive impacts on objectives. This definition was developed by an international committee representing over 30 countries and is based on the input of several thousand subject matter experts.³

Risk is the possibility of losing physical health, social status, emotional soundness, and financial wealth; could be benefited or vanished while taking risk inherent in act, certain or uncertain which may be planned or not planned.

Risk perception is the subjective judgment people make about the severity and probability of a risk, and may vary person to person. Any human endeavor carries some risk, but some are much riskier than others.⁴

Types of Risks -

Risk is a principal element in assessing future performance of an investment. Investment risk can be defined as the possibility of events of losses in relation to the anticipated return on the said investment. Many of the investors while investing expect less risk as suitable. As the investment risk reduce, investment becomes more gainful but the thumb rule is the greater the risk, the better are the return.

The investment risk is subjective pertaining to varieties of transactions and trading; underlying securities/assets; and incidental situations and happening that take place in the financial market

which cannot be predicted and subsequently outburst related risks.

The following are the risk arises due to certain occurrences:

Upside and downside risk:

Upside risk and downside risk is in the contest of returns on investment. Upside risk is a favorable situation for rational investor who earns better than expected. It indicates the capacity of an underlying financial product to generate unanticipated increase in its value. The investor, obviously please upside volatility.

Downside risk is an unfavorable situation for investors who experience worse than anticipated returns. Worse than anticipated returns or downside risk indicates the depreciation in value of the underlying assets. The investors attempt to adverse downside volatility.

Systematic and unsystematic risk:

Systematic and Unsystematic risk depends on controllable and uncontrollable determinants related with securities. Systematic risk is uncontrollable as it is caused by external factors. The emerging financial literature termed systematic risk as non-diversifiable risk because it is that portion of risk associated with investment which cannot be mitigated. This type of risk represents variability in returns due to changes in governmental policies—economic, political and social. It affects considerable number of securities available in the market. Systematic risk can be reduced by means of hedging and assets allocation.

Market risk: Market risk referred to the risk due to fluctuations in the prices of shares or stock without much changes in the performance of the concerned company. There is a risk of decrease in value of investments due to economic instigations and other occurrences that affects the market.

The occurrence of such events in the stock market fogged untrue idea about company's performance, which influences investor's attitude and behavior. This negatively affect prices of the assets/ securities even the company's performance is stable or depict rising performance. The concerned corporate body has no control over this situation.

The factors responsible to influence investors are basically tangible and intangible factors. The tangible factors- changes in socio-economic policy and other governmental policies. This includes changes in government elections, cross-broader relations, regional issues, religious matters ideological changes, etc.

The intangible factors – rumors, fear of loss, herd's instinct, etc. The interested parties' rumors to mislead the market. Consequently, investors start selling their securities despite no change in company fundamentals, turn down the market.

Exchange rate risk: Currency risk raises when an individual deals in foreign investments and there are the chances of losing money due to fluctuation in the exchange rate.

Marketability risk: Liquidity risk runs when securities fail to reap fair price when offered for sale in the market. Similarly, any unforeseen circumstances where contingency, obligations, liability, loss of employment, health issues arise and compelled sell of investments before its maturity (which has longer maturity period). At this time the investors incur losses.

Credit risk: This type of risk exists when the corporate bodies, public or private, is at default and find difficulties in repayment of principal amount of bonds or debentures as well as interest income to the security holders. Investors can assess the credit performance of this security with the help of credit rating of the securities.

Reinvestment risk: Reinvestment risk occurs when the principal amount and interest of a particular security to be reinvested but at a lower interest rate.

Taxability Risk: This risk arises when an individual invests in those security which was offered with tax-exemption status, but due to new fiscal policy aforesaid security get into the ambit of tax and loses its status. Hence the returns expected at the time of investment are not consistent (as it is liable to tax) due to new tax policy.

Interest rate risk: The changes in the value of a security on account of changes in the level of interest rates is called as interest rate risk. This type of risk impacts the value of fixed income

security.

The prices of securities/ bonds fall with the rise in the interest rates in the market and it rises with the fall in interest rates in the market. The fluctuations in interest rates affect the stock prices by affecting the cost of borrowing. On one hand, a rise in interest rates makes margin buying expensive and on the other hand affects the profits of corporations as the debts are employed in the company's capital structure. These two factors subsequently push stock prices down.

Purchasing power risk: The inflation in the economy adversely affects the purchasing power capacity of the income. The unutilized portion of earnings usually invested in some security, by sacrificing current consumption i.e. purchasing of goods or services. Inflation dissolves the purchasing power of money in a period of time where the same amount will buy goods and services in small quantity. Hence, it shows a direct association between the purchasing power and investments in various securities. Also, the attitude of investors changes and influences the prices of securities. Inflation risk is significant when debt investments like bonds are purchased. In case of shares, it provides protection against price hikes as many companies raise the prices they charge to their buyers.

Unsystematic risk -

The unsystematic risk is alternately used as 'specific or unique risk' or 'diversifiable risk'. It is a specific risk as it is related to specific security or asset and not attached to general market situations. It is inbuilt in every investment. This risk is related to various determinants like cost of capital, proportion of funds borrowed, operating cycles, role and functions of management etc.

It is also termed as 'diversifiable risk' because funds can be widely diversified to mitigate this risk by allocating the funds in a broad range of investment securities.

The following are the types of unsystematic risk:

Business risk: The possibility of a company to generate less than anticipated profits or sometimes making a loss is called as business risk. It is related to the proficiency and success of a firm's operating cost—fixed and variable cost. The fixed cost element influences the business risk. When profits decrease, the returns would go down due to the high fixed cost element.

In view of the financial analyst, business risk is due to the changes in earnings before interest and tax (EBIT) due to a high amount of fixed cost. The extent of EBIT is calculated by adopting the degree of operating leverage (DOL). The determinants responsible for business risks include variable input price, per unit cost, amount of sales, degree of competition, existing economic environment and fiscal policy.

Financial risk: The risk that generates due to application of owed funds in the capital structure of the organization. There is a direct relation between debt of the firm and the financial risk as one increases the other also tends to increase. Further, interest liability is to be paid on a regular basis. Thereby exhibiting a higher interest burden, leading to less fund available for the payment of dividend on shares.

Financial risk is changing earnings per share (EPS) of a company due to the debt component in the capital structure and it is determined by the degree of financial leverage (DFL).

The financial leverage influences the market prices of shares by enhancing fluctuation levels in return on the stock. Consequently, it increases the risk of shareholders, particularly equity investors, of a probability of earning lower than expected returns.

Risk Perception as a Determinant of Portfolio Management -

The risk-return trade off also exists at the portfolio level. For example, a portfolio composed of all equities presents both higher risk and the potential for higher returns. Within an all-equity portfolio, risk and reward can be increased by concentrations in specific sectors or single positions that represent a large percentage of holdings. Conversely, a portfolio holding short-term Treasury's presents low risk levels combined with limited returns.

Low risks are associated with low potential returns. High risks are associated with high

potential returns. The risk return tradeoff is an effort to achieve a balance between the desire for the lowest possible risk and the highest possible return: The risk return trade-off theory is aptly demonstrated graphically in the chart below. A higher standard deviation means a higher risk and therefore a higher possible return.⁵

The risk perception influences the choice of various avenues which will be included in portfolio. An investor identifies his/her personal risk tolerance while designing portfolio. The construction of portfolio involves selection of various diversified assets which could be low risk, moderate risk and high risk. It is generally experienced that low risk leads to getting low to moderate returns whereas in higher risk there are chances to get high returns. Also, there could be possibility of loss as well in portfolio.

Portfolio management is a phenomenon that describes in a given situation how individual investors behave while taking risk or risk aversion in structuring their portfolio. The risk perception at any given point of time is determined by individual characteristics such as age, gender, educational qualification, occupation, amount of income earned, financial stability, financial literacy and overall knowledge about financial. All these individual characteristics including their behavior has impact on construction of effective portfolio.

Types of Investors that Influences Risk Perception and Portfolio Management ^{6,7,8,9} -

The individual characteristics plays an important role in decision making for the investments. There are various types of investors classified based on their psycho- social background and inherent personality. They can be classified as follows:

1. Unadventurous investors -

This type of investors thinks that risk is a threat and not an opportunity. Therefore, they think of possible gains from investments. They usually expect moderate returns and thus hesitate to take risk. These investors are usually uncomfortable with the concept of risk while designing their portfolio. They inclined towards the secured avenues and fails to design efficient portfolio. These investors are strongly negative about risk taking behavior.

2. Moderately adventurous investors

This kind of investors perceives risk as unpredictable phenomenon. They think of possible losses while investing but also thinks of possible gains. They are ready to bear moderate level of risk and thus less risk taker. They are comfortable to some extent with ideology of risk. Thus, they attempt to diversify their funds in various avenues and progress towards establishing suitable portfolio. They are moderately negative about risk behavior.

3. Impartial investors

This investor understood risk as probabilities. They are more optimist about possible gains but also thinks of somewhat possible losses while investing. They show tendency towards moderate risk taking. Thus, they maintain equilibrium in between losses and gains in making investment decision. Hence, these investors established an efficient portfolio by including highly risky, moderately risky and low risky avenues. They exhibit impartial risk behavior.

4. Moderate and low risk-taking investors

For these investors risk implies opportunity. They are very much hopeful about possible gains from investments and are also high-risk takers. They show tendency towards high risk taking and at the same time expect high growth of principal amount. They select investment for longer time period. Hence, these investors select securities/assets which have higher growth rates. They show tendency to take low or moderate risk and invest in growth assets to make more profits.

5. Delighted investors

For these investors risk denotes excitement. They are very positive about possible gains from investments. They are aware and experienced about the market volatility as well as having knowledge about risk-return trade off. They show tendency towards high risk taking and at the same time expect high growth of principal amount. They also select investment for longer time period but

expect returns before the stipulated time period. Their portfolio consists of avenues which have potential for accumulation of wealth before time.

SUMMARY:

This study includes various types of risk that are involved in an investment. Every individual perceive risk in different manner. This perception is based on individual's internal locus and external locus of control. There are various types of investors classified on the basis of their risk-taking behavior. All these factors determined construction of a portfolio by an individual.

References:

1. R. M. Shrivastava, Diyva Nigam: Management of Indian Financial Institutions, Himalaya Publishing House, 2003.
2. Shalini Talwar, Security Analysis and Portfolio Management, Page No 73, CengagePublication, 2017.
3. Definitions of risk -ISO; Wikipedia, assessed on 26th November, 2016.
4. Definitions of risk; Wikipedia, assessed on 26th November, 2016.
5. Annie and Colin Firer: The determinants of risk perception of investors, Investment Analysts Journal, No.44, Summer,1997.
6. Prasanna Chandra Investment Analysis And Portfolio Management, Page 48-49, Mcgraw-Hill Education Pvt Ltd, 2009
7. Frank K. ReilyAnd Keith C. Brown, The Investment Setting, Investment Analysis and Portfolio Management Page 6, 2007.
8. P.K.Bandgar Investment Analysis and Portfolio Management, Page 3, Vipul's Publication.2010.
9. P.K.Bandgar Investment Analysis and Portfolio Management, Page 10, Vipul's Publication.2010.

Changing Nature of Libraries in Modern Era

Parmeshwar Manikrao Ingle

Librarian

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

Abstract:

Library is a 'Heart' of the Institutions. Library is one of the important organizations in every educational institute. It provides services to the users to satisfy their needs. Today all traditional libraries are changing to modern libraries. Therefore it becomes essential for them to adapt Modern Management Techniques of Library & Information Centers. Library services require qualitative change of the employees as well as the authority of the library. Modern age of digitization has completely revolutionized each and every sphere of life like education, banking, entertainment similarly its impact on libraries also.

Keywords: Traditional Library, Modern library, I.C.T

Introduction:

In earlier times, a library was just a place or a building for keeping books. Only the books required for the king were kept in the library. But we can see that the nature of library has changed in modern times. In the traditional library, the work was done in a paper-based, register-based manner, but in modern times, the library is done in a digital format by using different software. Previously, the reader had to come to the library to get the book or the information he needed. But in the age of information and technology, the reader is getting all the information he needs at home through the Internet. Libraries which are also known as knowledge centers, have taken advantage of Internet in offering new collections and services to their users. The advancement of information technology and increased Internet use have significantly changed academic libraries' nature and students' information behavior. The academic library has become an extension of the classroom, where students learn by collaborating. The users use the library not only for seeking information but also to socialize intellectually.

History of Library in India:

India is celebrating the 75 year of Independence in 2022 and taking stock of developments in various fields. It is also an important landmark in the history of public library services in India. Maharaja Sayaji Rao Gaekwad has introduced free compulsory elementary education backed by libraries in 1883 in the district of Baroda and henceforth for the first time in India free public library services were introduced as a system in 1907 and extended to the entire state. It can, therefore, be traced out that 2022 is the centenary year of free public library services in India.

Traditional Libraries:

Maintenance of various library records, registers and cards is known as Manual System. It entails execution of various activities and procedures by hand, without any intervention of computers. There are many libraries which perform housekeeping and routine operations, which are repetitive in nature, manually. The services, which are provided or delivered to the users without using computers as an intermediary, are known as manual services. The reading rooms carry an unkempt, hapless look, with noisy ceiling fans and worn-out books waiting to be removed. The faculty members also do not trust the librarians to help in teaching, learning, or research activities. There is always a lack of funds to spend on the library's infrastructure and skilled staff. With the indifferent attitude of the administration, librarians also do not take the initiative to improve their libraries

Modern Libraries:

Digital libraries have a social function in making knowledge publicly available. They play two pivotal roles, firstly, to serve as a local center of information and knowledge and secondly, to be a local gateway to national and global knowledge. They also serve as gateways to the world of

knowledge for children by offering a wide spectrum of books to ignite their minds. They Endeavour to cultivate reading habits among the users.

Digital library services:

Digital Library Services encompass a diverse range of offerings that utilize digital technology to enhance access to information and resources. These services include online catalogs for easy search and retrieval of books and other materials, electronic versions of books and journals (e-books and e-journals), extensive databases covering various subjects, multimedia collections, digital archives, and institutional repositories.

Online Public Access Catalogue

The Online Public Access Catalogue (OPAC) is a sophisticated computerized system that has revolutionized how library users access and interact with library resources. OPACs are powerful gateways to vast collections of books, journals, audiovisual materials, and other valuable resources. With user-friendly interfaces and advanced search functionalities, OPACs have become indispensable tools for patrons and librarians.

E-Books and E-Journals:

E-Books and E-Journals have become indispensable digital library services, offering convenient access to various literary and scholarly works. E-books provide users with the flexibility to read books on various digital devices, with features like adjustable font sizes, search functions, and bookmarking. They eliminate the need for physical storage and offer a portable library experience.

Databases & Search Engines:

Databases and search engines play a pivotal role as digital library services, revolutionizing how information is organized and accessed. Databases are curated collections of various resources, such as articles, reports, images, and multimedia, often categorized by subject or type. They offer a wealth of information from diverse sources, providing users with a centralized knowledge repository.

Multimedia Collections:

Multimedia Collections are dynamic and engaging digital library services that combine various audio, video, and visual resources. By incorporating diverse multimedia formats, such as lectures, documentaries, historical recordings, images, and interactive presentations, these collections offer a rich and immersive learning experience. Users can access these materials from anywhere, using various digital devices like computers, tablets, and smartphones. Multimedia Collections are pivotal in supporting different educational and research needs, catering to a broad audience that includes students, academics, researchers, and the general public.

Institutional Repositories:

An Institutional Repository (IR) is a valuable digital library service that provides a centralized platform for preserving and showcasing the scholarly and creative output of a specific institution, such as a university, research organization, or cultural heritage center. IRs serve as open-access repositories, making research papers, theses, dissertations, reports, conference proceedings, and other intellectual works freely accessible to the global community.

Online Reference Services:

Online Reference Services are a crucial digital library offering that provides users virtual assistance and expert guidance from librarians and information professionals. These services enable users to seek answers to their queries, receive research assistance, and obtain help with various information needs through web-based communication channels. Online reference services often include live chat, email, or web form submissions, allowing users to connect with librarians in real time or receive responses within a reasonable timeframe.

Interlibrary Loan Services:

Interlibrary Loan (ILL) Services are a vital component of digital library services that facilitate the borrowing and sharing materials among different libraries. When a library does not

have a particular book, article, or other resource requested by a patron, they can request it from another library that does hold the item.

Conclusions:

Modern libraries are provide better services than traditional libraries i.e. online Public Access Catalogue, E-Books and E-Journals , Databases & Search Engines, Multimedia Collections, Institutional Repositories, Online Reference Services and Interlibrary Loan Services. A library should not only be a medium of exchange of books but should become a medium of thinking about how to provide maximum services to the reader.

References:

- 1) <https://www.lisedunetwork.com/digital-library-services/>
- 2) Ahmed, O.A. (2002) Application of information technology in libraries : a case study of colleges of education libraries in Nigeria. Middle Belt Journal of Library and Information Science, 2(1&2): 16-24.
- 3) Ali, Amjad (2005) Encyclopedia of information technology, Vol.2. New Delhi:Galgotia.
- 4) Aman, M. and Abdel-Motey, Y. (2008) Information technology in libraries and information centres, 2nd ed. Kuwait: Al-Falah.
- 5) Parvez,Ahmad (2011). Development in Library Services with the Advent of
- 6) ICT Based Products & Services: A Continuous Process. International Journal of Digital Library Services, 1(2), pp.1-9.
- 7) Muthu, M, et al., (2013). A Changing Role of Libraries in Digital Era. International Journal of Emerging Trends in Library and Information Society. 1(2), pp. 55-71.

Dynamics of Population Pattern in Belagavi City- Karnataka State

Dr. Mallikarjun S. Kurani

Associate Professor of Geography, RPD College Tilakwadi Belagavi. Karnataka.
Dynamics Of Population Pattern In Belagavi City-Karnataka State

Abstract

The unprecedented growth of population in urban centers in the present century constitutes the most important phenomenon of urbanization and attracted the attention of social scientists. Urbanization generally leads to progressive decrease in dependence on agriculture and reduces the disparities between urban and rural incomes. Better civic amenities and employment opportunities are some of the modernizing influences, which trail along the process of urbanization.

The study of growth, distribution and density of population are most important aspects of a region, where one can understand their pattern in regional dimension. The region that consists of various natural resources has to be harnessed for the well being of its people. Therefore, man becomes a resource of the region and every other resource of the region becomes man's requirement. Hence, it is needless to say that regional study cannot be complete without study of its population growth, distribution and density to harness the resource.

In this paper we have made an attempt to analyze the dynamics of population growth and distribution in Belagavi city. For the present study analysis the data have been obtained from both primary and secondary sources and collected data have been processed and presented in the form of maps tables and charts etc.

Key words- Urban growth, Urbanization, dynamics of population, modernization, disparity

Introduction

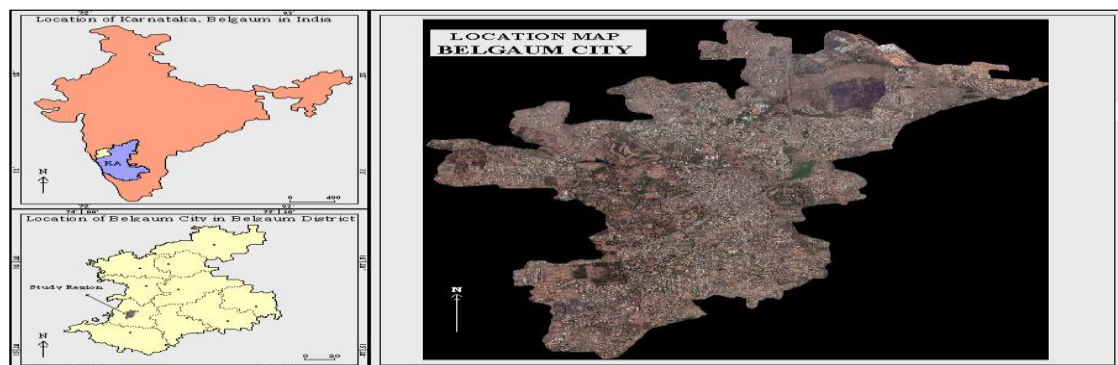
The concept of population change or growth is often used to note change in the number of inhabitants of a territory during a specific period of time, irrespective of the fact, whether the change is negative or positive. Population growth is the most fundamental demographic processes with which all other demographic attributes are directly or indirectly associated. Population growth affects density, distribution pattern and composition of population. Therefore an understanding of the process of population growth is essential.

The dynamics of population growth mainly depends on two forces, namely natural increase and migration (Peter Hegget 1972). Natural increase is the result of variation between the number of births and deaths. If the birth rate or fertility rate, exceeds the death rate or mortality rate, there will be a population increase and vice-versa. The second force is that of increase in the number of population due to immigrants.

Study Area

Belgaum is referred to as "venugram" (bamboo village) in the early inscription of 12th and 13th centuries . It is located in south western part of Belgaum district and extended between 15 - 15' north latitude to 74 -31' east longitude at an height of 710 mtrs above the mean sea level. the total geographical area of the city is about 94.08 sq.kms, It is fifth biggest city among the cities of Karnataka state in terms of area and population and also district and divisional head quarters of the state

FIG NO 1 .1 AREA UNDER STUDY

Objectives

The aim of the present investigation is to analyse the socio- economic status of slums and suggest possible measure for the improvement of the quality of life of slum dwellers in Belgaum city. The study has following objectives.

- To assess the growth of population in Belagavi city from 1961 to 2011
- To analyze spatial (ward wise) distribution of population in the study area \
- To understand the changing pattern of density of population in study area.

Data Source And Methodology

- Belgaum Municipal corporation is divided into 58 wards in which there are 30 slums are notified by the KS CB and Municipal Corporation. Hence Data will be collected from both primary as well as secondary sources.
- The secondary sources of data related to changing pattern of population, ward wise variation of population and other demographic and socio-economic aspects have been obtained from Belagavi Municipal Corporation, Dist statistical office and BUDA etc.
- In the present investigation necessary statistical and cartographic techniques have been employed for tabulation, analysis and mapping of analyzed data.

Growth Of Population In Belagavi City

Table No. 1 explains the decadal growth of population in Belgaum city and cantonment area. Table No. 3.1.a & b. explains the decadal growth of population in Belgaum city and cantonment area.

In 1901, the population of Belgaum city (MC) was 22434 persons, by the 1911 it rose to 29636. (32.10 %). During the 1921 the population size of the city was 36,354 persons, it rose to 38169 in 1931, and the growth rate between these two periods was 4.99 percent. The population of the city increased to 58319 persons during 1931 to 1941. The growth rate between these two period was 52.79 per cent. It is important to note that, the population of Belgaum city during 1961 was about 1, 27,885 person and its urban growth rate was about 53.18 per cent, during 1951 and 1961. The highest urban growth rate was recorded during this period, due to high concentration of population and Belgaum city has been classified as class Ist city by the Authority of Census of India.

There was rapid population growth during 1961, 1971 ,1981 and 1991 due to immigration of population into Belgaum, during these two decades major industries were established, new educational institutions and commercial complexes were opened in the city, have attracted migration of population, and major socio-economic services were made available during this decade. It is also due to the migration from surrounding regions for the purpose of jobs and education.

According to 1981 census the total population has reached to 2,74,430 persons. Growth rate during this period was 42.61 per cent cent. The population of Belgaum city in the year 1991 was 3,26,399 it exceeded three lakh by 1991 and growth rate was about 18.93 per cent the lowest growth rate occurred during this period after independence. This was mainly due to increase in the rate of

literacy and increase in the number of the educated in the city that made it control natural growth of population.

According to 2001 census, population of Belgaum city reached 3,99,653 persons and growth rate is found to be 22.44 per cent. There is slight increase in the urban population growth rate of the city as compared to 1991 census,

Spatial Distribution Of Population In Belagavi City

Spatial distribution of population refers to the way people are spread over the surface of the earth. The area population distribution of Belgaum is not uniform throughout the city. According to 2001 census, the Belgaum city had the total population of 4,23,432 (including cantonment) persons and average density was about 4180 persons per sq. kms. In general the concentration of population is heavy in the C.B.D. region and thins out to the peripheries from the core, which itself is very common phenomenon observed in case of all the urban centers of the country.

It is equally important to note that at ward wise level within the city the area and population distribution is uneven in the city, which is mostly influenced by the economic and social factors of the city area.

To know the spatial pattern of population distribution within the city ward I have been considered as spatial units accordingly the total population of the city is categorized into five categories they are as follows. (Table No.3.3). In the study only the total population has been considered for analysis.

1. Areas Of High Population Concentration (>10,500 PERSONS):

There are four wards which fall under this category of very high concentration of population with >10,500 persons namely ward no.2 (13358), 43 (12899), 44 (11247) and 52 (10912) the reason for high population concentration of these wards are newly developed extension areas and covers more geographical area of the city (i.e. 3.50%) and land value is very low when compared with core areas, and these areas are well provided with water, electricity, transport, communication facilities etc.

2. Areas Of Medium Population:

There are 22 wards, which fall under the category of medium population concentration with 6501 to 8500 persons. The distribution of urban population by wards, namely wards no.1 (6941), 4 (7444), 5 (6946), 6 (8272), 8 (7247), 11 (8390), 13 (7966), 15 (6588), 16 (7472), 17 (7224), 18 (6470), 21 (7689), 24 (6805), 25 (6665), 35 (6809), 36(6719), 45 (8168), 46 (6909), 47 (7542), 50 (6987), 55 (6818), 58 (6874), moderate population is found in these wards are mainly due to the less concentration of tertiary activities in them, and ward no.58, 55, 17 are developed and extension areas, due to the absence of educational institutions in these wards the population is moderately distributed.

Areas Of Low Population:

There are only 6 wards falls under the category of very low population with less than 4500 persons, the wards under this group are ward no. 33 (4439), 34 (4063), 38 (4475), 41 (4131), 57 (3891). Since these wards are newly developed extension areas and are characterized by lack of urban amenities and facilities the population in these areas are very low.

Density Of Population:

Geographers have been making more frequent use of the concept of density of population. It is simple concept of relating population size to the land area with view to assess crudely the pressure of population upon the resources of the area. Thus it is a measure of the incidence of population concentration and is generally expressed in terms of persons per sq. km or per sq mile of land area rather than of gross area (land and water). (i.e. 1961-2001).

Table No.3 Explains that, decade wise density of population in Belgaum city. Density of population within the municipal limits is found very high in CBD area and older parts, with narrow lanes and it gradually decreases when we move towards the periphery of the city and to the later extension and recently developed residential areas. Belgaum city, with a total municipal area of

94.08 sq. kms has got a total population of 399653 persons, (excluding cantonment) and average density of 4248 persons per sq. kms.

Belgaum cantonment over an total area was about 7.20 sq kms has got a total population of 23779 and the average density was about of 3302 persons per sq. kms.

The study explains that, population density pattern is not uniform throughout the study period. There was a great variation in the density of population. The percentage of high growth was noticed in the year 1971, where the density increased form 5998 persons in 1961 to 6723 persons in 1971. But there was decrease of density during the year 1981 due to the growth of total area of the city, and its growth rate was about 28.62 sq km in 1971 and 83.55 in 1981.

In the year 1961 Belgaum had density of 5998 persons per sq. km. The density in 1971 rose to 6723 in 1971 and its growth was about 12.08per cent. Its density decreased to 3284 in 1981 (-51.15%) over 1971 but it is observed from the above table and graph, that growth of population has increased throughout the study period, particularly from 1981, it rose to 3888 in 1991, which was 18.39per cent growth of density over 1981, where as it rose to 4248 in 2001, which was 9.25per cent growth of density of population over 1991. (Fig No 3.2)

During 1991, the density of population was about 3888 persons per sq.kms.and by 2001 census report the density of population increased to 4248 persons per sq. km.

In cantonment area also the density of population was increased from 1961 to 1981 i.e. 3039 to 3603 persons. It is clear from the table that the density of population slowly decreased form 1991 to 2001. The density of population varies between 3326 persons per sq. kms during 1991 and 3302 persons per sq. kms. during 2001.

Conclusion

Belgaum city is an ancient city of Karnataka state with vivid historical and cultural background that has taken place over several centuries. According to 2001 census, population of the city was 4,78,778 (including cantonment and outgrowth) persons and the city ranks 5th place in terms of size of area, as compared with other cities in Karnataka. In the post independence period (1961), Belgaum was classified as a class I city by the census authority of India. If it is compared with the population of 1901, the present population of Belgaum city increased sharply about 17 times what it was 100 years back. Demographic growth in an expression commonly used to indicate quantitative as well as qualitative changes in the population composition of the area under study. Several amenities such as educational facilities, administrative activities, urban amenities and facilities, means of transport and communication, business activities, concentration of industries etc. are reasons for the population growth of the city. In the modern era, the process of industrialization accelerated the rate of population growth and has led to urbanization, due to this factor demographic and ecological structure have undergone vast change in the city.

Tables related to research papers

Belgaum City

Table No.3.1.A: Decadal Growth Of Population In 1901-2001

SOURCE: (Census of India, Growth rate is computed by researcher).

References

Gosal G.S (1958)	Occupational structure of India’s rural population – a regional analysis, national geographical journal of India Vol No.4 PP.148
Hullur, Patil S.R and reddy (1969)	Spatial analysis of occupational pattern of Mysore state, Karnataka University Science Journal Vol No.14
Janaki V.A (1967)	Some aspects of population pattern in different functional groups of town in Gujarat, Geography research paper series No. 3 M S University Baroda
Jogendra Sahai (1980)	Urban complex of an industrial city, Chugh publication Allahabad 1980, PP.223
Jatashankar Verma (1985)	Population migration in relation to economic development in Gorkhapur – National association of geographers India, May 1985, PP 109
Kammar K.L (1995)	Growth of an industrial town – Dandeli – M. Phil dissertation Karnataka University Dharwad.
Kumbhar A.P (1999 – 2000)	Growth pattern of Satara town – A case study of Khindawadi Suburb – A research project
Mehta S (1967)	India’s rural female working force and its occupational structure, The Indian geographers Vol No.12, No.1 - 2
Munshi S.K (1972)	Spatial and temporal disparities in urban growth in West Bengal – Geographical review of India Vol No.34
Mohan, Rakesh & Chandrashekar Panth (1982)	Morphology of urbanization in India, some results from 1981 census – Economic and political weekly Vol No.17
Mehto Kailash (1985)	Spatial pattern of population growth - a case study of Eastern India – journal of NAGI – May 1985, PP.107
Mondel P.B. (1982)	“Spacing of Urban Places in Bihar” Indian Geographical research Billetin No.2, 1982.

Belgaum Cantonment

Table No.3.1.B: Decadal Growth Of Population During 1901-2001

Period	Population	Actual decadal variation	Decadal variation (%)	Annual variation (%)
1901	10641	-	-	-
Period	Population	Actual decadal variation	Decadal variation (%)	Annual variation (%)
1901	22434	-	-	-
1911	29636	7202	32.10	3.20
1921	36354	6718	22.66	2.26
1931	38169	1815	4.99	0.49
1941	58319	20150	52.79	5.27
1951	83483	25164	43.14	4.31
1961	1,27,885	44402	53.18	5.31
1971	1,92,427	64542	50.46	5.04
1981	2,74,430	82,003	42.61	4.26
1991	3,26,399	51969	18.93	1.89
2001	3,99,653	73254	22.44	2.24
1911	11172	531	4.9	0.49

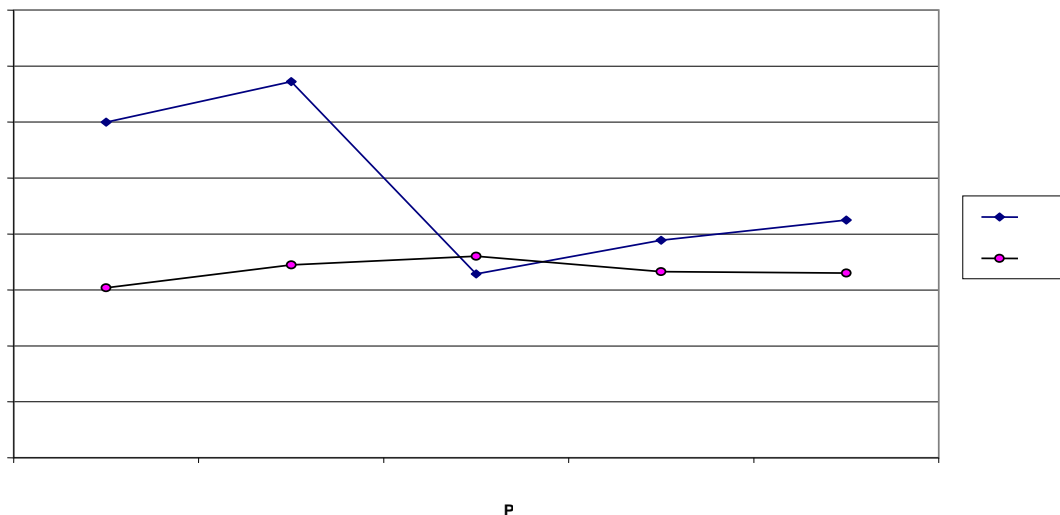
1921	10014	-1158	-10.36	-1.36
1931	11430	1416	14.14	1.4
1941	14431	3001	26.25	2.6
1951	16717	2286	15.84	1.5
1961	18905	2188	13.18	1.3
1971	21445	2540	13.43	1.4
1981	25942	4497	20.96	2.09
1991	23953	-1989	-7.66	-0.76
2001	23779	-174	-1.74	-0.17

TABLE NO. 3.4: Decadal Variation of Density of Population In Belgaum City and Cantonment. 1961-2001 Density (Per. Sq.km)

Period	BELGAUM CITY			CANTONMENT		
	Area in Sq km	Population	Density (MC)	Area in Sq km	Population	Density (CB)
1961	21.32	1,27,885	5998	6.22	18,905	3039
1971	28.62	1,92,427	6723	6.22	21,445	3447
1981	83.55	2,74,430	3284	7.20	25,942	3603
1991	83.93	3,26,399	3888	7.20	23,953	3326
2001	94.08	3,99,653	4248	7.20	23,779	3302

Source :(Computed by researcher).

Fig 2 DECADAL VARIATION OF DENSITY OF POPULATION IN BELGAUM CITY AND CANTONMENT.

Indian Future Based on Indian Values

Pradip Jankar

Research Scholar, Savitribai Phule Pune University

Abstract

India is a country full of diversity. In the same India, many personalities like Swami Vivekananda, Mahatma Gandhi, Dr. Babasaheb Ambedkar have left an imprint of their works. The same thing is important with Indian values; in which the values and traditions that have been going on for years are still surviving in India. Those values include ethics, respect, cooperation, and hard work. Indian values also emphasize formal and non-formal education. Swami Vivekananda emphasized values throughout his life. Never compromise on values. Similarly, it is necessary to accept the values to make the future of India bright. It is our duty to continue the legacy of India created by great men. Compared to other countries in the world, humanity is awarded the most in India. Also, culture is given importance along with values. Even today, India's cultural glory rests on the same basis. Swami Vivekananda's cultural nationalism is its next step; and all Indians should accept it. There is no doubt that behind every success in India's future, the significance of Indian values will surely remain arguable. Only for that one is expected to adopt the approach of Swami Vivekananda.

Keywords: Cultural Nationalism, Indian Values, Humanity, Diversity, Cooperation

Introduction

India has a rich history of many centuries, thoughts, culture, cordial relations. The influence of many things from ancient times is still felt as strongly today. Even after centuries of ancient, medieval, and modern eras, the importance of values has remained in India. It can be easy to draw the lines of India's future based on the same values. The biggest contribution in this is that of all great men. His work inspires us even today and inspires us to work for India's bright future.

Objectives

- 1) To study the social status and contribution of Indian history.
- 2) To understand the ideological legacy of Indian great men.
- 3) To know the importance of values in education.
- 4) To explain the influence of Indian culture on values.
- 5) To highlight the nationalist views of Swami Vivekananda.

Methodology

- 1) Information about Indian values was obtained through a questionnaire.
- 2) According to the discussion, meaningful information was obtained from the experts through informal chats by asking sub-questions and it has been used in the places where the information was needed.
- 3) Information was collected through meetings with colleges, universities, research centres and historians.
- 4) Reference texts were used.

Significance of Values in Education

Indian education system ranges from Gurukul system to contemporary education. Earlier in the Gurukul the emphasis was on the essentials of human life; through which education and values were imbibed. But with the passage of time, the educational system changed, new reforms were made; accordingly, two types of formal-informal education were created. Despite this, there is no doubt that the importance of values in education remains intact.

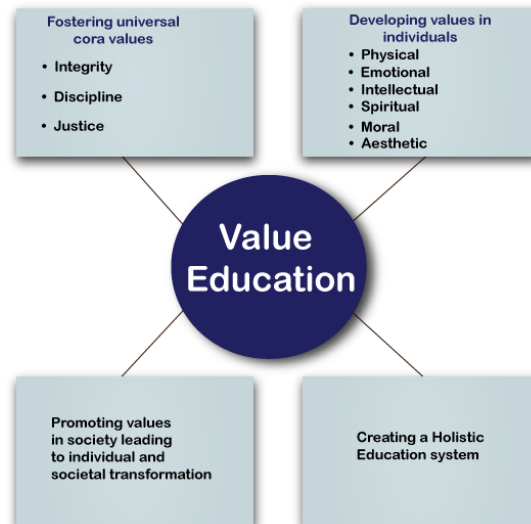

Image Source: Google

Influence of Indian Culture on Values

Basically, Indian culture is complex in nature. We live in harmony between religions and their customs. Two important tenets of Indian culture are human values and holism. Human values refer to moral and spiritual values while holism refers to unity and oneness. Indian culture is very rich and diverse, and it teaches us to be tolerant towards others. Human values are inculcated through Vedic teachings to live a peaceful integrated life. Indian culture shows us evidence of development of values in life through training and experience. Ever relevant and immutable values are found in Indian culture in the form of scriptures.

Nationalism and Swami Vivekananda

Swami Vivekananda can be called the father of modern Indian nationalism. He was a true nationalist. He considered the motherland as a deity. He appealed to the masses as well as the Indian youth to 'Arise, awake and stop not until the goal is reached'. He believed it is very important to create a sense of nationalism among the Indian people. Through his lectures and writings, Vivekananda gave the Indian people a sense of pride and cultural confidence.

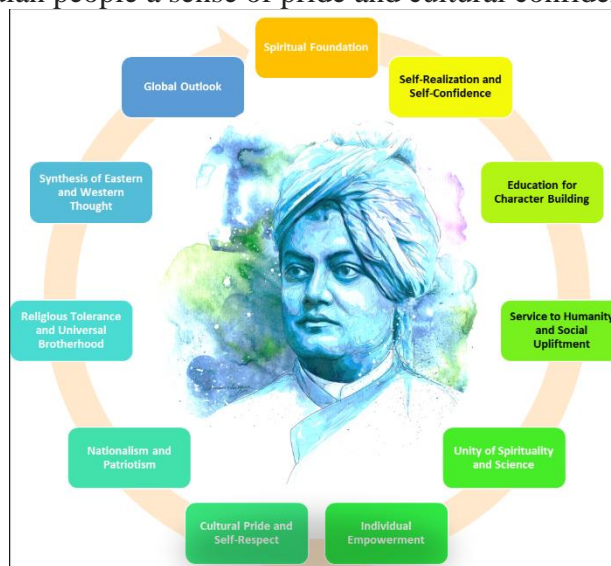

Image Source: Google

Cultural Splendour of India

India's cultural splendour is so rich that it is the envy of other countries of the world. Footprints of rich Indian heritage come to our eyes step by step. Swami Vivekananda's works and

teachings are part of this cultural glory. Every Indian citizen should strive to preserve this cultural legacy.

Interdisciplinary Significance of Indian Values

It would be wrong to say that values are only a matter of philosophy. We can associate values with every discipline of social science that exists today. For example, Political Science, Economics, History, Sociology, Law, Public Administration, etc. Given the increasing scope of values, it can be studied and researched in depth.

Limitations of Study

It was impossible to meet all the people in the community and obtain information from them through questionnaires. Therefore, information was obtained by visiting the houses of people living in the nearby area. Therefore, it is safe to say that the inferences generated by this study cannot be directly applied to the Indian values, which will be the biggest limitation of this study.

Conclusion

The importance of Indian values is incontestable. India's future is prosperous if we navigate based on values. Idealistic thoughts of great men will always be helpful for this. While living in contemporary life with many responsibilities it can be difficult to do some things, but one should never neglect values. Indian values can be a guide for living a better life and for the future of India, that is for sure!

References

- 1) Mohammada, Malika (2007). The foundations of the composite culture in India, Aakar Books, ISBN 81-89833-18-9.
- 2) Clothey, Fred (2006). Religion in India: A historical introduction. London New York: Routledge. ISBN 978-0-415-94024-5.
- 3) Kuiper, Kathleen, ed. (2010). The Culture of India. The Rosen Publishing Group. pp. 174-178. ISBN 978-1-61530-149-2.
- 4) Bhattacharyya, N. N. (1999). History of the Tantric Religion (Second Revised ed.), p. 174. New Delhi: Manohar, ISBN 81-7304-025-7.
- 5) Olson, Carl (2007). The Many Colors of Hinduism: A Thematic-historical Introduction. Rutgers University Press. pp. 101-119. ISBN 978-0-8135-4068-9.
- 6) Bhuyan, Pranaba Ranjan (2003). Swami Vivekananda: Messiah of Resurgent India. New Delhi: Atlantic Publishers & Dist. ISBN 978-81-269-0234-7.
- 7) Chauhan, Abnish Singh (2004). Swami Vivekananda: Select Speeches. Prakash Book Depot. ISBN 978-81-7977-466-3.
- 8) Bergmark, U. (2007). Ethical learning through meetings with Others. The International Journal of Learning.
- 9) Roth, K. (2006). Deliberation in national and post-national education. Journal of Curriculum Studies.
- 10) D. N. Jha (1977). Ancient India: In Historical Outline. New Delhi, India: Manohar. p. 176. ISBN 81-7304-285-3.

Exploring the Evolution and Cultural Impact of Marathi Cinema

Amol Deepakrao Dhule

Research Scholar
R T M N University
Nagpur

Dr. S. D. Pathak

Guidance
School of Media studies
S R T M University, Nanded

Abstract:

This research paper delves into the evolution of Marathi cinema, tracing its historical development, major milestones, and its impact on regional and national culture. It examines how Marathi films have depicted social issues, influenced public opinion, and contributed to the preservation and promotion of Marathi language and traditions. The study employs a mixed-methods approach, integrating quantitative data analysis and qualitative content analysis of selected films. The findings highlight the dynamic nature of Marathi cinema and its significant role in shaping Maharashtra's cultural landscape.

Keywords:

Marathi Cinema, Cultural Impact, Regional Films, Social Issues, Film Analysis, Maharashtra Culture

Introduction:

Marathi cinema, with its rich history and profound cultural roots, stands as one of the most significant regional film industries in India. Since its inception in the early 20th century, Marathi cinema has been instrumental in reflecting the socio-cultural ethos of Maharashtra. This film industry, which started with silent films and transitioned into talkies, has evolved through various phases, each marked by distinct thematic and stylistic trends.

The historical trajectory of Marathi cinema reveals a dynamic interplay between artistic expression and socio-political context. Pioneering filmmakers such as Dadasaheb Phalke, who is regarded as the father of Indian cinema, laid the foundation for a tradition of storytelling that blends entertainment with social commentary. Over the decades, Marathi films have tackled a myriad of social issues, including caste discrimination, gender inequality, rural-urban migration, and the struggle for identity, making them not just a source of entertainment but also a medium for social change and cultural discourse.

Despite facing competition from Bollywood and other regional cinemas, Marathi cinema has carved a niche for itself by emphasizing authenticity, strong narratives, and deep cultural connections. The industry's resilience is evident in its ability to adapt to changing times while maintaining a strong regional identity. Recent years have seen a resurgence in Marathi cinema, with critically acclaimed films gaining recognition at national and international platforms.

This paper aims to explore the evolution of Marathi cinema from its early days to the present, examining how it has mirrored and influenced the cultural landscape of Maharashtra. Through a detailed analysis of selected films, the study will highlight the recurring themes and narratives that have defined Marathi cinema. Additionally, it will assess the impact of these films on both the local populace and the broader Indian cultural milieu.

By tracing the journey of Marathi cinema, this research seeks to understand its role in shaping regional identity and its contribution to the broader spectrum of Indian cinema. This study also aims to provide insights into the ways Marathi cinema continues to evolve, reflecting the changing dynamics of society while preserving its rich cultural heritage.

Marathi Cinema

Marathi cinema refers to the film industry based in the Indian state of Maharashtra that produces films in the Marathi language. It is one of the oldest film industries in India, dating back to the early 20th century with the works of Dadasaheb Phalke, known as the father of Indian cinema.

Marathi films are known for their strong storytelling, rich cultural narratives, and focus on social issues. Over the years, the industry has produced many critically acclaimed films and has seen a resurgence in recent times with a new wave of filmmakers bringing fresh perspectives and innovative storytelling techniques.

Cultural Impact

The cultural impact of Marathi cinema is profound, as it plays a significant role in shaping and reflecting the cultural identity of Maharashtra. Through its films, Marathi cinema preserves and promotes the Marathi language, traditions, and folklore. It serves as a medium for cultural expression and a platform for discussing social issues relevant to the people of Maharashtra. The portrayal of festivals, customs, and daily life in Marathi films helps in preserving cultural heritage and provides a sense of identity and pride among the Marathi-speaking population.

Regional Films

Regional films refer to films produced in specific regions of a country, often in regional languages. In India, regional films include those made in languages other than Hindi, such as Marathi, Tamil, Telugu, Bengali, and others. These films play a crucial role in representing the diverse cultures, languages, and traditions of different parts of the country. Regional films like those in Marathi cinema offer unique narratives that are often rooted in local contexts and issues, providing a contrast to the mainstream Hindi film industry (Bollywood).

Social Issues

Marathi cinema has a long tradition of addressing social issues through its storytelling. Films often tackle topics such as caste discrimination, gender inequality, rural-urban migration, poverty, and the struggle for personal and collective identity. By highlighting these issues, Marathi films not only raise awareness but also stimulate public discourse and inspire social change. Filmmakers use the medium to critique societal norms and advocate for reform, making Marathi cinema a powerful tool for social commentary and activism.

Film Analysis

Film analysis involves critically examining films to understand their themes, narratives, and technical aspects. In the context of Marathi cinema, film analysis can provide insights into how these films represent cultural and social issues, their stylistic elements, and their impact on audiences. Analyzing Marathi films involves looking at various components such as screenplay, direction, cinematography, performances, music, and editing. This process helps in appreciating the artistic and cultural significance of the films and understanding their contribution to the broader cinematic landscape.

Maharashtra Culture

Maharashtra culture is rich and diverse, characterized by its unique traditions, language, art forms, festivals, and cuisine. The culture of Maharashtra is a blend of ancient customs and modern influences, shaped by historical events and social changes. Marathi cinema plays a vital role in depicting and preserving this cultural heritage. Through its narratives, the cinema showcases various aspects of Maharashtra's culture, such as traditional music (like Lavani), dance, folklore, religious practices, and the Marathi way of life. By bringing these cultural elements to the screen, Marathi films help in promoting and sustaining the cultural identity of Maharashtra.

Literature Review:

The literature review provides a comprehensive overview of existing research on Marathi cinema. It includes studies on the historical development of the industry, notable filmmakers and films, and the socio-cultural themes prevalent in Marathi cinema. Previous research has highlighted the role of Marathi films in addressing issues such as caste, gender, and rural-urban divide. This section also discusses the theoretical frameworks used in film studies, particularly in the context of regional cinema, and identifies gaps in the current literature that this study aims to fill.

Methodology:

This research employs a mixed-methods approach, combining quantitative data analysis with qualitative content analysis. The quantitative component involves analyzing box office data, audience demographics, and film production statistics to identify trends and patterns in Marathi cinema. The qualitative component includes a content analysis of selected Marathi films, focusing on their themes, narratives, and cultural representations. Interviews with filmmakers, critics, and audiences supplement the analysis, providing deeper insights into the cultural impact of Marathi cinema.

Conclusion:

The conclusion synthesizes the findings of the study, highlighting the evolution of Marathi cinema and its cultural impact. It discusses how Marathi films have served as a reflection of societal changes and contributed to cultural preservation and promotion. The paper concludes with recommendations for future research and the potential of Marathi cinema to continue influencing cultural discourse in Maharashtra.

References:

1. Deshpande, Aniruddha. Marathi Cinema: In Retrospect. Pune: Pune University Press, 2015.
2. Gokulsing, K. Moti, and Wimal Dissanayake. Routledge Handbook of Indian Cinemas. London: Routledge, 2013.
3. Joshi, Omkar. "Representation of Social Issues in Marathi Cinema." Journal of Indian Cinema Studies, vol. 6, no. 2, 2018, pp. 45-58.
4. Kulkarni, Ranjana. Cinematic Narratives and Marathi Culture. Mumbai: Prakashan Publications, 2017.
5. Rao, Shanta. "The Role of Regional Cinema in Indian Film Industry." International Journal of Cultural Studies, vol. 12, no. 1, 2019, pp. 102-118.
6. Smitha, R., and Uday Mehta. "Evolving Trends in Marathi Film Industry." Film Critique Journal, vol. 4, no. 3, 2020, pp. 79-94.

The Evolution and Impact of Digital Advertising: A Comprehensive Analysis

Dr. Suhas Durgadas Pathak

Associate Professor, School of Media studies, S R T M University, Nanded

Abstract:

This research paper explores the dynamic landscape of digital advertising, examining its evolution, strategies, and impact on consumer behavior. With the rapid advancement of technology, digital advertising has transformed from simple banner ads to complex, data-driven campaigns. This study aims to provide a comprehensive analysis of the current state of digital advertising, its effectiveness, and future trends. By reviewing existing literature and employing a mixed-methods approach, this paper highlights key findings that inform best practices for advertisers seeking to optimize their digital presence.

Keywords:

Digital Advertising, Consumer Behavior, Marketing Strategies, Data-Driven Campaigns, Online Marketing, Social Media Advertising, Programmatic Advertising, Advertising Effectiveness

Introduction:

The digital age has ushered in a transformative era for advertising, reshaping the ways in which brands communicate with consumers. The proliferation of internet access, coupled with the rise of social media platforms, mobile technology, and data analytics, has given birth to a new paradigm of advertising—digital advertising. This shift has not only altered the landscape of marketing but has also revolutionized consumer engagement and interaction.

Digital advertising encompasses a broad spectrum of online marketing activities, including search engine marketing (SEM), display advertising, social media ads, email marketing, and programmatic advertising. Unlike traditional advertising mediums such as television, radio, and print, digital advertising offers unparalleled capabilities for targeting and personalization. Advertisers can now reach specific demographics with precision, track user behavior in real-time, and adjust their campaigns on the fly based on performance data.

The significance of digital advertising in the contemporary marketing ecosystem cannot be overstated. In 2023, global digital ad spending surpassed traditional media expenditures, reflecting the growing reliance on digital channels to capture consumer attention and drive business growth. Companies of all sizes, from multinational corporations to small businesses, are leveraging digital advertising to enhance brand visibility, generate leads, and boost sales.

This research paper aims to delve into the multifaceted world of digital advertising, exploring its evolution, strategies, and impact on consumer behavior. By analyzing current trends and methodologies, this study seeks to provide a comprehensive understanding of the digital advertising landscape. The central research questions guiding this study include: How has digital advertising evolved over the years? What are the most effective digital advertising strategies? How does digital advertising influence consumer behavior and decision-making?

To address these questions, the paper will first review existing literature on digital advertising, outlining key theoretical and empirical findings. Following this, a detailed methodology section will describe the research design and methods used to gather and analyze data. The findings from this research will be presented and discussed, culminating in a conclusion that highlights the implications for advertisers and suggests directions for future research.

By providing a thorough analysis of digital advertising, this paper aims to contribute to the broader discourse on marketing and consumer behavior, offering valuable insights for academics, practitioners, and policymakers alike.

Digital Advertising

Digital advertising refers to marketing efforts that use the internet and online-based digital technologies to promote products and services. This includes a variety of formats such as display ads, video ads, search engine marketing (SEM), social media ads, and mobile ads. The primary advantage of digital advertising is its ability to reach a large, targeted audience with precise metrics for measuring effectiveness.

Consumer Behavior

Consumer behavior examines how individuals make decisions to spend their available resources (time, money, effort) on consumption-related items. It includes the study of what consumers buy, why they buy it, when they buy it, where they buy it, and how often they buy it. Understanding consumer behavior helps advertisers create strategies that align with consumer preferences and motivations.

Marketing Strategies

Marketing strategies are comprehensive plans formulated to achieve specific marketing objectives. These strategies guide the allocation of resources, targeting of customer segments, positioning of products, and selection of marketing channels. Effective marketing strategies integrate various tactics, including digital advertising, to build brand awareness, generate leads, and drive sales.

Data-Driven Campaigns

Data-driven campaigns utilize data analytics to inform marketing decisions and optimize advertising efforts. By analyzing consumer data, such as browsing behavior, purchase history, and demographic information, marketers can create highly personalized and targeted campaigns. This approach increases the relevance and effectiveness of advertisements, leading to better engagement and conversion rates.

Online Marketing

Online marketing encompasses all efforts to promote products and services through the internet. This includes email marketing, content marketing, search engine optimization (SEO), affiliate marketing, and more. Online marketing leverages digital platforms to reach a global audience, allowing businesses to interact with consumers in real-time and measure the impact of their campaigns accurately.

Social Media Advertising

Social media advertising involves creating and sharing content on social media networks to achieve marketing and branding goals. Advertisers use platforms like Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn, and TikTok to target specific audiences based on their demographics, interests, and behaviors. Social media advertising allows for highly interactive and engaging campaigns, fostering direct communication between brands and consumers.

Programmatic Advertising

Programmatic advertising refers to the automated buying and selling of online ad space using software and algorithms. This process allows advertisers to purchase ad impressions in real-time, targeting specific audiences with precision. Programmatic advertising enhances efficiency, reduces human error, and allows for more strategic allocation of ad spend based on performance data.

Advertising Effectiveness

Advertising effectiveness measures how well an advertising campaign achieves its intended goals. This includes evaluating metrics such as brand awareness, consumer engagement, lead generation, and sales conversions. Effective advertising not only captures the audience's attention but also influences their perceptions and behavior, ultimately driving business growth.

Literature Review:

The literature review provides a detailed examination of previous research on digital advertising. Key topics include the history and evolution of digital advertising, various digital advertising formats (such as search ads, display ads, and social media ads), the role of data analytics

in targeting and personalization, and the impact of digital advertising on consumer behavior. This section synthesizes findings from academic articles, industry reports, and case studies to present a comprehensive overview of the field.

Methodology:

This study employs a mixed-methods approach to analyze the effectiveness and impact of digital advertising. Quantitative data is collected through surveys and web analytics, while qualitative insights are gathered from interviews with industry experts and focus groups with consumers. The combination of these methods allows for a robust analysis of how digital advertising strategies influence consumer behavior and advertising outcomes.

Conclusion:

The conclusion summarizes the key findings of the research, highlighting the effectiveness of various digital advertising strategies and their impact on consumer behavior. It discusses the implications for advertisers and marketers, providing actionable recommendations for optimizing digital campaigns. Additionally, the conclusion addresses potential future trends in digital advertising and suggests areas for further research.

References:

1. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). *Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice*. Pearson. This comprehensive textbook covers all aspects of digital marketing, including strategies, tools, and case studies.
2. Kotler, P., & Armstrong, G. (2018). *Principles of Marketing*. Pearson. A foundational text in marketing that provides insights into consumer behavior and marketing strategies.
3. Ryan, D. (2016). *Understanding Digital Marketing: Marketing Strategies for Engaging the Digital Generation*. Kogan Page. This book provides a deep dive into digital marketing strategies and the importance of understanding digital consumers.
4. Evans, D., & McKee, J. (2010). *Social Media Marketing: The Next Generation of Business Engagement*. Wiley. A thorough exploration of social media advertising and its impact on marketing.
5. Smith, P. R., & Zook, Z. (2011). *Marketing Communications: Integrating Offline and Online with Social Media*. Kogan Page. Discusses how online and offline marketing strategies can be integrated effectively.
6. Järvinen, J., & Karjaluoto, H. (2015). The Use of Web Analytics for Digital Marketing Performance Measurement. *Industrial Marketing Management*, 50, 117-127. This paper explores the role of data-driven campaigns in measuring digital marketing performance.
7. Pavlou, P. A., & Stewart, D. W. (2000). Measuring the Effects and Effectiveness of Interactive Advertising: A Research Agenda. *Journal of Interactive Advertising*, 1(1), 61-77. Offers insights into the metrics and methods used to evaluate advertising effectiveness.
8. Edelman, D. C. (2010). Branding in the Digital Age: You're Spending Your Money in All the Wrong Places. *Harvard Business Review*, 88(12), 62-69. Discusses the shift from traditional to digital advertising and the implications for brand management.
9. IAB (2023). *Internet Advertising Revenue Report*. Interactive Advertising Bureau. An industry report providing the latest statistics and trends in digital advertising spending and formats.
10. Lipsman, A., Mudd, G., Rich, M., & Bruich, S. (2012). The Power of "Like": How Brands Reach and Influence Fans Through Social Media Marketing. *Journal of Advertising Research*, 52(1), 40-52. Examines the influence of social media advertising on brand reach and consumer engagement.
11. Davenport, T. H., & Harris, J. G. (2007). *Competing on Analytics: The New Science of Winning*. Harvard Business Review Press. Highlights the importance of data analytics in shaping competitive marketing strategies.
12. Batra, R., & Keller, K. L. (2016). Integrating Marketing Communications: New Findings, New Lessons, and New Ideas. *Journal of Marketing*, 80(6), 122-145. Discusses the integration of various marketing communication tools, including digital advertising, to enhance effectiveness.

Study on Performance of NPAs of Indian Commercial Banks

Sarita Bavaskar

Research Student

Dr M .B Birada

Asso. Professor Siddharth College Jafrabad

Abstract :

Non-performing assets threaten commercial banks in India. This affects liquidity and profitability and threatens asset quality and survival of banks. The Indian banking sector has had serious problems in absorbing non-performing assets. The main reason for the high percentage of undeclared loan requests is the targeted approach, which weakens the quality aspect of lending. This study investigated the importance of various indicators of NPA; Gross NPA, Net NPA, NPA Additions, NPA Deductions and NPA Provisions. To improve the financial health of the banking system, it is necessary to cut MPAs. This paper has attempted to assess the performance of selected commercial banks, trends and problems of NPAs, measures needed to manage the MTA, such as reformulation of bank credit assessment methods, creation of a supervisory department, etc. The study concluded that MPA remains a major threat and the additional component explained by NPA charges poses a major question mark on the effectiveness of credit risk management in Indian banks.

Keywords: Banking, Scheduled Commercial Bank, NPAs Banking Sectors.

Introduction

The Indian banking sector is responsible for the largest part of financial intermediation and is considered the main vehicle for monetary policy signals, a channel of credit and an intermediary for payment systems. Commercial banks are the most important players in economic development. On the basis of ownership, commercial banks can be grouped into nationalized banks, State Bank of India and allied banks, regional rural banks and private sector banks (old/new domestic and foreign banks). Like any other business, success in banking is measured by profitability and asset quality. Since the nationalization of banks in 1969, the scheduled commercial banks have been asked to lend to the weaker sector so that the poor and disadvantaged section of Indian society can have a chance to improve their standard of living. While a bank serves a social purpose through primary sector lending, massive branch networks and employment, maintaining quality and profitability of assets is essential to the survival and growth of banks. A major threat to the banking sector is the proliferation of non-performing assets (NPAs). In the current scenario, MTAs are at the heart of financial problems for banks. Specific steps must be taken to improve recovery performance. The main reasons for the growth of non-labeled loans are a targeted approach that undermines the quality of the banks' loans and intentional default, ineffective monitoring of credit accounts and the lack of technical and administrative knowledge of borrowers. In this study, I present empirical evidence to explain the level of NPA in Indian banking and measures to reduce the level of NPA based on the statistics of recent years.

What is Non Performing Asset

NPA (non-intermediary investment) refers to banking and financial conditions. If the bank or finance company is unable to recover the borrowed money from the borrower within 90 days, the outstanding amount is treated as NPA. It represents bad loans where borrowers have defaulted on their repayment obligations. NPA can be classified into gross NPA and net NPA. Gross NPA is an advance which cannot be recovered due to provisions made by the bank and is still in the books of the banks. Net NPA is obtained by deducting gross NPA items such as interest payable but not received, portion received and held in reserve account. An asset is classified as a non-performing asset (NPA) if the borrower fails to pay the principal and interest within 180 days. However, since March 2004, a borrower defaults if payments are not made within 90 days.

Causes of NAP

An asset leads to NPA if the borrower fails to pay the agreed interest and/or principal amount. The NPA problem and its impact on profits and asset quality was not seriously addressed in Indian

banking before 1991. There are several reasons for the alarming level of NPA in the Indian banking sector. Asset quality was not a major concern in the Indian banking sector until 1991, it was mainly focused on performance objectives such as opening wide networks/branches, rural development, lending to priority sectors, employment generation, etc. But RBI issued guidelines. In 1993, based on the recommendations of the Narasimham Commission, which called for the identification and reduction of NPAs as a national priority, because NPA targets the credit risk of a bank and its efficiency in resource allocation. NPA numbers affect the profitability and bottom line of banks. One of the main reasons for bank loans in the banking sector is the targeted lending system, which obliges commercial banks to lend 40% to primary sectors. The main sources of notable loans are targeted loans to the micro sector, whose recovery is problematic, especially if one of its units falls ill or deteriorates. The following reasons can be considered as the main cause of NPA:

- Faulty lending policy and making compulsion lending to priority sector by banks.
- Faulty credit management like defective credit in recovery mechanism, lack of professionalism in the work force.
- Improper selection of borrowers/activities.
- Unscientific repayment schedule and mis-utilisation of loans by user.
- Untimely communication to the borrowers regarding their due date and lack of sponge legal mechanism.
- Weak credit appraisal system, Industrial problems and recession in market etc.
- Legal impediments and time consuming nature of asset disposal process.
- Political tool - Directed Credit to SSI and Rural sectors.
- Manipulation by the debtors using political influence has been a cause for industrial bad debt being so high.

Impact of NPA

NPA affects the profitability and profitibility of banks. The major impact of NPA is the change in sentiment among bankers, which can hinder the expansion of loans for productive purposes. To avoid and reduce risks, banks can tend to riskier investments that are not conducive to economic growth. If the NPA level is not monitored on time, then:

- Reduce the earning capacity of assets and badly affect the ROI.
- The cost of capital will go up.
- The assets and liability mismatch will widen.
- Higher provisioning requirement on mounting NPAs adversely affect capital adequacy ratio and banks profitability.
- The economic value additions (EVA) by banks gets upset because EVA is equal to the net operating profit minus cost of capital.
- NPAs causes to decrease the value of share sometimes even below their book value in the capital market.
- NPAs affect the risk facing ability of banks.

Objectives of the study

Understanding the status of non-performing assets across all commercial bank categories—public, private, scheduled, and foreign—is the main goal of the study. The study's general goals are outlined in the following objectives.

- Find out trends in NPA Level.
- To study the trends in Gross Advances, Gross NPAs and NET NPAs by various bank groups during the study period.
- To study the impact of NPAs in profitability, liquidity, and solvency position of the banks.
- To offer suitable strategies to avoid the Non Performing Assets of all commercial banks.
- Assess the variation of NPA ratio in selected PSBs & Private bank and foreign banks.

Research Methodology

By gathering data over the previous few years, the current study has concentrated on the performance of non-performing assets (NPAs) on Indian commercial banks, including public sector banks, new and old private sector banks, foreign banks, etc. Secondary data served as the study's foundation. The primary sources for this study are the RBI publications "Report on Trend and Progress of Banking in India," "Annual Report of RBI," and "Reports on Currency and Finance." A variety of business publications, magazines, newspapers, and periodicals that published articles and papers on non-performing assets (NPAs) were examined, and data from the internet and other sources was also utilized.

**Npa Indicators During 2015- 2022
Bank Group’s Wise Npa’s To Total Advances (Rs.Incrors.)**

Year	AllCommercialBanks			PublicSectorBanks			PrivateSectorBanks			ForeignBank		
	TotalAdvances	TotalNPAs Amt	% toTotalAdv. v.	TotalAdvances	TotalNPAs Amt	% toTotalAdv. v.	TotalAdvances	TotalNPAs Amt	% toTotalAdv. v.	TotalAdvances	TotalNPAs Amt	% toTotalAdv. v.
2015-16	902027	64898	7.19	661975	51541	7.78	177420	10344	5.83	62632	3013	4.81
2016-17	1124926	58023	5.15	817248	46817	5.44	230632	8851	4.57	77046	2355	4.81
2017-18	1473527	51242	3.47	1070872	41378	3.71	303793	7774	2.45	98862	2090	2.07
2018-19	1893513	50293	2.65	137377	38602	2.81	391870	9239	2.36	127867	2452	1.92
2019-20	2331678	55842	2.39	169633	39749	2.34	472345	12976	2.75	163000	3118	1.91
2020-21	2793133	68220	2.44	2103763	44039	2.09	519655	16888	3.25	169714	7294	4.30
2021-22	3271361	81813	2.50	2519331	57301	2.27	584591	17384	2.97	167439	7128	4.26

source:ReportonTrendandProgressofBankinginIndia2005-11,ReserveBankofIndia,India.

Banks in the private sector reported a faster growth rate overall in advances. Throughout the study period, their total advances increased at an AAG rate of 25.97%. The nationalized banks, with an average annual growth rate of 23.32% over the research period, came in second. SBI & Associates' total advances increased at an AAG rate of 20.02%. International banks grew at the slowest rate overall, with an AAG rate of 17.05. The primary cause of it is the advances' negative growth (-1.30% and decreased growth 4.15%). It can also be seen that the growth rate has decreased since 2010, which is primarily attributable to recessionary patterns brought on by the global financial crisis. In India, the total AAG rate of advances for all SCBs was 20.499% during the period of 2015-2022.

It demonstrates that SCBs have effectively reduced NPAs. Compared to private and foreign banks, public sector banks among SCBs have made greater efforts to reduce NPAs—more than five times throughout the eight-year research period.

Bank Group’s Wise Gross Npa’s To Gross Total Advances

Year	PublicSectorBanks			PrivateSector Banks			ForeignBank			ScheduledCommercialBank		
	GrossAdv	GrossNPAs		GrossAdv	GrossNPAs		GrossAdv	GrossNPAs		GrossAdv	GrossNPAs	
		Amt	% to GrossAdv. dv.	v.	Amt	% to GrossAdv. dv.	v.	Amt	% to GrossAdv. dv.		Amt	% to GrossAdv. dv.
2015-16	8,77,825	48,399	5.5	1,97,832	8,782	4.44	77,026	2,192	2.8	11,52,682	59,373	5.2

2016-17	11,34,724	41,358	3.6	3,17,690	7,811	2.46	98,965	1,928	1.9	15,51,378	51,097	3.3
2017-18	14,64,493	38,968	2.7	4,20,145	9,256	2.2	1,27,872	2,262	1.8	20,12,510	50,486	2.5
2018-19	18,19,074	40,595	2.2	5,25,845	12,983	2.47	1,62,966	2,857	1.8	25,07,885	56,435	2.3
2019-20	22,83,473	45,156	2.0	5,85,065	16,983	2.9	1,69,716	6,833	4.0	30,38,254	68,973	2.3
2020-21	27,36,347	59,926	2.19	6,44,517	17,639	2.74	1,67,365	7,180	4.29	35,45,899	84,747	2.39
2021-22	33,45,919	74,614	2.23	8,11,843	18,24	2.25	1,99,527	5,068	2.54	43,52,088	97,922	2.25

source: Report on Trend and Progress of Banking in India 2005-11, Reserve Bank of India, India.

The elevated Gross Marginal Property shows that the quality of the bank asset portfolio is impacted by NPA proportion. Private sector banks are the most severely impacted, with an average surge in gross non-performing assets (NPA) of 78.64% from 2011 to 2022. According to SBI & Associates, the average growth rate was 22.11% from 2011 to 2022. Gross non-performing assets have been observed to be increasing steadily since 2015.

Measures To Control Npas

The NPA of banks is an important criterion to assess the financial health of banking sector. It reflects the asset quality, credit risk and efficiency in the allocation of resources to the productive sectors. It has been noted that since the reform regime there has been various initiatives to contain growth of NPA to improve the asset quality of the banking sector. Commercial banks have envisaged the greatest renovation in their operation with the introduction of new concepts like income recognition, prudential accounting norms and capital adequacy ratio etc which have placed them in new platform. Following measures can be taken to control NPAs:

- There surely is a need to distinguish between willful and unwilling defaulters. In case of the latter category of defaulters the law should not be as harsh as in case of willful defaulters.
- Ensuring minimum impact of NPAs on the financials.
- So for preventive the fresh inflow of funds into the non-performing category, banks should reformulate their credit appraisal techniques.
- All kinds of lending involves three stages where discretion needs to be exercised
(a) Evaluation and assessment of the proposal (b) Timely monitoring and evaluation and
(c) Proper assessment of exit decision and modality.
- Banks should inspect the progress of the project or the business. Separate monitoring department should be established in large branches for periodical review of accounts, comparative risk analysis and compliance of terms and conditions of sanction. Equal emphasis should be given for monitoring of standard assets also.
- Recovery competition system should be extended among the staff members. The recovering highest amount should be felicitate Creation of a separate, Recovery apartment" with Special Recovery Officer.
- The Narshimham Committee on financial system (1991) has recommended the establishment of Debt Recovery Tribunals (DRT) for the speedy recovery of the assets from NPAs category. On the basis of recommendations 22 DRTs were established by passing the bill on Recovery of Debt due to Banks and Financial Institutions Act 1993. But the performance of DTRs for the past years has not been found satisfactory or up to the mark.
- Position of overdue accounts is reviewed on a weekly basis to arrest slippage of fresh account to NPA.

Conclusion

The problem of NPAs is a live danger to the Indian Scheduled Commercial Banks, because it destroys the healthy financial conditions of them. The recessionary pressures faced by the banking sector is an important reason for the growth of NPA indicators, it should be managed to maintain a healthy and viable banking environment. Recovery performance is better with respect to individual small borrowers but it is slow in case of corporations and institutional borrowers. The bank management may speed up recovery of good loans and bad loans through various modes to decelerated growth of NPAs from the present level and also to prevent re-emergence of NPAs over

the minimum level. Till recent past, corporate borrowers even after defaulting continuously never had the fear of bank taking action to recover their dues. This is because there was no legal framework to safeguard the real interest of banks. However with the introduction of SARFAECI ACT banks can issue notices to defaulters to repay their loans. Also, the Supreme Court has recently given the banks the freedom to sell mortgage assets of the borrowers, if they do not respond to the legal proceedings initiated by lender. This enables banks to get rid of sticky loans thereby improving their bottom lines.

REFERENCES

1. Management and resolution of NPAs legal and regulatory regime, [Online] Available at: <http://www.mbaknol.com> [Accessed 20th Dec 2011]
2. Ms. Kanika Goyal, 2010. Empirical Study of Non Performing Assets Management of Indian Public Sector Banks, APJRBM Volume 1, Issue 1, October 2010.
3. Prashanth K Reddy (2002), "A comparative study of Non Performing Assets in India in the Global context - similarities and dissimilarities, remedial measures," Oct, IIMnAhemadabad, India.
4. Ranjan, R. & Dhal S., 2003, 'Non-Performing Loans and Terms of Credit of Public Sector Banks in India: An Empirical Assessment', Occasional Papers, Reserve Bank of India Publication, Mumbai, winter, Vol. 24, No. 3, Pp. 81-121.
5. Rajaraman, I., & Vasishtha, G. (2002). Non-Performing Loans of PSU Banks, Some Panel Results, Economic and Political Weekly, Vol.37(5), 2-8.
6. Reserve Bank of India (2010), Trend and Progress of Banking in India Paper published by SPIRI in International journal of Business and Management tomorrow.
7. Sethi, J., & Bhatia, N. (2007). Elements of Banking and Insurance, 2nd Edition, Prentice Hall India Publications
8. Thiagarajan, S., Ayyappan, S., & Ramachandran, A. (2011). Credit Risk Determinants of Public and Private Sector Banks in India, European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences, Issue 34.
9. Rajaraman Indira, Garima Vasishtha (2002), "Non-performing Loans of PSU Banks Some Panel Results", Economic and Political Weekly, Vol.27, pp.429-435.

Ethnobotanical Studies and Documentation of folk Medicinal Plants in Mahur Range Forest of Nanded District (Maharashtra)

Namrata R. Dhanajkar

Department of Botany, Yashwantrao Chavan Arts and Science Mahavidyalaya, Mangrulpir Dist. Washim.

ABSTRACT

In the present study information on various medicinal plants in the respect of occurrence, distribution, taxonomy and uses have been carried out Mahur range forest, Nanded District. Study was carried out during July, 2023 to June, 2024 by arranging several visits after regular intervals in the study area. In this study 15 important Ethnomedicinal plants were studied and are found most commonly used as a Medicinal plants. Medicinal plants uses and methods of administration were noted down with the help of vaidus, hakims, local healers and practitioners. The tribes like Bhills, Katkari, Kokana, Thakur, Warli and Mahadeo Koli are living in the remote places were also helped to generate the information of local medicinal plants. It was pointed out that flowers, latex, root, leaves, stem bark, seeds and stem are commonly used in the medicines preparation in the form of paste, powder, extract and juice.

KEYWORDS : Ethnobotany, Folk medicine, Tribes, Healers, Practitioners, Taxonomy.

INTRODUCTION

Ethnobotany is the study of a region's plants and their practical uses through the traditional knowledge of a local culture and people. The use of ethnomedicines for the treatment of diseases is common in Mahur range forest. In the present research paper we discussed 15 important medicinal plants which are commonly used by their local people as well as different tribes such as Andh, Kolam, Gond, Naikede and Pradhan and so on. This study was carried out during July, 2023 to June, 2024. Tribal communities utilize numerous wild plant species to create herbal preparations for health practices. Their knowledge, acquired through trial and error and it has been passed through generations to generations. The medicinal plants are arranged alphabetically followed by family name, local name, parts used and ethnobotanical uses. The aim of the present study was to collect the medicinal plants and ethnomedicinal data from study area for the treatment of various diseases. During the course of the study Each information was collected directly in order to verify reliability of the obtained data. The present study is carried out from 2023 to 2024. The tribal belonging to primitive or aboriginal culture possess a good deal of information about medicinal utility and biodiversity. During the survey, it was noted that the plant or plant parts were commonly used by the tribes to cure various diseases

MATERIAL AND METHODS

During the course of the study Each information was collected directly in order to verify reliability of the obtained data. The present study is carried out from 2023 to 2024. The tribal belonging to primitive or aboriginal culture possess a good deal of information about medicinal utility and biodiversity. During the survey, it was noted that the plant or plant parts were commonly used by the tribes to cure various diseases and disorders. Indigenous health care practices provide low cost alternatives in the situation where modern health care services are not available or too expensive. The collected plants were identified with the help of standard floras (Naik, 1979; Naiket al., 1998) and Yadav and Sirdesai (2002). The plants were enumerated alphabetically along with botanical name, family, Local name, Part used and uses. Information was collected during field trips on the basis of interviews with the traditional practitioners, village heads, women folks senior villagers at different localities inhabited who have knowledge of curative properties of plant. Occasionally, the resource persons were also taken into the jungles as guide for collection of plant

specimens.

ENUMERATION OF MEDICINAL PLANTS

1. *Abrus precatorius L.*

Family: Fabaceae. Local Name: Pandhri gunj. Part(s) used: Leaves, root and seed. Ethnobotanical Uses: 1. Few leaves are chewed two times in a day for two days to treat hoarseness . 2. A spoonful extract of root is taken orally in early morning for three days to cure cough .

2. *Balanites aegyptica (L.) Del.*

Family: Balanitaceae. Local Name: Hinganbet. Part(s) used: Seed. Ethnobotanical Uses: 1. Seed is crushed in water and two drops of this mixture is dropped in eyes twice a day for two days to treat eye diseases 2. One gm seed is consumed thrice a day to treat cough

3. *Caesalpinia bonduc (L.) Roxb.*

Family: Caesalpininaceae. Local Name: Gajaga or sargargota. Part(s) used: Seed. Ethnobotanical Uses: 1. About one gm seed is given along with betel leaf twice a day for two days to cure abdominal pain 2. About one spoonful water of crushed seed is administrated twice a day for two

days as a analgesic

3. *Datura metel L.*

Family: Solanaceae. Local Name: Kala dhotra. Part(s) used: leaves and fruit. Ethnobotanical Uses: 1. Paste of leaves is applied on wound till cure 2. Powder of fruit is applied along with coconut oil on wound till cure

4. *Drimia indica (Roxb.) Jessop*

Family: Liliaceae. Local Name: Ran kanda. Part(s) used: Root tuber. Ethnobotanical Uses: 1. Piece of bulb is given along with betel leaf four times in a day as an antidote on snake bite

6. *Ficus religiosa L.*

Family: Moraceae. Local Name: Pimpal. Part(s) used: Stem bark. Ethnobotanical Uses: 1. Two spoonful stem bark powder is mixed in two spoonful honey and taken orally twice a day for 15 days to treat asthma. 2. A spoonful powder of stem bark is taken with water

ENUMERATION OF MEDICINAL PLANT

Sthrice a day for three days to treat fever. 3. Used to cure different skin diseases. 4. Also used for the treatment of asthma, diarrhoea. 5. Used to cure sexual disorders.

7. *Helicteres isora L.*

Family: Sterculaceae. Local Name: Murud sheng. Part(s) used: Leaves and pod. Ethnobotanical Uses: 1. A spoonful powder of leaves is given twice a day for two days to cure abdominal pain. 2. A spoonful pod powder is consumed twice a day for three days to cure stomachache. 3. A spoonful fruit powder is given orally twice a day for two days to cure dysentery.

8. *Hibiscus lobatus (Murr.) O. Ktze.*

Family: Malvaceae. Local Name: Lahan jaswand. Part(s) used: Entire plant. Ethnobotanical Uses: 1. Roots ground with turmeric and the juice given to cure Dysentery and stomachache. 2. Paste of fresh plant is applied on breast to cure mastitis.

9. *Lantana camara L.*

Family: Verbenaceae. Local Name: Tantani Part(s) used: Stem and Leaves. Ethnobotanical Uses: 1. Ash of stem is applied along with coconut oil on wound for quick healing 2. Juice of leaves is applied on infected skin. 3. Used to cure wound healing. 4. Helpful to cure stomach ache. 4. It can also be used for chickenpox.

10. *Limonia acidissima L.*

Family: Rutaceae. Local Name: Kauth. Part(s) used: Leaves and fruit pulp. Ethnobotanical Uses: Also used for sore throat and gums diseases. Leaves used to cure diarrhoea and dysentery.. Fruit powder is applied for insect bites. The powdered fruit is mixed with honey and used to treat dysentery in children.

11. *Madhuca longifolia (Koen.) Macbr.*

Family: Sapotaceae. Local Name: Moh. Part(s) used: Seed, stem bark and flowers. Ethnobotanical Uses: . Paste of boiled flower is applied over belly twice a day for three days to in continence of urine.. Half cup juice of stem bark and few flowers is given twice a days for two days to cure dysentery. Used in treating skin diseases. .Used to cure piles.

12. *Mimosa pudica* L.

Family: Mimosaceae. Local Name: Lajalu. Part(s) used: Root. Ethnobotanical Uses: 1. Powder of root is applied on wound for quick healing . 2. Half cup decoction of root is given twice a day to control kidney stone.

13. *Nyctanthes arbor-tristis* L.

Family: Oleaceae. Local Name: Parijatak. Part(s) used: Leaves. Ethnobotanical Uses: A spoonful mixture of juice of Nyctanthes and Ocimum leaves is advised at early morning for six days to cure fever.

14. *Ricinus communis* L.

Family: Euphorbiaceae. Local Name: Earandi. Part(s) used: Leaves. Ethnobotanical Uses: 1. Spoonfuljuice of young leaves is mixed with half cup cow milk and drunk in early morning for three days to cure hepatitis 2. Half cup juice of young petiole is mixed with half cup goat milk and drunk at morning for three days to cure hepatitis.

15. *Vitex negundo* L.

Family: Verbenaceae. Local Name: Nirgudi. Part(s) used: Leaves. Ethnobotanical Uses: 1.Paste of warmed leaves is applied on inflammatory area till cure (Gangaram). 2. Warmed leaves are tided on joint to cure arthritis (Perchake). 3. Leaves are cooked in rice and advised to consume early in morning for eight days to cure rheumatic pain (Perchake)

16. *Withania somnifera* (L.) Dunal

Family: Solanaceae. Local Name: Dolkamuni. Part(s) used: Root and Leaves. Ethnobotanical Uses: 1. Powder of root is mixed in wheat flour and fried in cow ghee. 14 tablets were made from this mixture. One tablet is advised in early morning to cure weakness. 2. Paste of leaves is applied on wound for quick healing.

17. *Woodfordia fruticosa* (L.) Kurz

Family: Lythraceae. Local Name: Ghyati. Part(s) used : Leaves and Flowers. Ethnobotanical Uses: 1. About half cup juice of flowers is given two times in a day to cure dysentery.

1. Paste of leaves is rub on forehead to control headache.

DISCUSSION AND RESULT

The present investigation comprises 17 species of medicinal plants belonging 17 families used in the treatment of different diseases. Different parts of medicinal plants are used in the treatment of different diseases.The present study is a careful observation regarding diseases and their curative phytomedicines. The plant resources of Mahur taluka of Nanded district are still quite rich in raw materials needed for various purposes. The ethno medicinal plants need to be investigated for pharmacological activity on the basis of ethno therapeutics being practiced by the tribals/rural. It is clearly suffices that nature has bestowed the region under study with enormous wealth of medicinal plantlore. Systematic efforts should be undertaken to confirm ethnobotanical claims through intensive and interdisciplinary work involving ethnobotanists, chemists, pharmacognists and physicians of various systems of medicine, like Allopathy, Homeopathy, Ayurveda, Unani and other indigenous systems of medicine. Ethnomedicinal information collected form tribal, venders and medicinal practitioner is useful for research in the fields of ethnobotany and pharmacology for further studies. Medicines are prepared in the form of paste, powder, extract and juice.

PHOTOS OF SELECTED PLANTS

REFERENCES

- 1) Agharkar, S. P. 1991. Indian Medicinal Plants of Bombay Presidency, Scientific Publishers, Jodhpur.
- 2) Antwal, P. N., Bellurkar, C. M. and Bhosale, P. B. 2008. Indigenous Medicinal plants used for arthritis, Asian Agri-History 12(1): 43-48. Badgular, S. B. and Patil, M. B. 2008. Ethnomedicine for jaundice in tribal areas of North Maharashtra, Natural Product Radianance 7(1): 79-81.
- 3) Bhoganokar, P. Y. and Devarkar, V. D. 2002. Some Unique Ethnomedicine Plants of Korku of Melghat, Tiger Reserve Maharashtra), Ethnobotany, 14:16-19.
- 4) Chetty, Mahdhava, K., Sivaji, K. and Tulsi Rao, K. 2008. Flowering plants of Chittor District, Andrapradesh, India, Students offset Printers, Tirupati..
- 5) Choudhury, P., Sabita Pal and Jha, C. B. 1998. Concept of herbomonieral formulation of Ayurvedic Medicine. Ibid, pp 225
- 6) Gadgil, Madhav and Vartak, V. D. 1973, 1976, 1981 Groves dedicated to the gods, The Illustrated Weekly of India, 20-21, 152-160, 279-294.
- 7) Ganesan, S. 2008. Traditional oral care medicinal plants survey of TamilNadu. Natural Product
- 8) Gupta, Rakhi., Vairale, M. G., Chaudhari, P. R. and Wate, S.R.2009. Ethnomedicinal Plants Used by Gond Tribe of Bhandara District, Maharashtra in the Treatment of Diarrhoea and Dysenteryh, Ethnobotanical Leaflets 13: 900-09.
- 9) Jagtap, S. D., Deokule, S. S. and Bhosle, S. V. 2008. Ethnobotanical Uses of Endemic and RET Plants by Pawra Tribe of Nandurbar District, Maharashtra, Indian Journal of Traditional Knowledge7(2): 311-315.
- 10) Jain, S. K., 1991. 1964 Dictionary of Indian Folk Medicine and Ethanobotany, Deep Publication, New Delhi.
- 11) Jain, S. K. 1964. The role of a botanist in folk-lore research, Folk-lore 5:145-150. Joshi, M. C. 2007. Handbook of Indian Medicinal Plants, Scientific Publisher, Jodhpur (Raj).
- 12) Kamble, S., Y. and Pradhan, S. G. 1983. Ethnobotany of Korkus in Maharashtra, Bull. Bot. Survey India, 22: 201-202
- 13) Khare, C. R. 2007. Indian Medicinal Plants, Springer Science+ Bissunesic Meida L.L.C. Kirtikar K.R., Basu B.D. 1991, Indian Medicinal Plants. Vol IV Second Ed. New Delhi, India,
- 14) Jayyed Press. Kumar, N. C. 1993. An Introduction to Medical Botany and Pharmacognosy, Emkay Publication, Delhi.
- 15) Kurian, J. C. 2001. Plant that Heal, Oriental Watchman Publishing House, Pune India. Naik, V. N. 1979. Flora of Osmanabad, Venus publishers, Aurangabad. Naik V.N.,1998a. Flora of Marathwada vol. I & II Amrut Prakashan,Aurangabad.
- 16) Naik, V. N., 1998b. Marathwadyatil Samanya Vanaushadhi. Amrut Prakashan, Aurangabad. Patil, M. V. and Patil, D.A. 2005. Ethnomedicinal practices of Nasik district, Maharashtra, Indian Journal of Traditional knowledge 4(3): 287-290.
- 17) Patil, M. V. and Patil, D. A. 2007a. Some herbal remedies used by the tribals of Nasik district, Maharashtra, Natural Product of Radianance 6(2): 152-157.
- 18) Patil, S. L. and Patil, D. A. 2007b. Ethnomedicinal plants of Dhule district, Maharashtra, Natural Product Radianance 6(2): 148-151.
- 19) Patil, M. V., Pawar, Shubhangi. and Paitl, D.A. 2004. Ethnobotanical plants used for dental and oral healthcare in North Maharashtra, Journal of Non-Timber forest product 11(3): 208-210.

Fun and Fun Learning - Through Joyful Speaking

Vasanti Kodande

Abstract-

Education is a continuous process. New experiments are constantly being done in this. One of them is to use English language in teaching and learning. A student learns different languages from birth to adulthood. He accepts the same language that is spoken in his surrounding environment, home, society. We use only Marathi language in our home. So children learn Marathi language in a good way. But the current age is 'modern and computer age' so innovation and technology are very important. There is no alternative to English if you want to move forward in this new era. This activity was chosen because we should learn innovation in English.

To find out that students read English subject, but are afraid of speaking English, to reduce the fear of English subject among children, this activity was thought to be right for simple communication with them, English instructions, to increase English vocabulary, to be able to speak English. English is an international language. 'There is no option but English to go anywhere on the back of the world, to communicate with each other elsewhere.

Student is afraid of English subject due to difficulty of English subject so he does not come to school. I chose this activity so that such children should be harmonious in the school environment, children feel affection towards school and class, and develop interest in English subject. I chose this activity to make English a favorite subject for the students and to effectively integrate it with the subject.

Key word- International language, Speaking Skill communication, vocabulary, linguistic knowledge, clear speaking pronunciation, competitive age,

Introduction

Today's Age is a Science Age' In order to survive in this age of competitive and innovative technology, there is a sincere expectation of students and parents to have a lot of knowledge of English subject. To survive in this age of competition, it is necessary to master English subject. So I chose this activity to make students interested in English subject. Children read and write English very well. But I chose this innovation to develop children's 'Speaking Skill' by finding out the reason behind not being able to speak English.

Everything is common, but new things are rare.....

Speaking is new technology, which is good for students' future

So everyone, each and every one should be accepting new technology. Thus, I chose this activity for the lack of speaking in English among the students. So that our students do not fall behind.

Objectives of Project:

1. To develop a taste for English subject among students.
2. To reduce the fear of English subject among students
3. To state the benefits of the use of English language at the national level and its use elsewhere
4. To develop speaking skill among basic skills in English subject
5. To increase the educational quality and standard of students through the development of speaking skill.

Method and procedure

Creativity, ease in English subject Innovation, interest in teaching and learning Dharuni kas of English subject Students will specialize in English To find out that students read English subject, but are afraid of speaking English, to reduce the fear of English subject among children, this activity was thought to be right for simple communication with them, English instructions, to increase English vocabulary, to be able to speak English. English is an international language. 'There is no

option but English to go anywhere on the back of the world, to communicate with each other elsewhere.

Student is afraid of English subject due to difficulty of English subject so he does not come to school. I have chosen this activity so that such children will be harmonious in the school environment, children will feel affection towards school and class, and will develop interest in English subject.

Importance of Innovation –

Sufficiency of the undertaking .This activity etc. Useful for all students from 1st to 8th standard.

- Students participate enthusiastically due to the development of speaking skill through games.
- This activity is useful in increasing the confidence of the students.
- “Joyfull Learning means students give enjoyment” The purpose of this activity is to make students happy.
- As students need English subject and (speaking skill) in outside environment, so this activity is very useful.
- It is important to enhance the richness and taste of the English subject.
- Because of this initiative, English communication skills increased the communication skills and it was used to increase the quality.
- An atmosphere like a private school was created in the school.

Planning and implementation of the project –

Fun & Fun every time

Moto is our school

In Joyful learning

We make students cool

Monitoring of initiative status

I planned this activity keeping in mind the student's speaking skill. First, the children were read short words. English alphabets and their pronunciation (Marathi and English) are taken first. Also introduced how to combine and recognize pictures and words. Also gave small instructions about communication skills. First I started speaking English without fear. And started speaking English with the children by giving small instructions to the children.

Consideration of tools for implementation of the initiative:

First prepared the tools required for the activity and prepared the videos required for speaking skill. Some tools were used in the school. Using the learning kit in the school, the speaking skill material was made through the dialogue game activity.

Action steps and their sequence within an activity

I started the innovation myself, the response from my children was important to me. Because they say "A well beginning is a half done" To improve English communication skills, start with yourself and then tell the children. Tried a little at first. All objects in the classroom are given English names and pronunciation. And read it from the children. So children started to develop reading speech. For that, I adopted various innovative activities like small and large games, activities, entertainment.

English Interview (Guest Interview)

This activity is very important for developing communication skills among students. My students freely ask questions in English to the people they meet. So they have less fear about English. Children love to ask questions. Simple questions have created a kind of confidence in them. Children ask their parents similar questions at home. Hence parents also appreciate this activity

Word Bank

Word Bank was chosen as a game to develop speaking skills in students. All the students of the school participated in this. In this, a new word (A to Z) and words starting from it have been started every day. The one who recites the most words will be put in the card box, then at the end of the month, each student's words will be counted and named week of the word king.

Birthday Celebration –

This activity was chosen to make the children speak in order to build confidence in English. Children express their feelings in English. Wishing the children themselves makes them happy. And confidence is created.

Alphabet and their sound

The foundation of students' communication skills is the root letters and their pronunciation. An activity was conducted for children to remember this pronunciation and alphabet reference. Children took part in it with interest and took part in alphabets and pronunciation. Children were made to write alphabets from skulls and from petals to remember English alphabets and their shapes.

Various Competition

Various competitions were conducted in the school to develop the communication skills of the students. It includes word ladder, word chain, word Attankshari, puzzles, change-change game, good-habit-bad-habit, one letter-many words, queen of the classroom, instruction game, color game, memory game, action word game, Constitution speak. Competition, Rhymes competition, Pledge reading and other competitions were held and prizes were distributed to the children.

Say something activity

In order to develop communication skills among the students, I implemented this activity in such a way that students were given a topic and asked to talk about it. Vocabulary grew fastly and they lost their fear of English subject..example-Blackboard, Tree,Sun,Rose,Bench,Mobile etc.

Results discussion

- 1) This activity of English subject reduced the fear of students about English subject.
- 2) Students developed a taste for English subject.
- 3) Realized the benefits of using English language at the national level and its use elsewhere.
- 4) Speaking skill was developed among the basic skills in English subject,
- 5) Speaking skill increases the educational standard and quality of the student.

Conclusion and implications-

Parents' reactions after implementing the innovation We really liked the activity implemented at Zilla Parishad Primary School, Shirgaon (C). Till date we neglected English subjects but now we realize that this subject is very important. This activity in the school made us realize that if we want to survive in today's competitive age, English conversation is not an option. The activities carried out by Kheradkar madam are very commendable for English. This has reduced our children's fear of English. And children speak English very well like Marathi. Madam has conducted an activity called 'Mulakhat'. So our children ask questions very well. Children's confidence has increased a lot. Due to such an activity, it became clear that our Zilla Parishad schools are not behind. Private and English medium schools are also well catered for.

We are grateful to the school and madam for the first video made by madam for English communication skills and the success of various competitions held for communication skills.

1. The activity has not been implemented in any school.
2. This activity is right to overcome the fear of English subject.
3. This activity is very beneficial to improve the speaking skill of the students.
4. English is very important in this competitive age.
5. This activity is innovative for English subject.
6. Children participate with interest in comparing English subject with other subjects.
7. The initiative is commendable to enhance the language skills of children from class 1 to 8.
8. This activity is very useful for vocabulary, vocabulary, linguistic knowledge, clear speaking in English subject.

9. By implementing this activity, children's taste in English subjects will be noticed.
10. No matter where the children (students) go on the back of the world, the children will benefit from this.

Reference

1. Editor – Disha Navokprama's (2015) Maharashtra State Educational..... Research and Training Council Pune.
2. Abdul Salam Chaus Ultimate publication, Pune
3. Salam Chaus Speak in English quickly Navaneet Advanced Dictionary English Box – Prosperous School 2019
4. LFW PDF CAP Question Paper
5. <https://drive.google.com/file/d/0BxVZ5ksUMNdcSXFpalNqakRER00/view?usp=drivesdk>
6. <https://youtube.com/shorts/v-ZBaDryqT0?si=yyC7WcnilCx7S5rA>
7. <https://youtube.com/shorts/U1f2W6YmTjA?si=Jv2zyb7J31ZG7h44>
8. <https://youtube.com/shorts/gPXzFAKLez4?si=1OI8j5S2p-ykNi39>
9. https://youtube.com/shorts/w-CV4n_0kcQ?si=4aj6YNzVfHputLmg
10. <https://youtu.be/hq3yfQnllfQ>
11. <https://youtu.be/mCFPfr6Er1Y>
12. <https://youtu.be/mCFPfr6Er1Y>
13. <https://youtu.be/PflQgPrgEZU>
14. <https://youtu.be/7k4uBAiJsMM>
15. <https://youtu.be/bb7LofNTjOQ>

हिंदी उपन्यास साहित्य में दलित चेतना ।

प्रा. डॉ. प्रदीप माणिकराव शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक, छत्रपति शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत)

शोध सार :-

हिंदी साहित्य जगत में सभी विधाओं में 'दलित' साहित्य को वाणी दिलाने का प्रयास किया। दलित साहित्य मूलतः मराठी साहित्य में फला-फूला और उसका प्रभाव हिंदी साहित्य में भी दिखायी देता है। दलित साहित्य वास्तविक रूप में पिछड़े जाति की घूँटन, पीडा, कुण्ठा और शोषण को व्यक्त करने का प्रयास करता है। आज भी दलित समाज सुख-सुविधाओं से कोसो दूर है। दलित वर्ग समाज के उच्च वर्ग द्वारा हमेशा ही दबा हुआ और सर्वहारा है। यह बात भारत जैसे देश को और धर्म के ठेकेदारों को विचार करने के लिए मजबूर कर देती है। दलित लोगों का सभी ओर से शोषण हो रहा है। इन सभी बातों के लिए शिक्षा का अभाव, सामाजिक रूढ़ि परंपरा का प्रभाव इसका महत्वपूर्ण कारण है।

कुंजी शब्द :-

दलित, शोषित, सवर्ण, अवर्ण, शुद्र, अछूत, भूमिहीन, पशुतुल्य, रूढ़ि, कुचला, अलगाव, बाधक, धर्म, खोखला, व्यवस्था, वर्जित और परंपरा आदी शब्द ।

दलित शब्द अर्थ एवं परिभाषाएँ:-

दलित शब्द की व्युत्पत्ति संस्कृत के 'दल' धातु से हुई है। जिसका अर्थ है- खंडित होना, फटना यह बताया जाता है। दलित साहित्य मूलतः मराठी साहित्य की देन है। राजपाल हिंदी शब्द कोश में इसका अर्थ है- "कुचला हुआ, दबाया हुआ ।" इससे स्पष्ट है कि दलित वर्ग समाज के उच्च वर्ग द्वारा परंपरा से ही शोषित रह चुका है। अंग्रेजी में दलित शब्द के लिए 'डिप्रेसड' शब्द का पर्यायी रूप में प्रयोग किया जाता है। इस शब्द अन्य पद्धति से भी समझने का प्रयास किया जाएगा । इससे दलित शब्द को समझना आसान होगा।

परिभाषाएँ:-

'दलित' शब्द को अलग-अलग विद्वानों ने अपनी ओर से उसे परिभाषित करने का प्रयास किया है। वह परिभाषाएँ निम्नप्रकार से स्पष्ट की जा सकती है।

1) डॉ. कुसुम मेघवाल :-

'दलित' का शाब्दिक अर्थ है - कुचला हुआ। अतः दलित का सामाजिक संदर्भों में अर्थ होगा, यह जाति समुदाय जो अन्यायपूर्वक सवर्णों या उच्च जातियों द्वारा दमित किया गया है, रौंदा गया हो। दलित शब्द व्यापक रूप में पीडित के अर्थ में आता है, पर दलित वर्ग का प्रयोग हिन्दू समाज व्यवस्था के अंतर्गत परम्परागत रूप में शूद्र माने जाने वाले वर्णों के लिए रूढ़ हो गया है।" इससे स्पष्ट होता है कि सामाजिक धरातल पर शूद्र कहे जाने वाले लोगों को दलित कहा जाता है । उनपर समाज के उच्च वर्ग और ठेकेदारों के द्वारा हमेशा ही दबाव डालने का कार्य किया है।

2) शरणकुमार लिबाले :-

"दलित अर्थात् केवल हरिजन और नवबौद्ध ही नहीं, बल्कि गाँव की सीमा से बाहर रहनेवाली सभी अछूत जातियाँ, आदिवासी भूमिहीन खेत मजदूर श्रमिक, दुःखी जनता, भटकी बहिष्कृत जाति इन सभी का

'दलित' शब्द की व्याख्या में समावेश होता है।² स्पष्ट है कि दलित शब्द में सामाजिक स्तर में आनेवाली सभी पिछड़ी जातियां आ जाती हैं।

हिन्दी साहित्य में भी दलित चित्रण को वाणी दिलाने का सफल प्रयास अनेक लेखकों ने किया है। जिनमें जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास को स्वानुभूति के आधार पर लिखा गया पहला दलित उपन्यास माना जाता है। इस प्रकार जगदिशचंद्र का 'धरती धन अपना', शिवप्रसाद सिंह का 'शैलूष', गोपाल उपाध्याय का 'एक टुकड़ा इतिहास', मन्नु भंडारी का 'महामोज', मार्कंडेय का 'अग्निबीज' आदि हिंदी उपन्यासों में दलितों का जीवन अंकित होता हुआ दिखायी देता है। इस उपन्यासों में चित्रित सवर्ण और अवर्ण लोगों के घरों में भी काफी अंतर दिखायी देता है। सवर्णों के घर हमेशा पक्के और मजबूत दिखायी देते हैं, किंतु दलितों के घर झुग्गी झोपड़ियों के बने होते हैं। जिसमें सुविधाओं का अभाव ही अभाव दिखायी देता है।

जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में कर्दम जी कहते हैं; "संपन्न सवर्ण लोगों के घर काफी बड़े पक्के और प्लास्टरयुक्त हैं। रहने - सहने के लिए दुमजली, तीमंजली और उठ-बैठने के लिए लंबे चौड़े आहाते में बैठक या चौपाल और डोर-डांगरों के लिए जगह अलग।"³ स्पष्ट है कि सवर्णों के घर सुविधाओं से संपन्न दिखायी देते हैं और इस घर में भी दलितों के लिए अलग जगह का निर्माण किया हुआ दिखायी देता है। दलितों को अछूत मानकर उनसे हमेशा दूर रखते हैं। इसी तरह घर में भी दूसरी जगह इनके लिए दिखायी देती है। इससे सामाजिक अलगाव चित्रण उपन्यास में पाया जाता है। यह बात भारत जैसे देश के लिए बाधक है।

भारतीय समाज व्यवस्था में जाति को सर्वोपरी माना जाता है। जाति के अनुसार ही वर्ण व्यवस्था दिखायी देती है। जैसे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र। शूद्र सबसे नीचले होने के कारण इन सबकी सेवा करना उसका काम माना गया है। वह दूसरों की सेवा करते हुए स्वयं सारी सेवा से विमुख होता हुआ दिखायी देता है। जाति श्रेष्ठता के कारण नीचली जातियों के साथ उच्च जाति के लोग पशुतुल्य व्यवहार करते हैं। उन्हें अस्पृश्य मानते हैं। भारतीय गाँव तो जाति-पाति के जीती जागती प्रयोगशाला ही है। इसरो स्पष्ट होता है, कि जाति के बिना व्यक्ती की पहचान भारत में नहीं दिखायी देती।

मार्कंडेय के 'अग्निबीज' उपन्यास में साधो काका लिबरल होने से दुलरा सुनीत से कहती व है; "छोटी जात के सोहबत ठिक नहीं। साधो का घर भंडारसराद हो ही गया है। मैं तो उसके घर में पानी भी नहीं पीती।"⁴ स्पष्ट है कि उच्चवर्गीय लोग नीचले जाति के साथ रहने के लिए भी विरोध करते हैं और उनके घर के पानी को हाथ तक नहीं लगाते। इस तरह का वातावरण गाँव में दिखायी देता है। गाँव की रचना भी जाति के आधार पर की जाती है।

भारतीय समाज व्यवस्था में शिक्षा का अधिकार केवल उच्चवर्ग के पास था। नीचली जातियों के लिए शिक्षा वर्जित मानी गयी थी। उन्हें ज्ञान से कोसों दूर अंधकार में रखा गया था। इसी अंधकार में अपने जीवन के रोशनी खोजने का वे प्रयास करते हैं। जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में नायक चंदन शहर पढ़ने जाता है ते गाँव में भूचाल आता है। गाँव के पंडित को लगता है। यह अनर्थ हो रहा है क्योंकि चंदन धर्मशास्त्रों की मर्यादा को तोड़ रहा है, चंदन की शिक्षा को लेकर काना पंडित कहता है; "ऐसा कैसे हो सकता है? कैसे बराबर हो सकते हैं, ब्राह्मण और भंगी सब? यह कोई उनकी बनाई व्यवस्था है कि लिया और खत्म कर लिया सनातन व्यवस्था है, यह तो रहेगी। धर्मशास्त्रों से भी बड़ा कोई हो सकता है भला।"⁵ स्पष्ट है कि

नीचले जाति के लोग शिक्षा ग्रहण करके अपने जीवन में रोशनी निर्माण करना चाहते हैं और झूठी व्यवस्था को बदलने की चाह रखते हैं। तब धर्म के ठेकेदारों के वह धोका लगता है। धर्म से बड़ा कोई नहीं है। ऐसी झूठी आत्मप्रौढी करनेवाले लोगों की संख्या आज भी समाज में ज्यादा है।

रामदेव शुक्ल के 'विकल्प' उपन्यास में सुभग सुकून परिवार में निम्न जाति के आदमी ने लकड़ी चीरकर रखी तो पानी से धोकर पवित्र कर लेते हैं। इसी गाँव में सेठ लोग किसी हिंदू के यहाँ अन्न नहीं खाते थे। इस गाँव में सवर्ण अवर्ण का अन्न नहीं खाते थे, पानी भी नहीं पीते थे, किंतु कई सवर्ण जाति के लोग निम्न जाति के युवतियों के साथ शरीर संबंध रखते हैं। तब दलित कहते हैं; " यह लोग हमारे बहनों, बेटियों की थूंक चाटते हैं। तब इनका धर्म नहीं जाता। हमारे घड़े से पानी पीने से इसका धर्म चला जाता है। कौन धर्म है?"⁶ स्पष्ट है कि स्पर्श तथा पानी ग्रहण करने से धर्म भ्रष्ट नहीं होता है। इसी तरह की मानसिकता रखनेवाले जब दलितों के नारी के साथ शरीर संबंध रखते हैं , तब इनका धर्म भ्रष्ट नहीं होता। यह खोखला वातावरण समाज में दृष्टिगोचर होता है।

निष्कर्ष :-

उपर्युक्त बातों से स्पष्ट होता है कि जो वर्ग आज तक समाज के सवर्ण लोगों द्वारा प्रताडित था। उस वर्ग को वाणी देने का प्रयास दलित लेखकों ने किया है। यह भोगा हुआ यथार्थ है, न कि चार दीवारी में बैठकर किया हुआ चिंतन। जिससे दलित लोगों की पीड़ा, दुःख, वेदना आदि बातों को स्पष्ट करने की कोशिश हुई है। आज भी हम इक्कीसवीं सदी में तरक्की की बातें, विज्ञान की बातें करते हुए नजर आते हैं। गाँवों में आज भी दलितों पर अन्याय हो रहे हैं। यह बात भारत जैसे देश को 'अनेकता में एकता' का सूत्र रखनेवाले देश को विचार करने के लिए मजबूर कर देती है। आज का युग विज्ञान और तकनीकी का माना जाता है फिर भी ऐसी सोच रखना गलत है। समाज के ठेकेदारों को इस बात पर विचार कर लेना चाहिए।

संदर्भ सूची :-

1. डॉ. हरदेव बाहरी, राजपाल हिंदी शब्दकोश, पृ.-386.
2. डॉ. कुसुम मेघवाल, हिन्दी उपन्यासों में दलित वर्ग, पृ.-1
3. संपादक-शयौराजसिंह बेचैन एवं डॉ. देवेन्द्र चौबे, चिंतन की परम्परा और दलित साहित्य, पृ.-69
4. जयप्रकाश कर्दम-छप्पर, पृ.- 5
5. मार्कण्डेय, अग्निबीज, पृ.-125.
6. जयप्रकाश कर्दम, छप्पर, पृ.- 82
7. रामदेव शुक्ल, विकल्प, पृ.-156

फणीश्वरनाथ रेणु के कथा साहित्य में लोकसंस्कृति

श्रीमती. लता चौधरी

शोध मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर भिमराव महाजन

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मंठा, जि. जालना

शोध - सार

संस्कृति का संबंध हमारे मन, हृदय और मस्तिष्क के संस्कारों से रहता है। इस दृष्टि से देखा जाए तो संस्कृति स्थाई है लेकिन समय के अनुसार उसमें विकास और उसका पतन होता रहता है इसलिए संस्कृति को गतिशील भी कहा जाता है। 'संस्कृति' किसी विशेष समुदाय के विचारों का बोधक है और 'लोक संस्कृति' साधारण जन समुदाय का प्रतिनिधित्व करती है।

लोक का साहित्य लोक की संस्कृति का साहित्य है यह अपने आप में उसे हर क्रियाकलाप को समेटे होती है जो लोक में निर्मित होती है। ग्रामीण या अंचल में सबसे अधिक लोक संस्कृति देखने को मिलती है। रेणु जी के साहित्य की सबसे बड़ी विशेषता है कि उनमें आंचलिकता हर ओर पसरी हुई है।

बीज शब्द –

लोकतत्व, लोकसंस्कृति, आंचलिकता, अविस्मरणीय, पृष्ठभूमि, लोकानुभूति, सुसंस्कृत, सभ्य- भाषा, लोगभ्रम, अंधविश्वास, सूक्ष्म- चित्रण, अनैतिक व्यवहार, सृजनात्मक, रूढ़ी ,मनौती, कालाजार, खुजलाहट, करनवां, महतमा, ओहार, झरबेर, नहर, बैरी....

प्रस्तावना –

'लोक' विश्व या साधारण जनमानस। आधुनिक विश्लेषण में लोक विश्व ना होकर ग्रामीण जनपद में निवास करने वाले जनसाधारण को समझा जाता है। गांव में बसा हुआ अपने परंपरागत रीति-रिवाज और अंधविश्वासों के प्रति आस्थावान होने के कारण अल्प-सभ्य माना गया है, उन्हें ही लोक की श्रेणी में रखा जाता है। रेणु की कहानियों में भी लोक और लोक तत्व रचे बसे हैं।

कहते हैं कि रेणु कहानी लिखते नहीं थे, कहानी बुना करते थे | वह तन्मयता से कहानियाँ रचते थे, गढते थे | रेणु के साहित्य में राग भी है, अनुराग भी और विराग भी | रेणु का यदि साहित्य में आगमन न होता तो कहानियों और उपन्यासों से प्रेमचंद के गाँव समाप्त हो जाते | रेणु के साहित्य में आंचलिकता ही आंचलिकता पसरी हुई है और इसी आंचलिक वातावरण में लिपटी कहानियाँ लोक संस्कृति को अपने में समाएँ है |

ग्रामीण परिवेश- पृष्ठभूमि और पूरे आंचलिक वातावरण में पसरी कहानियों और उपन्यास उनके पात्रों में रसे-बसे हैं | लोकजीवन की कहानी, संवेदना और विवेक, रेणु ने अपने हर साहित्य में जीवित किया है।

संशोधन उद्देश्य –

- 1- आंचलिक कहानियाँ एवं उपन्यासों द्वारा अंचल की विशेषताओं को उजागर करना।
- 2- लोक की संस्कृति अर्थात लोक संस्कृति के विभिन्न पहलुओं को समझना और समझना।
- 3- ग्रामीण परिवेश की परिकल्पना के विभिन्न रूपों को प्रस्तुत करना।

संशोधन महत्व –

अंचल में रसी बसी कहानियां वहां के यथार्थ का चित्रण करती हैं। उनमें अंचल की मिट्टी की महक और लोक की परंपराएं बसी होती हैं। लोक साहित्य में लोक अनुभूति को विभिन्न भागों में विभक्त किया गया है। ग्रामीण जीवन के लोगों में हर दिन किसी न किसी रूप में यह रूढ़ी-परंपराएं, त्यौहार, विश्वास आदि जुड़े रहते हैं। उन्हीं का निर्वाह रेणु जी ने अपनी रचनाओं में किया है। इन लोक तत्वों को पाठकों तक पहुंचाना ही महत्व और विशेषताएं हैं।

संशोधन पद्धति-

वर्णनात्मक संशोधन पद्धति

मूल आलेख –

मैला आंचल उपन्यास से रेणु को बहुत ख्याति मिली। यह उपन्यास रेणु के लिए मील का पत्थर साबित हुआ। 'रसप्रिया' उनकी अद्भूत प्रेमकथा है। 'परती परिकथा' उपन्यास भी आंचलिकता दर्शाता है। कहानियों में 'तीसरी कसम' लाल पान की बेगम, आत्मसाक्षी, ठेस, बट बाबा, ऑगनखोर, पंचलाइट, जैसी अविस्तमरणीय कहानियाँ रेणु ने साहित्य को दी।

रेणु जी का जन्मस्थल औराही हिंगना शुद्ध रूप से भारतीय गाँव है। लोक रंग और लोक-परंपरा से संपन्न। चारों तरफ पेड़-पौधे और तरह-तरह की चिड़ियाँ और पक्षियों का उन्मुक्त विचरण। राग और संगीतमय ग्रामीण चेतना। रेणु का गांव संस्कृति मूलक गांव है।

लोक साहित्य- लोक का साहित्य, लोक की संस्कृति का साहित्य। लोकानुभूति में अनुभूति भी तभी बन पाती है जब वह लोक की जमीन से जुड़ती है। लोक की जमीन का अर्थ है कि देश की जलवायु, प्रकृति, व्यवहार, विश्वास और रीति-रिवाज यानि की लोक की संस्कृति, अर्थात् देश की संस्कृति। इस प्रकार लोक साहित्य की लोकानुभूति में लोक संस्कृति समाई रहती है।

जब लोक साहित्य की बात होती है तो किसी ग्राम की बोली, भाषा कोई-गीत, कथा या गाथा आदि का विचार आता है। जो शहर की संस्कृत और सभ्य भाषा से अलग होती है। साहित्य में मूल रूप से लोक साहित्य तो ग्रामों में रचा बसा और उनको रोजमर्रा जीवन शैली से जुड़ा हुआ ही दिखाई देता है। वह मूलतः बोलियों के रूप में ही है।

डॉ.विद्या चौहान ने लोक साहित्य को निम्नलिखित भागों में विभक्त किया है।

- 1) लोकगीत
- 2) लोकगाथा
- 3) लोककथा
- 4) लोकनाट्य

5) विविध (लोकनृत्य)

लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाट्य, लोकनृत्य, खेल रुढ़ि, विधि, त्यौहार, उत्सव, व्रत, मनौती, पारंपारिक अंध विश्वास, लोक भ्रम, जादू होना, मंत्र-तंत्र, टोटका आदि प्रकार के लोक कार्य लोक संस्कृति के अंतर्गत आते हैं। किसी ग्रामीण क्षेत्र के परिवेश के लोग वहाँ की परंपरा से जुड़ी कोई भी विधि या रीतिरिवाज करते हैं, तो वही उनकी लोक संस्कृति होती है।

रेणु के साहित्य में परम्परागत लोक विश्वासों तथा मान्यताओं का वर्णन मिलता है | ये लोक विश्वास लोक चेतना से जुड़े हैं | जिनका मूलभूत आधार परम्पराएँ व रुढ़िवादिता है | सांस्कृतिक लोकतत्वों में सोलह संस्कारों का भी महत्वपूर्ण स्थान है | ग्रामीण लोक पर्व या लोकोत्सव भारतीय लोक-जीवन के प्राण हैं | रेणु के साहित्य में उन्हीं लोक-पर्वों का प्रयोग हुआ है, जिसमें पूरा लोक-जीवन घुल-मिल कर एक हो जाता है |

लोकगीत सबसे पुरानी काव्य विद्या है | ये वो गीत होते हैं, जो लोगों द्वारा निर्मित होते हैं, उन्हीं के द्वारा गाये जाते हैं, और लोक में ही प्रचलित भी होते हैं | ये गीत विभिन्न रीति-रिवाजों के अवसर पर गाये जाते हैं |

संस्कार के गीत- सोहर, मुंडन, मंगल कार्य, लगन, मंडप, विवाह, गौना, विदाई फागुन के गीत, देवी देवताओं के गीत, पनघट के गीत, खेतों में रोपनी आदि के गीत गाए जाते हैं | प्रायः ग्रामीण लोक अपने किसी भी कार्य के अवसर पर संगठित होकर लोक गीत गाते हैं | रेणु जी ने अपने साहित्य में अपने पात्रों के वर्ग विभाजन व कार्य शैली के अनुरूप लोक गीतों का समावेश किया है | 'मैला आंचल' में रेणु जी ने पूर्णिया जिले के एक पिछड़े गांव मेरीगंज के जीवन का चित्रण किया है | रेणु ने इसमें पूर्णिया जिले की सामाजिक, राजनैतिक आर्थिक, धार्मिक और सबसे महत्वपूर्ण संस्कृति का चित्रण किया है |

रेणु ने अंचल के लोक जीवन, लोकगीत, लोकनृत्य, लोककला, लोकसंगीत, बोली, पर्व त्योहार और श्रद्धा-अंधश्रद्धा आदि का अंकन किया है | रेणु ने मैला आंचल के लिए लिखा है-

**“इसमें फूल भी है, शूल भी, धूल भी है, गुलाब भी, कीचड भी है, चंदन भी, सुंदरता भी है, कुरूपता भी-
मैं किसी से दामन बचा कर नहीं निकल पाया” [1]**

मैला आंचल में लोक संस्कृति का एक रूप ऐसा भी दिखाई गया है-

“जिस तरह सूरज डूबना एक महान सच है, पुंजीवाद का नारा होता भी उतना ही सच है | मिलों की चिमनियाँ आग उगलेंगी और उन पर मजदूरों का कब्जा होगा | जमीनों पर किसानों का कब्जा होगा | चारों ओर लाल धुआँ मंडरा रहा है | उठो, किसानों के सच्चे सपूतों | धरती के सच्चे मालिको उठो | क्रान्ति की मशाल ले कर आगे बढ़ो |” [2]

वही दुसरी ओर गांव में फैल रही बीमारी के बारे में और लोगों के व्यवहार के बारे में डॉ.प्रशांत अपनी रिपोर्ट में लिखते हैं- लोगों का अंध-विश्वास इतना है कि-

“यहाँ के लोग सुबह को बासी भात खाकर पाट धोने के लिए गंदे गढ़े में घुसते हैं और करीब सात घंटे तक पानी में रहते हैं | गंदे गढ़ों को देखने में लगता है कि पानी के आध इंच धरातल की जाँच करने पर एक लाख से ज्यादा मच्छरों के अण्डे जरूर पाए जाएँगे | बेचारे खरगोशों को क्या पता की, उनकी जीभ में जो दाने निकल आए हैं, कानों के अंदर जो खुजलाहट होती है, कोमल से कोमल घासों की पतियाँ खाने में अच्छी नहीं मालूम होती है, ये कालाजार के लक्षण हैं |” [3]

भूतों के संबंध में लोक समाज में परम्परागत विश्वास है | रेणु ने प्रायः अपने सभी उपन्यासों में इसका सहज लोकरूप प्रयुक्त किया है | 'मैला आंचल' में कमली, तहसीलदार व कालीचरन को छोड़कर सभी लोग भूत डाइन आदि के अस्तित्व को स्वीकारते हैं | बालदेव जी ने कई बार भूत अपनी आँखों से देखा है | डाइन का पाँव उल्टा होता है और वह पेड़ की डाल से उल्टा लटककर झूलती है |

भूत-प्रेत झूठ है ? तब कमला किनारे, कोठी को जंगल के पास में रात को, जो भक्क से राकस जल उठता है, दौड़ता है और देखते-देखते एक से दस हो जाता है | सो क्या है ? कपडे, चीनी व सीमेन्ट से लदी गाडियाँ जब चोरघाट पार कर रही थी तो बावनदास को देखकर गाडीवान भूत समझ बैठा था |

“अरे-बा-आ-परे-भू-अ-त” [4]

गणेश की नानी को लोग डाइन कहते है | उसको कोई भी ओझा गुनी बस में नहीं कर सका है | लोक-अंचल में इस तरह के विश्वास लोक मानस में गहराई से प्रवेश कर गए है | रेणु के पात्र ग्रामीण अंचल के है | उनमें अंधविश्वास कूट-कूट कर भरा है | अंधविश्वास ग्रस्तता के कारण बाढ, आँधी, बीमारी आदि भौतिक प्रकोप न होकर दैवी प्रकोप है |

‘मैला आंचल’ की ही भांति ‘परती : परिकथा’ में भी रेणु ने पूर्णिया अंचल के ही एक अन्य गांव परानपुर का चित्रण किया है | ग्रामीण अंचल में व्याप्त जातिवाद, वर्ण-संघर्ष, वर्ग-संघर्ष, अज्ञान, अंधविश्वास, भ्रष्टाचार, अनैतिक व्यवहार आदि का सूक्ष्म चित्रण ‘परती: परिकथा’ में हुआ है | लोकगीतों में फाग के गीतों के साथ-साथ शामा-चटाई का भी बहुत ही खुबसूरती से चित्रण हुआ है | ‘शाम चेकवा’ कुमारी लडकियाँ का त्योहार है | पूर्णिमा से दो रात पहले से ‘शामा चटाई’ की रात होती है | घर-घर से डलियाँ लेकर आती है | लडकियाँ डालियाँ में चावल, फल-फूल, पान-सुपारी के साथ पक्षियों के पुतले भी होते है |

“चुगला की चोटी में आग लगाकर लडकियाँ ताली बजाकर गावेंगी-तोरे करनवाँ रे चुगला, तोरे करनवाँ ना | रोये परानपुर की बेटिया रे, तोरे करनवाँ ना ||” [5]

‘परती: परिकथा’ में लोक नारियाँ मनोकामना पूरी करने के लिए मनौती माँगती है |

“दुहाई बाबा जिन पीर, भूल चूक माफ करो | मेरे बच्चे की मति फेर दो महतमा | सिखी और बध्दी चढाऊंगी, एक भर गाँजा दुंगी ||”[6]

बच्चों का मुंडन भी संस्कार के साथ-साथ मनौती का ही एक रूप है | ‘कितने चौराहे’ मे मनमोहन का जटा रखना भी मनौती है जिसका मुंडन मदनपुर के महादेव के मेले में होता है | इस उपन्यास में मनमोहन के माध्यम से रेणु ने गाँव एवं शहर की संस्कृति की भिन्नता को दर्शाया है | ‘जूलूस’ में तंत्र-मंत्र व जादू- होने आदि जैसे सांस्कृतिक लोकतत्व के प्रति गहरी आस्था है |

इस उपन्यास में रेणु जी ने ज्योतिषियों के अष्टग्रह योग का भी एक अलग ही रूप में चित्रण किया है | इस उपन्यास में गोडियर गाँव मछली मारने वालों का गाँव है | यहाँ अनेक जातियों के लोग टोलो में रहते है | दो पडोसी देशों की संस्कृति, रहन-सहन, खान-पान, भाषा आदि का संघर्ष ‘जूलूस’ में दिखाई देता है | रेणु जी को कहानियों में भी अंचल का चित्रण संपूर्ण विशेषताओं के साथ दिखाई देता है | रसप्रिया, तीसरी कसम, लाल पान की बेगम, सिरपंचमी का सगुन, एक लोकगीत के विद्यापति, पहलवान की ढोलक संवदिया, हाथ का जस और बाक का सत, उच्चाटन, विघटन के क्षण, भित्ति चित्र की मयूरी, ठेस, नैना जोगिन आदि कहानियों में लोक जीवन, लोक संस्कृति, लोकनृत्य, लोक कला, लोकगीत और बोली का भी विशिष्ट शैली में प्रयोग हुआ है | होली गीत को ‘फगुआ’ कहा जाता है | होली के संदर्भ में रेणु लिखते है-

“महँगी पडे, या अकाल हो, पर्व- त्यौहार तो मनाना ही होगा और होली ? फागुन महिने की हवा ही बावरी होती है | रने कराहने के लिए बाकी ग्याहर महीने तो है ही, फागुन भर तो हसँ लो, गा लो | जो जीये सो खेले फाग |” [7]

रेणु के अधिकांश पात्र वर्ग हारा वर्ग से है | घूँघट लोकनारी की शील संकोच का आवरण है | नारी का सौंदर्य भी इसी घूँघट के शील में है | लोक में नव वधु को 'कनिया' कहा जाता है |

“गौना करके नई दुलिहन के साथ घर लौटता हुआ नौजवान अपने गाडीवान से कहता है- जरा यहाँ गाडी धीरे-धीरे हँकना, कनियाँ साहेब की कोठी देखेगी |... नई दुलिहन ओहार के पर्दे को हटाकर घुंघट को जरा पीछे खिसका कर झाँकती है – झरबेर के घने जंगलो के बीच ईंट पत्थरों का ढेर | कोठी कहाँ है” ... [8]
'संवदिया' कहानी में लोकगीत को गाडी में आते जाते लोगों द्वारा भी गाया गया |

“कि आहो रामा !

नैहर को सुख सपन भयो अब

देश पिया को डोलिया चली ... ई ... ई... ई

भाई रोओ मति, यही करम की गति” [9]

रेणु लोक जीवन में प्रचलित गीतों, जनश्रुतियों और राग अनुराग का प्रयोग कथा सुनने में करते हैं | 'तीसरी कसम' का हीरामन गाडीवान, लोकसंस्कृति और लोकगीतों के द्वारा कहानी में रोचकता और संस्कृति से जोड़ कर रखता है | इस कहानी में लोकगीतों के प्रयोग बहुत ही खूबसूरत तरीके से किए गए हैं | लोकतत्वों के प्रयोग की कला भी उनमें जन्मजात दिखाई देती है | 'तीसरी कसम' कहानी पर फिल्म भी बनाई गयी | जिस का नाम था 'मारे गए गुलफाम' "हीराबाई ने परख लिया, हीरामन सचमुच हीरा है | रेणु को हीरामन के व्यक्तित्व की ही नहीं, उसके समाज और उसकी सोच की भी परवाह है |”

हीराबाई के चले जाने के बाद हीरामन तीसरी कसम खाता है और अपनी गाडी में गाता हुआ चला जाता है-

“सजनवा बैरी भए रे हमार|

चिठ्ठीया हो तो हर कोई बाँचे---2

भाग ना बाँचे काई...

करमवा बैरी भए रे हमार ||” [10]

निष्कर्ष –

रेणु के साहित्य में परंपरागत लोक विश्वासों तथा मान्यताओं का पूर्ण रूप से निर्वाह हुआ है। रेणु के पात्र लोक विश्वास, लोक चेतना से जुड़े हुए हैं उन ग्रामीण लोगों का मूलभूत आधार उनकी परंपराएं और रूढ़िवादिता है।

रेणु के सर्वहारा पात्र आर्थिक रूप से भले ही गरीब हो, परंतु सांस्कृतिक रूप से काफी संपन्न है | रेणु के साहित्य में लय, ताल, गंध, सुंदरता और कुरूपता सभी एक साथ दिखती है | रेणु के रचनाएँ पढ़ते हुए ऐसा लगता है कि मानो कोई कहानी सुना रहा हो, सब कुछ हमारी आँखों के सामने घटित होता है | रेणु ने अपने कथा साहित्य में ग्राम्य जीवन के लोकगीतों और लोक संस्कृति का बहुत ही सृजनात्मक चित्रण किया है |

संदर्भ सूची:-

- 1) फणीश्वरनाथ रेणु के साहित्य में वर्ण- संघर्ष एवं वर्ग संघर्ष, डॉ.अशोक धुलधुले, पृष्ठ क्र.28, 79,110, 166-167, 128, 154, 158, 178, 309,
- 2) रेणु रचनावली, पृष्ठ क्र. 27, 331

वैदिक संहिताओ मे स्त्री-विमर्श

डॉ. मीरा दुबे

उपाध्यापिका, बरोडा संस्कृत महाविद्यालय, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय बरोडा

वर्तमानसमय मे चलरहे विभिन्न सांस्कृतिक उथल-पुथल मे स्त्री की भूमिका बहुतमहत्वपूर्ण बन जाती है। क्योकि भारतीय परम्परा (अथर्ववेद) मे कहा गया है कि स्त्री शुद्ध पवित्र रहे और यज्ञ करे। स्त्री गृहस्थ मे जागरूक होकर रहे।* स्त्री स्वयं शूर हो और शूर पुत्रो को जन्म दे।* स्त्री सुसन्तान उत्पन्न करके राष्ट्र की उन्नति और समृद्धि करे।* वैदिक धर्म और संस्कृति ही है, जहां स्त्री को शक्ति, विद्या और धन की देवीरूपो मे पूजा जाता है। वैदिक युग में स्त्री का अस्तित्व स्वतन्त्र एवं वैभवशाली रहा है। समाज मे समानता का अधिकार था । ऋक्-संहिता में नारी-त्रयी (इडा-सरस्वती-मही) से प्रार्थना की गयी है कि वे सदा सभी के हृदय में विराजमान रहें। “इडा-सरस्वती-मही तिस्रो देविर्मयोभुवः” यहाँ इडा भाषा से, सरस्वती विद्या तथा मही मातृभूमि के अर्थ में प्रयोग किया गया है। यज्ञियाः, बह्वृची, आपिशला, काशकृत्स्ना, वाघिमती विष्पला, कठी आदि ये वे महिलाएँ हैं जो भारत की सशक्तमहिलाओ का स्वर्णिम इतिहास का वर्णन कर रही हैं जिसमे वे अपनी योग्यता तथा गुणवता से स्वयं नाम अर्जित किया है । यह वैदिक परम्परा की ही व्यवस्था रही है, जहां महिला का अपना स्वतन्त्र स्थान सुरक्षित था।

यह विचारणीय है, कैसे स्त्री की स्वतन्त्रता, उसका ऐश्वर्य, वक्ता और कर्तव्योपदेशक्षमता पर बांध लग गया ? जिसका परिणाम यह हुआ कि आज समानता की दौड़ मे स्त्री स्व-गुण भूल रही है।

वैदिक संहिता में ब्रह्मवादिनी, ब्रह्मचारिणी ऋग्वेद (१०।३९/४०) सूक्त द्रष्ट्री घोषा स्पष्ट घोषणा करते हुए कहती है कि “ हे! अश्विनीकुमारो मैं राजपुत्री (घोषा) स्वच्छन्द विचरण करते हुए आपका गुणानुवाद करती हूँ और निरन्तर आपके बारे में ही चिन्तन करती हूँ। यह घोषणा किसी सुरक्षिता की नहीं, अपितु स्वरक्षिता की, संरचयित्री तथा पथ-प्रदर्शिका की है । ऋक्-संहिता के प्रथम मण्डलके १२६वे सूक्त का साक्षात्कार करने वाली “रोमशा” कहती है “सर्वाहमस्मि” अर्थात् “मैं नारी विद्यारूपी धन में कम हूँ, ऐसा कोई सोचने का दुःसाहस न करे, क्योकि मैं सभी प्रकार की सम्पतियो से सम्पन्न हूँ।”

‘संहिता’, ‘श्रुतिः’, ‘ऋचा’ ‘देवी’, ‘आचार्या’ आदिशब्द ये स्त्रीलिङ्ग मे है, जो यह भारतीयसंस्कृति मे स्त्री के स्वतंत्रस्थान को सिद्ध करते हैं। अतःआज की विभिन्न समस्याओ का समाधान वैदिकपरम्परा मे ही सुरक्षित।

अथर्ववेद-संहिता (६।१२२।५) में योषितः पद के लिए यज्ञियाः(यज्ञ करने और कराने में निपुण नारी) विशेषण पद का प्रयोग, संहिताओं के मन्त्रो की पण्डिता छात्रा को बह्वृची की उपाधि दी जाती थी । पाणिनि के मतानुसार यजुःसंहिता की कठ-शाखा का अध्ययन करने वाली छात्रा को कठी कहा जाता था। महाभाष्यकार पतंजलि के अनुसार आपिशलि के व्याकरण का सम्पूर्ण अध्ययन करने वाली छात्रा आपिशला तथा मीमांसा विषयक ग्रन्थ का अध्ययन करनेवाली काशकृत्स्ना कहा गया है ।

क्षत्रिय-बालिकाए धनुर्विद्या में कुशल होती थी | इसकी पुष्टि घोषा द्वारा रचित ऋक् संहिता, १०मण्डल के ३९ और ४० सूक्त में वाघिमती और विष्पला नामक महिला योद्धाओं की चर्चा है।

वैदिक काल में सभी बालक तथा बालिकाओं को ब्रह्मचर्याश्रम अनिवार्य था जिसके लिए उपनयन संस्कार द्वारा गुरुकुल में प्रवेश लेकर वेदाध्ययन से अनुशासित जीवन-यापन करते हुए आत्म विकास करते थे | दीक्षित स्नातक बालक तथा बालिकाए उच्च दृष्टिकोण के साथ समाज में शुद्ध वातावरण का निर्माण करते | इसलिए इससमय नारी सबल थी | वे पथभ्रष्ट मूढ से मूढ नर को भी सुव्यवस्थित करने का सामर्थ्य रखती थी | अथर्ववेद-संहिता (६|१२२|५) में योषितः पद के लिए यज्ञियाः(यज्ञ करने और कराने में निपुण नारी) विशेषण पद का प्रयोग,संहिताओं के मन्त्रों की पण्डिता छात्रा को **बहवृची** की उपाधि दी जाती थी | पाणिनि के मतानुसार यजुःसंहिता की कठ-शाखा का अध्ययन करने वाली छात्रा को **कठी** कहा जाता था| महाभाष्यकार पतंजलि के अनुसार आपिशलि के व्याकरण का सम्पूर्ण अध्ययन करने वाली छात्रा **आपिशला** तथा मीमांसा विषयक ग्रन्थ का अध्ययन करनेवाली **काशकृत्स्ना** कहा गया है |

क्षत्रिय-बालिकाए धनुर्विद्या में कुशल होती थी | इसकी पुष्टि घोषा द्वारा रचित ऋक् संहिता, १०मण्डल के ३९ और ४० सूक्त में वाघिमती और विष्पला नामक महिला योद्धाओं की चर्चा है।

वृद्धावस्था में सामाजिक सुरक्षा पेंशन और कल्याणकारी योजनाओं की स्थिति - कोरबा क्षेत्र के विशेष संदर्भ में

श्रीमती प्रीति जायसवाल

शोधार्थी (समाजशास्त्र विभाग) भारती विश्वविद्यालय दुर्ग (छ.ग.)

डॉ. स्नेह कुमार मेश्राम

विभागाध्यक्ष (समाजशास्त्र एवं समाजकार्य विभाग) भारती विश्वविद्यालय दुर्ग (छ.ग.)

शोध संक्षेपिका :-

वर्तमान समय में वृद्धावस्था की स्थिति सामाजिक सुरक्षा एवं पेंशन की कल्याणकारी योजनाओं तथा उनके कार्यवहन की नीतियों के कारण एक चिंतनीय स्थिति प्राप्त कर रही है। केंद्रीय पेंशन योजनाएँ सन् 2001 की जनगणना और गरीबी रेखा से निम्न स्थिति प्राप्त व्यक्तियों की निश्चित संख्या के तहत कार्य करती हैं, जो अपर्याप्त हैं। वहीं कुछ राज्य सरकारों ने इस दिशा पर कार्य किया है। जिसमें ओडिशा, राजस्थान, छत्तीसगढ़, बिहार, हरियाणा, आंध्रप्रदेश आदि राज्य अपनी तरफ से कुछ राशि जोड़ कर पेंशन प्रदान करती हैं। उच्च जन्मदर और निम्न मृत्युदर के परिणाम स्वरूप वृद्धावस्था चुनौतिपूर्ण स्थितियों का निर्माण कर रही है। समाज में वृद्धों की संख्या अधिक होने से उनकी समस्याएँ भी बढ़ रही हैं। समाज में वृद्धों की स्थिति के अध्ययन हेतु किये गये इस शोध के अंतर्गत सामाजिक सुरक्षा पेंशन के हितग्राहियों का दैवनिर्दर्शन पद्धति द्वारा छत्तीसगढ़ राज्य के ग्राम- पाली, जिला- कोरबा के 100 वृद्धों का चयन किया गया है। जिसके अंतर्गत साक्षात्कार विधि द्वारा प्राप्त आँकड़ों के विश्लेषण एवं निष्कर्षों से ज्ञात हुआ है कि पेंशन योजना में सभी वर्गों के वृद्धों को सामिल नहीं किया गया है। पेंशन में मिलने वाली राशि बहुत कम है। केंद्र सरकारा द्वारा दीजाने वाली राशि अपर्याप्त है। अधिकांश हितग्राहि इस कि अपर्याप्तता से असंतुष्ट हैं। साथ ही सरकारी एवं गैरसरकारी दोनो ही क्षेत्रों की अनिवार्य सहभागिता सुनिश्चित नहीं है।

सूचक शब्द – वृद्धावस्था, पेंशन योजना, कल्याणकारी योजना, सामाजिक सुरक्षा।

प्रस्तावना :-

संपूर्ण विश्व में आज आबादी के अहम हिस्से का एक भाग उन लोगों का है जो अपनी उम्र का अधिकांश भाग एवं ऊर्जा समाज के लिये खर्च कर चुके हैं और अब अपने अपनी जिम्मेदारियों का ज्यादातर हिस्सा निभाने के बाद अपने लिये उसके प्रतिफल स्वरूप देखभाल और उचित पोषण की दरकार लगाये हुए हैं। वैश्विक जनसंख्या के आँकड़ों को देखा जाये तो आबादी का लगभग 10 प्रतिशत हिस्सा वृद्ध वर्ग का है और यह वर्ग अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिये कार्यशील आबादी पर निर्भर करता है। वृद्धजन अपनी शारीरिक शक्ति के हास के कारण पहले जैसे- कार्य करने में असमर्थ होते जाते हैं। उम्र के इस पड़ाव में वे चाहते हैं कि उनकी देखभाल अगली पीढ़ी करे। भारतीय समाज में वृद्धों की स्थिति हमेशा से उच्च पायदान पर रही है लेकिन धीरे-धीरे वह नीचे की तरफ सरक रही है। वृद्धों को अब पहले जैसा सम्मान व दर्जा प्राप्त नहीं हो रहा है। इसके अनेक कारणों में से एक कारण है की आज का समाज बहुत अधिक गतिशील अवस्था में है। आज हर कोई अर्थोपार्जन की एक अंधी दौड़ में दौड़ रहा है, चाहे उसका परिणाम उसे अपने पारिवारिक विछोह की कीमत पर चुकाना पड़े। आज मनुष्य की आवश्यकताएँ इतनी अधिक हो गयी हैं की उनकी पूर्ति

करते-करते वह अपने दायित्वों से पीछा छुड़ाना चाहता है जिसके कारण वह अपने पारिवारिक कर्तव्यों की ओर से न चाहते हुए भी विमुख हो रहा है जिसका परिणाम सर्वाधिक रूप से वृद्धों को ही भुगतना पड़ रहा है। नयी पीढ़ी पुरानी पीढ़ी की देखभाल के लिये नयी व्यवस्था चाहती है। इन आवश्यकताओं को देखते हुए समाज में नये प्रकार की तकनीकी आधारित व्यवस्था विकसित हो रही है जो आज वृद्धाश्रम या 'डे केयर सेंटर' के रूप में विकसित हो रहे हैं। आज यूवावर्ग अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिये अधिक से अधिक धन कमाना चाहता है ऐसे समाज में पति- पत्नी दोनों ही कार्यशील जीवन जी रहे हैं। जिससे उन पर आश्रित बच्चे व वृद्धवर्ग को उनसे उतना समय व सेवा नहीं मिल पा रही है जो पहले के समय में मिलता था। सरकार के परिवार नियोजन कार्यक्रम तथा अनन्त आवश्यकताओं की पूर्ति की चाह में वर्तमान दंपतियों में एक या दो संतान का चलन कुछ दशकों से रहा है अतः अधिकांश व्यक्तियों की एक या दो संतान होने से वृद्धावस्था में उनकी देखभाल करने वाले सदस्यों की कमी महसूस हो रही है। उच्च जन्म दर और निम्न मृत्यु दर के कारण समाज में वृद्धजनों की संख्या उत्तर रूप से बढ़ रही है ऐसे में वृद्ध जनसंख्या की ओर ध्यान रखते हुए हमारी सरकारों की जिम्मेदारी वृद्धों की तरफ बढ़नी चाहिये। लेकिन सरकारी प्रयत्नों में वृद्धों के लिए पर्याप्त योजनाओं की क्रियांविति नहीं की जाती। सरकार अपने प्रयत्न अधिकांशतः यूवा और कार्यशील जनसंख्या के हित में लगाते हैं और इनकी इस प्रकार अपने कर्तव्यों की उपेक्षा के कारण समाज का एक बड़ा वर्ग समस्याओं से घिरा हुआ प्रतीत हो रहा है। जिसका समाधान न किये जाने कि स्थिति सामाजिक विघटन के रूप में सामने आ रही है।

संबंधित साहित्य का पुनरावलोकन :-

सिंह, कुमुद(2022) ने अपने अध्ययन में यह पाया की वृद्धावस्था पेंशन योजना सरकार द्वारा प्रदत्त प्रमुख योजना है इसके माध्यम से बेसहारा लोगों को जिनके पास आय का कोई साधन नहीं है उन्हें हर महीने पेंशन दी जाती है लेकिन इसकी राशि बहुत ही कम है। अलग-अलग राज्यों में मिलने वाली पेंशन राशि में भी अंतर है।

दिव्यकीर्ति, (2022) आप ने अपने अध्ययन में यह बात सामने रखी की समाज में वृद्धों की अनदेखी उनकी संतानों के द्वारा की जा रही है। वित्तीय आधार पर अधिकतर माता-पिता अपनी संतानों पर निर्भर हैं और अपने आगे के जीवन में नैराश्य का अनुभव करते हैं जो उनकी समस्याओं में उनकी वृद्धि का कारण रहा है।

मीणा, (2021) ने अपने शोध में यह पाया लकि वृद्धों की समस्या तब उठती है जब व्यक्ति वृद्धावस्था की तरफ अग्रसर होते हुए अपने जीवन में कुछ विशेष घटनाओं का सामना करते हैं और उन्हे समाज में सामंजस्य स्थापित करना पड़ता है। इस स्थिति में आर्थिक साधन जैसे पेंशन योजना पर उनकी निर्भरता सबसे अधिक होती है।

कुमारी, सुषमा(2020) ने अपने अध्ययन “भारतीय समाज में वृद्धों की समस्याओं के कारण और समाधान” में यह पाया की समाज की आधुनिक मनोवृत्ति ने वृद्धों की समस्याओं को बढ़ा दिया है। वृद्ध अचानक परिवर्तित हुई परिस्थिति से सामंजस्य नहीं कर पा रहे हैं। अंतरपीढ़ी संघर्ष उनकी विभिन्न समस्याओं में वृद्धि कर रहा है।

शाही, गौरव प्रताप(2019) ने शीर्षक- “समकालीन भारतीय समाज में सेवानिवृत्त वृद्धों की प्रस्थिति” में यह जाना की भारतीय समाज में अनिवार्यता के कारण अधिकांश वृद्ध विवाहित हैं। ज्यादातर वृद्ध अपने परिवार के साथ रहते हैं जहां वे आर्थिक उपेक्षा की वजह से तनाव व कुंठा के शिकर हैं।

विषय का समाजशास्त्रीय महत्व :- हमारे देश में चाहे किसी भी दल की सरकार रही हो वृद्धों के प्रति उत्तरदायित्व से सभी किनारा करती रही है। वृद्धों की समस्याओं को कभी गंभीरता से लिया ही नहीं गया है। यहां प्रश्न यह उठता है कि क्या समाज हर समस्या के लिये सरकार का ही मुँह तकता रहेगा? तो उसका उत्तर यह है की हमारे देश में जनसंख्या का बड़ा वर्ग निम्न और मध्यम वर्ग से आता है इनके पास इतने पर्याप्त साधन नहीं होते कि इस समस्या क सही निपटान किया जा सके जब भी संसाधन खर्च करने की प्रायोगिकता आती है तो वृद्ध सबसे निचले पायदान पर होते हैं। उनकी आवश्यकताओं को आखिरी में ही रखा जाता है। इस स्थिति में समाज का बड़ा वर्ग मूलभूत सुविधाये जो उनका हक है उससे वंचित हो जाता है साथ ही वृद्धों का बड़ा वर्ग त्याग करने की भावना से ग्रसित है। जो सोचता है की अगर कोई कटौती भी है तो वह भी उचित ही है वृद्ध जैसे भी अपना काम चला लेंगे। जीवन का क्या है वह आभाव में भी कट जाएगा कम से कम उनके बच्चे अच्छी तरह से जीवन बितायेंगे। शायद यही भावना भारतीय समाज में वृद्धों की निम्न दशा के कारणों में से एक हैं इस स्थिति में वृद्ध वर्ग की आस सिर्फ सरकारी प्रयत्नों की राह जोहती रहती है और सरकार भी नाम मात्र की राशि प्रदान कर अपने कर्तव्यों से इतिश्री कर लेती है।

समाज का कमजोर वर्ग हो या सम्पन्न वर्ग सभी जगह वृद्ध अपने मूलभूत आवश्यकताओं की कटौती से जूझ रहे हैं। वर्तमान में सरकारों को वर्गवार विभाजन के बिना सभी वृद्धों के लिये सार्वभौमिक कल्याणकारी योजनाओं को लाने व क्रियान्वयन की स्थिति का ध्यान रखना आवश्यक है इसके बिना इन्हें समस्याओं से उबारने की पहल करना बेमानी होगी।

सरकार द्वारा भारत के सभी राज्यों में कमजोर वर्ग के वृद्धों की सहायता हेतु पेंशन योजना चलायी जा रही है लेकिन इस पेंशन योजना की राशि बहुत कि कम है। विभिन्न राज्यों में यह राशि 200 से लेकर 500 तक है इस योजना के लाभ व उसकी पर्याप्तता का अध्ययन करने का यहां पर प्रयास किया गया है।

अध्ययन क्षेत्र :- सरकार की कल्याणकारी योजनाओं में वृद्धों के लिये चलाई जा रही वृद्धावस्था पेंशन योजना की स्थिति एवं पर्याप्तता का अध्ययन करने के लिये ग्राम-पाली, जिला-कोरबा (छ.ग) से दैव निदर्शन के आधार पर 100 वृद्धों का चयन किया गया है।

उद्देश्य :-

अध्ययन हेतु निम्न उद्देश्य निर्धारित किये गये हैं :-

1. ग्रामों में पेंशन योजना की वर्तमान स्थिति का अध्ययन करना।
2. ग्रामों में पेंशन योजना की पर्याप्तता का अध्ययन करना।

उपकल्पना :-

अध्ययन हेतु निम्नलिखित उपकल्पना का निर्माण किया गया है :-

1. वर्तमान समय में पेंशन योजना की उपादेयता सभी वर्गों के लिये होगी।
2. ग्रामीण परिवेश में पेंशन योजना की राशि आवश्यकता की अपेक्षा अपर्याप्त होगी।

अध्ययन विधि:-

प्रस्तुत अध्ययन अंवेष्टणात्मक शोध-प्रारूप के आधार पर किया गया है। शोध के लिये छत्तीसगढ़ राज्य के ग्राम-पाली, जिला-कोरबा से 100 वृद्धों का चयन दैव निदर्शन पद्धति की लाटरी प्रणाली द्वारा किया गया है।

तथ्य संकलन एवं विश्लेषण :-

तथ्य संकलन के लिये साक्षात्कार अनुसूचि का उपयोग किया गया है। प्राप्त तथ्यों का विश्लेषण निम्न प्रकार है -

ग्राम में वृद्धों की स्थिति -

क्र.	वर्ग	महिला	पुरुष	कुल उत्तरदाता
1.	उच्च	08	03	11
2.	मध्यम	22	10	32
3.	निम्न	35	22	57
	कुल	65	35	100

वैवाहिक स्थिति से सम्बंधित आँकड़े

क.	वैवाहिक स्थिति	महिला	पुरुष	कुल
1.	अविवाहित	-	-	-
2.	विवाहित	38	21	59
3.	विधवा/विधुर	27	14	41
				100

व्यावसायिक स्थिति सम्बंधित आँकड़े

क्र.	व्यवसाय का प्रकार	महिला	पुरुष	कुल स.
1	खेती/मजदूरी	13	17	30
२	व्यापार	01	05	06
३	नौकरी	-	02	02
४	आश्रित	51	11	62
				100

पेंशन संबंधी आँकड़े

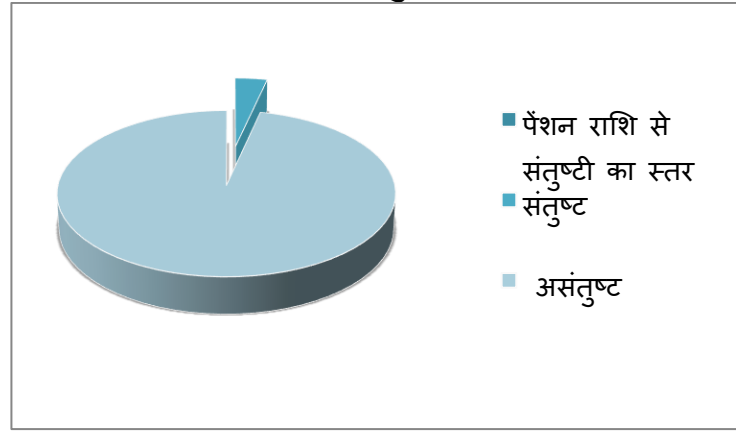
क्र.		महिला	पुरुष	कुल

1	पेंशन प्राप्त हितग्राही	35	22	57
2	बिना पेंशन	30	13	43
				100

पेंशन राशि के व्यय से संबंधी आँकड़े

क्र.	व्यय का प्रकार	
1	स्वयं के ऊपर	26
2	पारिवारिक कार्यो में	31
	कुल	57

पेंशन राशि से संतुष्टी का स्तर

चार्ट – 1

उपरोक्त चार्ट के अनुसार पेंशन योजना के हितग्राहियों में पेंशन राशि से संतुष्टी का स्तर 4% है, 96% हितग्राही पेंशन की राशि से असंतुष्ट है।

अपेक्षित वृद्धावस्था पेंशन राशि से संबंधित आँकड़े

क्र.	अपेक्षित पेंशन राशि	प्रतिशत
1.	200-500	4%
2.	500-1000	15%
3.	1000-2000	81%
	कुल	100%

निष्कर्ष:- प्रस्तुत शोध में निष्कर्ष स्वरूप आँकड़ों का प्रदर्शन यह दिखता है की हमारी दोनों उपकल्पनाएँ सत्य सिद्ध होती हैं। पहली समाज के सभी वर्गों ने पेंशन के राशि की आवश्यकता व्यक्त की है। यह उन्हें ससम्मान, वृद्धावस्था व्यतीत करने में सहायक होगी। दूसरी उपकल्पना में हितग्राहियों को मिलने वाली पेंशन योजना की राशि अपर्याप्त है, यह बहुत कम है और ज्यादातर हितग्राही इससे असंतुष्ट हैं।

समाज के सभी वर्गों को वृद्धों की समस्याओं से अवगत कराने के लिए इस तरह के शोध आवश्यक है कई बार वृद्ध स्वयं अपनी समस्या को समस्या ही नहीं मानते। इस स्थिति में वे स्वयं की समस्या को अपनाए कर्मों का फल मान कर उनको हल करने की स्थिति से अवगत होने का प्रयास ही नहीं करते। सरकारी एवं गैरसरकारी दोनों ही क्षेत्रों को वृद्धों की स्थिति में सुधार करने के लिये और अधिक ईमानदार प्रयास करने की आवश्यकता है।

संदर्भ सूची :-

1. Aarya, S.K. (2019) *Gramin vridho ki samajik, aarthik samasyaen (Mirjapur ki anusuchit jatiyon ke vridho par aadharit ek samaj vaigyanik aadhayan)*.
2. Agrawal, G.K. (2019). *Sociology: Contemporaeey Indian Society*. Agra: Sahitya Bhavan Publications.
3. Bagate, R. (2020). *Vridhaashramo mein rahane wale vridho ki manasik stithi*. National Research Journal of Social Science & Humanities, 9 (01 Jan-jun 2020), 24.
4. Divyakeerti, D.V. (2022) *Bharat mein budhapa:bujurgo ki stithi*.Drishtiiias.com.
5. Kumari, S.(2020Aug-Sept). *Bhartiya samaj mein vridho ki samasyao ke karan ka samadhan*. International Journal of Applied Research.
6. Meena, K. (2021). *Vridhjano ki samasyaye evm samadhan ke upay*. <https://www.kailasheducation.com>.
7. Shaahi, G.P. (2019). *Samkalin Bhartiya samaj mein sevanivrit vridho ki stithi: ek samajshashtriya adhyayan (Gorkhpur nagar ke vishesh sandarbh mein)*. Kashi hindu Vishwvidhyalay Varanasi.
8. Shrivastav, D.A., & Gajpal, D.I. (2019). *Problems of Elderly Persons*:Raipur:Ramprasad and Sons.
9. Singh, k.(2022, march). <https://sarkariguider.com/vraddhon-kee-samasya>.
10. Tiwari, M.p. (2022). *Vridho par upbhoktavadi sanskriti ke dushprabhav ka adhyayan*. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research.
11. Varma, P. (2020). *Bujurgo ki mansik samasyaen*. Mental Health Care.
12. Yadav, D.J. (2017). *Bharat mein vridho ki samasyaen; karan evam nidan*. International Journal of Scientific Innovative Research Studies, 5.

सन्त कबीर और सन्त तुकाराम के काव्य में लोकभावना : तुलनात्मक अध्ययन

प्रा. समीर धर्मराज महाले

प्राचार्य, कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय विंचूरदळवी, ता.सिन्नर, जि.नाशिक
मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर भिमराव महाजन

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मंठा, जि.जालना.

शोध-सार-

21वीं सदी का मानव ऐश्वर्य की परमचोटीपर भले ही पहुँच गया हो किन्तु वह नितान्त अकेलापन महसूस कर रहा है। विज्ञान के प्रगति ने भले ही संसार को समेट लिया, दुरियाँ भले ही घट-गई पर कृष्णा जलन, द्वेष, अहंकार, भोगवादी प्रवृत्ति, संघर्ष, वृद्ध, अशान्ती, दुःख, सामाजिक प्रश्न मनुष्य का पीछा नहीं छोड़ रहे हैं।

सन्त कबीर और सन्त तुकारामजी ने समसामाजिक समाज और वातावरण जो इन समस्याओं से प्रदुषित, विध्वंसित, आतंकसे पस्त एवं भयभीत था, जिसे इन सन्तों ने अपने कार्यों से निर्मल, शांत दृष्टि को प्रदान किया। इन सन्तों का कार्य और साहित्य एक ही विचारधारा से प्रेरित है, जो प्रेम, दया, करुणा, परोपकार, संयम और शांति का दर्पण है। जिसमें लोककल्याण, विश्वकल्याण विहित है।

बीज शब्द- लोककल्याण, लोकमंगल, इर्षा, नैतिक मूल्य, वृद्ध, द्वेष, भोगवाद, करुणा, परोपकार

प्रस्तावना-

साहित्य और मानव का घनिष्ठ संबंध रहा है। साहित्य मानव जीवन का न केवल दर्पण है, बल्कि पथ प्रदर्शक भी है। इसदृष्टिसे संत साहित्य की प्रासंगिकता, उपयोगिता बहुत ही महत्वपूर्ण है। संत विभूतियों के अधिकार- साक्षात्कार इस क्रम से प्रकट होनेवाला अविष्कार याने संत साहित्य। संत साहित्य स्थल काल से परे है।

मानव आधुनिक संस्कृति का अनुकरण कर स्वार्थ प्रेरित व्यक्ति स्वातंत्र्य अर्थ और काम इन विषयों की अत्याधिक, अमर्याद तृष्णा और होड से भरी जीवन पध्दति का अवलंब कर अपने आपको आधुनिक कहना, यही इस समाज का आदर्श है। जबकि इसके आड में कर्मकांड, रुढियों, पाखंड और अंधश्रद्धा को अपनाना जारी है। यह कैसी आधुनिकता? आधुनिक शिक्षा, धर्म, कला, सौंदर्य आदि व्यापार का साधन बने हैं। व्यक्ति स्वातंत्र्यता के नामपर बर्बरता, अशांती, द्वेष, इर्षा, हिंसा भ्रष्टाचार का बोलबाला है। नैतिक मूल्यों का पतन और अनाचार बढ़ा है, जिससे मानव अपना संतुलन खो बैठा है।

संत कबीर और सन्त तुकारामजीने अपने दोहो और अभंगों में लोकप्रतिमा को चूनकर 'आँखिन देखी' स्वानुभवों से मानव मन का उत्थान तथा समाज जागृति कर लोककल्याण तथा लोकशिक्षा प्रदान की है।

संशोधन उद्दिष्टे-

- 1) सन्त कबीर और सन्त तुकाराम की लोकभावना का तुलनात्मक अध्ययन करना।

- 2) मानव के नैतिक मूल्यों का पतन, वृद्धों को अशांती और पिढा को समजना ।
- 3) सन्त कबीर और सन्त तुकाराम गिता मार्गदर्शन और लोक मंगल की भावना का महत्व समजना ।

संशोधन का महत्व-

विज्ञान और तंत्रज्ञान की प्रगति मानव मे की, इस प्रगति में वह अपने आपको अकेला मेहसुस करता है । कुण्ठा, जलन, द्वेष, ईर्ष्या अहंकार निरंतर भोगवादी प्रवृत्ति के कारण मानवी नैतिक मूल्यों का पतन और अध्यात्मिक विकास बाधित हुआ है । इसी-कारण सन्तों का मार्गदर्शन और पवित्र वाणी, लोकमंगल की भावना मानव के दुःख और वृद्धों को मिटा सकता है ।

संशोधन पध्दति- वर्णनात्मक संशोधन पध्दति

मूलआलेख-

'साहित्य समाज का दर्पण है ।' समसामायिक साहित्य में सन्त साहित्य का बहुत बड़ा योगदान रहा है । तात्कालिन साहित्य एवं समाज को सन्त साहित्य ने प्रभावित किया है । समसामायिक दृष्टि से सन्त साहित्य बहुमुल्य दस्तावेज के रूप में मौजूद है । वर्तमान स्थिती में, एवं आधुनिक काल में सामाजिक प्रश्नों, समस्याओं, संघर्षों, वृद्धों विघटनोंको देखते हुए अशान्ति, दुःख, पीडा कष्ट के निरूपण हे लिए सन्त साहित्य से परिचित होना आवश्यक है । सन्त साहित्य हमें इन सभी समस्याओं से उबारने की शक्ति एवं प्रेरणा दे सकता है ।

21वीं सदी का मानव ऐश्वर्य की परमचोटी पर भले ही पहुँच गया हो किन्तु वह नितान्त अकेलापन महसुस कर रहा है । विज्ञान कि प्रगति ने भले ही संसार को समेट लिया, दूरियाँ भले ही घटगई पर कुण्ठा, जलन, द्वेष, अहंकार, एवं निरंतर भोगवादी प्रवृत्ति मनुष्य का पीछा नहीं छोड रही है । वर्तमान की इस स्थिती में मनुष्य का लोकमंगल एवं लोककल्याण केवल सन्त ही कर सकते है ।

सन्त कबीर और सन्त तुकाराम मध्यकालीन हिन्दी और मराठी साहित्य के इतिहास में सामाजिक दृष्टिकोन के महान प्रेणता, महान सन्त तथा सामाजिक एकता के सजग प्रहरी के रूप में गौरवान्वित है । ये दोनों सन्तों के क्रांतिकारी, विद्रोही व्यक्तित्वने समाज को प्रेरित किया है। समसामाजिक समाज और वातावरण जो प्रदुषित, विध्वंसित, आतंक से पस्त एवं भयभीत था, जिसे इन सन्तों ने अपने कार्योंसे निर्मल, शांत, जीवन दृष्टि को प्रदान किया । सन्त कबीर और सन्त तुकाराम दोनों समकालीन नहीं थे । लेकिन इनका कार्य और साहित्य एक ही विचारधारा से प्रेरित है, जो प्रेम, दया, करुणा, परोपकार, संयम और शांती का दर्पण है । जिसमें लोककल्याण, विश्वकल्याण, निहित है । आज के जीवन की अशांतता, सामाजिक विषमता, अन्तर्विरोध, वृद्ध, आतंक इस सामाजिक दर्द को मिटाने का सामर्थ इन सन्तों में है । इनकी वाणी और साहित्य लोककल्याण, विश्वकल्याण, विश्वबंधुत्व की भावना का प्रचार एवं प्रसार कर सकती है । इस दृष्टि से 'सन्त कबीर और सन्त तुकाराम के काव्य में लोक भावना: तुलनात्मक अध्ययन' इस शोध आलेख को रखने का प्रयास किया है ।

सन्त कबीर के काव्य में लोकभावना :-

लोकभावना से ओत प्रोतवाणी ही लोगों के हृदय को स्पर्श करती है। क्योंकि इस वाणी में दुख मिटाने की क्षमता होती है । जिसमें समाज के आचार-विचार से आनेवाली भावी पिढियों के हित चिन्तन में सहाय्यक होती है । यह वाणी लोकमंगल का साधन होती है । जिसमें समाज को अहिंसा, प्रेम, करुणा, दया, परोपकार,

सहयोग, समदृष्टि सिखाती है | अर्थात् लोकजीवन को प्रभावित करनेवाला साहित्य ही सार्थक होता है | सन्तोंने लोकभावना को समझा उनके भीतर की त्रुटियों को देखा एवं उन्हें प्रेरित किया | सन्त कबीर द्रष्टा थे, उन्होंने देखा कि समाज में बुरा क्या है ? तो वह है एक दुसरे के, साथ दुर्व्यवहार करना जो लोकभावना को ठेस पहुँचाता है | लोगों के प्रति हमारी सदभावना ही हो ताकि समाज की, लोकभावना लोकमंगल की और बड़े अतः उन्होंने लोगों को सदव्यवहार की और उन्मुख करना चाहा लोगों को समझाया

"जो तोको काँटा बुवौ, ताहि बोंव न फूल |

तोहिं फूल को फूल है, बाको है तिरसूल |" [1]

अर्थात् दुसरो के साथ अच्छा व्यवहार करने से ही सुख की प्राप्ति होगी | सन्त कबीर नें शुद्ध लोकभावना के प्रसार के लिए इन्द्रिय निग्रहपर बल दिया है | उन्होंने इंद्रिय निग्रह से लोकभावना को पुनःस्थापित करने का प्रयास किया | ज्ञान, भक्ति एवं योग मार्ग के लिए इंद्रिय-निग्रह अनिवार्य माना जाता है | मनुष्य दुर्बलता से ग्रसित होता है उसे अपने आपको काबु में लाना आवश्यक होता है | क्योंकि विषयों की भोगपरगता में ही मनुष्य जीवन व्यतीत करता है और ज्ञान भक्ति योग से दूर रहकर दुःख भोगता है | कबीरजी समाज में इस लोकभावना का प्रसार करना चाहते हैं।

"काहे रे मन दह दिसि धावे, विषियासगे सन्तोष न पावे |

जहाँ जहाँ कलपे तहा बधनां, रतन कौ थाल कियो तें रंधना |"[2]

लोकभावना को लोकमंगल की और ले जाने के लिए अहिंसा वृत्ति का प्रसार होना अत्यावश्यक होता है, समाज में प्रतिहिंसा तीव्रता रूप धारण कर समाज को अधः पतन की और मोड देती है | कबीर अहिंसा की भावना का प्रसार चाहते थे | चाहे वह मनुष्य हो चाहे वह पशु हो हिंसा नहीं करनी चाहिये | कबीर जी कहते हैं,

"काजी काज करावहु कैसा, घर-घर जब करावहु भौसा |

बकरी, मुरगा किन फरमाया | किसके हुकूम तुम छुरी चलाया |"[3]

कबीरजी कहते हैं जीवों की हत्या तो हिंसा है किन्तु कडवे बोल बोलन भी हिंसा हैं-

"घट घट में वही साई रमता | कटुक वचन मत बोल रे |" [4]

अहिंसात्मक वृत्ति ही लोकभावना लोककल्याण का पोषण करती है | इसी तत्व से ही मनुष्य कटुता को, भुलकर सामाजिक जीवन का परिष्कार कर सकता है | गृहस्थ धर्म के अंतर्गत अतिथी सत्कार एक ऐसा सत्कार है जो जीवों को जोड़े रखत हैं एकता को बनया रखता है | इसलिए सन्त इस संस्कार को लोकभावना को हर युग में बनाए रखने का मार्गदर्शन करते हैं | कबीरजी कहते हैं कि जिस घर में साधु सन्त रूप में अतिथी नहीं आते वह घर मरघट के समान है,

"जिहि धरि साधू न पुजिए हरि की सेवा नाँहि |

ते घर मरघट सारिखें भूत बसौ ता माहि |" [5]

लोकभावना को बढावा देने के लिए उन्होंने परनिंदा के सम्बन्ध में अपने विचार व्यक्त किए हैं,

"निंदक नियरे राखिये, आँगनि कुटी बँधाई |

बिन साबुन पानी बिना, निरमल करै सुभाई |" [6]

समाज विषमता से लोकभावना को ठेस पहुँचती है | समाज में भाईचारा निर्माण होने के लिए समता एवं सहकार की भावना को उन्होंने महत्व दिया है | कबीरजीने लोकभावना में षडविकारों के शमन को अधिक

महत्व दिया है | क्योंकि मनुष्य का आचरण इन्हीं षडविकारोंपर निर्भर रहता है | लोकभावना अर्थात् जिसमें अच्छी और बुरी दोनों का समावेश होता है किन्तु वही लोकभावना जीवन को उच्च बनती है जो लोकमंगल की ओर दिशा निर्देश करती है | करुणा और प्रेम ही धर्म की आधार शिला मानी जाती है | इसलिये कबीरजी "ढाई आखार प्रेम की" दुहाई देते हैं | संसार में आज तक काम सबसे प्रबल विकार है और इसमें पडकर नरनारी अपनी जीवन की सच्ची सार्थकता से दूर पडते हैं | सन्त कबीर नरनारी को चेतावनी देते हैं कि देह की सार्थकता पाना आवश्यक है | वे कहते हैं-

"नरनारी सब नरक है, जब लग देह सकाम |

कहै कबीर ते राँम के, जे सुमिरैं निहकाम |" [7]

सन्तों का उद्देश्य समाज को पतन की गर्त से निकालकर आदर्शोंकी पक्की नीव पर खडा करना था | इसलिए कबीरजीने समाज को केवल धार्मिक भावना सेही नहीं प्रत्युत नौतिक मुल्यों की सीख दी है | आज भी देश में विभेद भरी समाज रचना है अतः सन्तों के मार्ग पर चलकर जगत जो विविध समस्याओं से घिरा है उसका उपाय सन्त वाणी में ही सम्भव है | क्योंकि यह वाणी लोकभावना लोककल्याण की वाणी है |

सन्त तुकाराम के काव्य में लोकभावना :

सन्त तुकाराम की लोकाभिमुखता तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती की परिणति है | इनके साहित्य ने सन्त दर्शन एवं मनुष्यत्व दर्शन का यथार्थ दर्शन कराया है | लोकजीवन चाहे कितन ही परिवर्तित क्यों न हुआ हो तंत्र विज्ञान ने कितना ही जीवन को बदला हो किन्तु आज भी लोकभावना के लिए हमें आदर्श एवं मार्गदर्शन की आवश्यकता है क्योंकि मनुष्य समाज बनकर जीता है | अतः आपसी व्यवहार की नीव इन तत्वोंवर ही आधारीत होती है | इसे पुष्ट करने का प्रयास सन्त करते आये हैं |

ऐसा कहा जाता है सन्त समाज में रहकर भी समाज से विमुख रहते हैं किन्तु यह असत्य है | वास्तव में जिस धार्मिक चिंतन को लेकर वो चलते हैं वह लोकचिंतन के साथ ही जुडा हुआ है | धर्म एवं लोकजीवन में वह भेद नहीं करते | वास्तव में धार्मिक जीवन, सामाजिक, आर्थिक एवं ऐतिहासिक जीवन से भिन्न नहीं होता | सन्त समाज बहुत बडा महत्वपूर्ण अंग है वे सभी सामाजिक स्थितियोंपर दृष्टि रखते हैं | उनकी भावना लोककल्याण से जुडी हुई है | वे अपने जीवन को उद्देशित कर कहते हैं |

"जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभुति | देह कष्टविती उपकारें |" [8]

तुकारामजी के वाणी का उद्देश्य ही, लोककल्याण की भावना है | अतः लोकभावना को पवित्र निर्मल बनने की प्रक्रिया का दर्शन इनके अभंगों में पग पग पर मिलता है | चाहेजाति व्यवस्था हो, चाहे समाज दर्शन हो, आचरण व्यवस्था हो, धर्म दर्शन हो, राजनीति हो उनकी लोकभावना लोक का कल्याण सबका हित करनेवाली है | वह कहते हैं-

"तुका म्हणे आतां | उरलो उपकारा पुरता |" [9]

"धर्माचे पालन | करणे पाखंड खंडन |

हेचि आम्हां करणे काम | बीज वाढवावे नाम ||" [10]

धर्म के क्षेत्र में लोकभावना दिशाहीन बन गयी थी | तत्कालीन समय में लोग वैराग्य की अंधी दौड़ में शामिल हो गये थे | अध्यात्म के अंधे मार्ग को ग्रहण करते भटक रहे थे | सांसारिक कर्मों से पलायन कर विरागी बन साधु बन जाना सरल लग रहा था किन्तु तत्कालीन लोग भावना को स्थैर्य देने का श्रेय सन्तों को

जाता है | सन्त तुकाराम ऐसे लोगों को लताड कर लोकभावना को दिशाहीन बनने वाले साधुओं का विरोध करते हैं-

**"अंगा लावूनियां राख | डोळे झाकुंनी करिती पाप |
दावूनि वौराग्याची कळा | भोगी विषयाचा सोहळा |
तुका म्हणे सांगो किती | जळो तयाची संगती |" [11]**

सन्त तुकारामजी आजीवन लोकभावना के शुद्धीकरण की चिंता वहन करते रहे | इसके लिए समाज के हर अंगपर उनकी दृष्टि रही | चाहे वह बैरागी जीवन हो, सदाचरण हो, सदभावना का प्रसार हो, पडविकारों का शमन हो या पर निंदात्मक भावना का निषेध हो, सभी बुराईयों के प्रति घृणा एवं अच्छी भावना के प्रति आग्रह वे करते रहे |

सन्त तुकारामजी के दृष्टि में सामाजिक जीवन में गृहस्थ जीवन प्रमुख भुमिका निभाता है | गृहस्थ जीवन वह होता है जो विवाहोपरान्त धर्म से आबद्ध होकर संयत जीवन जिये | स्वयं प्राथमिक जीवन जिये किन्तु कलम पुष्प के समाज निर्लिप्त, हर कार्य को ईश्वरी कार्य समझकर संयमित होकर जिये | इसी भावना का आग्रह वे करते रहे-

"वर्णाश्रम करिती चोख | परिं तु पावसी उत्तम लोक |" [12]

उन्होंने गृहस्थ जीवन की बात कभी नहीं की | गृहस्थ जीवन में मनुष्य धर्म संग्रह कर सकता है उनके अनुसार गृहस्थोंने यज्ञ- यागादि षट्कर्मों का पालन करना चाहिए | वानप्रस्थ में पति-पत्नी के साथ रहते हुए भी निःसंग जीवन व्यतीत करना चाहिए | वह विधियुक्त संयमित इंद्रिय सुख को त्याग के समान मानते हैं | संयमित जीवन से ही भक्ति सुख का आनन्द प्राप्त किया जा सकता है, जो स्थायी सुख होता है | साथही वह इंद्रियनिग्रह पर बल देते रहे | मन चंचल होता है 'इंद्रिय' लोलुप होते हैं चित में काम, क्रोध, अहंकार, आशा, तृष्णा, माया, मोह, ईर्ष्या, द्वेष निवास करते रहते हैं | इन विकारों से मुक्ति पाने के लिए इन्द्रिनिग्रह की अत्यंत आवश्यकता होती है | स्वयं अनुभूती को व्यक्त करते हुए वह कहते हैं-

"मन माझे चपळ न राहे निश्चळ घडी एक पळ स्थिर नाही |

धांव घालीं पुढे इंद्रियांची ओढी | केले तडातोडी चित माझें |" [13]

उनका कथन है कि जबतक इंद्रियों पर काबु रखकर नियमपूर्ण आचरण नहीं है, चाहे राम मुख में ही क्यों न हो कुछ लाभ नहीं |

" इंद्रियासी नेम नाही | मुखीं राम म्हणोनि काही |" [14]

सभी सन्तो ने अहिंसा को महत्व दिया | अहिंसा का अर्थ है दुसरो को न सताना | इसी तत्व को सन्तो ने विशेष महत्व प्रदान किया है | समाज व्यवस्था में इस भावना का न होना ही समाज में संघर्ष निर्माण होकर समाज का विघटन होता है | अहिंसा को परमोधर्म माना गया है | सन्तो ने इसी अहिंसा का पुरस्कार किया है |

"तुका म्हणे तया चांडाळासी नर्क | भोगिती अनेक महादुःखे |" [15]

उनके अनुसार सारे जीव समान होते हैं, सब में आत्मरूप विद्यमान होता है | वह पशुओं में भी होता है, पशु अधिक को देख चिल्लाता है, रंभाता है, उसी पशु को मार दिया जाता है, ऐसे व्यक्ती को वह "चांडाळ" कहते हैं | परोपकार पुण्य होता है और परपीडा पाप वह कहते हैं-

"पुण्य परउपकार पाप ते परपीडा |"

"कोण्याही जीवाचा न घडो मत्सर | वर्म से सर्वेश्वर पुजनाचे" [16]

सन्त तुकाराम सदाचरण को धर्म मार्ग कहते हैं | परोपकार करना, परनिंदा त्याग, पर स्त्री का सम्मान, समस्त जीवों से सदभावना बड़ो का मान सम्मान, दुर्जनों का सहवास त्यागना परमात्मा की साधन हेतु अनुगमन करना ईश्वर पर पूर्ण श्रद्धा एवं निष्ठा रखना, अंकार से बचना, सदाचरण को अपनाना इससे ही लोकमंगल संभव है | क्षमा, दया, शांति को परोपकार जैसी भावना का प्रसार कर लोकभावना पवित्र करते हैं |

"तुका म्हणे क्षमा सर्वांचे स्वहित | धरा अखंडीत सुखरूप |"

सन्त तुकारामजी के दृष्टिसे व्यक्ति एवं समाज सामंजस्य से तभी जी सकता है यदि उसके पास क्षमारूपी बल हो क्षम सब प्रकार के सुख का भांडार माना गया है | वे कहते हैं-

"क्षमा शस्त्र जया नराचिया हाती | दृष्ट तयाप्रति काय कारी |"[17]

सन्त तुकारामजीने बार-बार लोकभावना को निर्मल रखने का उपदेश और प्रयास किया है |

निष्कर्ष:

भारतीय लोकजीवन से भारतीय संस्कृति के दर्शन होते हैं | पारंपारिक रुढ़ियाँ, रीतिरिवाज आदि के माध्यम से लोकभावनाएँ दृष्टिगोचर होती हैं | हमारे सन्तों ने लोकभावना को अनदेखा नहीं किया प्रत्युत लोकभावना को पालित-पोषित कर समाज में लोकमंगल की अभिलाषा की है |

आज देखा जाता है कि भौतिकता, विज्ञान और बुद्धिवाद के विरुद्ध विश्वभर में गहन चिंतन की धारा फुटी है, क्योंकि विज्ञान शरीर सुख दे सकता है आन्तरिक सन्तोष नहीं दे पाता | इस आन्तरिक सुख के लिये अध्यात्मिकता की और मुडना अत्यंत आवश्यक है | सन्त कबीर ज्ञान भक्ति तथा योग के माध्यमसे मनुष्य जीवन की तथा समष्टि की सार्थकता मानते हैं | इसके लिए वह नैतिक मनोभावों का प्रसार आवश्यक समझते हैं |

सन्तों के चिंतन में भारतीय, अभारतीय, शास्त्रीय, लौकिक सभी दर्शन दृष्टिगत होते हैं | सन्तों की भावनाएँ उनका चिंतन शाश्वत एवं महान प्रतित होता है | सन्तों की यह शाश्वत वाणी का महत्व आज यात्किंचित भी कम नहीं है | वास्तव में हरयुग में एस वाणी का महत्व रहेगा | इनकी वाणी विश्वसनीय वाणी है |

भारतीय संस्कृति के निर्माण में लोकजीवन का बहुत बड़ा सहयोग है | यह लोकजीवन लोकभावना से बना है | सन्त भावना कभी भी धर्म से भिन्न नहीं रही है | इसका संकेत हमारे इन सन्तोंने पहले भी किया है | किन्तु अपाधापी के जीवन में हम इनकी बातोंपर गौर नहीं करते |

संत तुकारामजीने हमें अध्यात्मिक मार्ग की ओर जाने का योग्य मार्ग दिखाया है | वह जगत के गुरु हैं उन्होंने इस मार्गपर चलने के लिए सबसे पहले हमारी भावनाओं को माँजा, सँवारा ताकि हम अध्यात्मिकता के मांगलिक गतंव्य तक पहुँच सके |

सन्तों ने लोकभावना का सम्मान किया है | उन्होंने काल्पनिकता को प्रश्रय नहीं दिया | भावनाओं के ठोस धरातल को ही उन्होंने शक्ति प्रदान की है | उन्होंने लोकभावना को पालित-पोषित कर समाज में लोकमंगल की अभिलाषा की है |

संदर्भ सूची:-

1. श्रावण फरकाडे – महात्मा कबीर, प्र.43

2. डॉ.श्रीमती.रमेश सेठ – तुकाराम एवं कबीर का तुलनात्मक अध्ययन, पृष्ठ- 62
3. डॉ.कैलाश मिश्र – सन्त कवि दर्शन पृष्ठ-175
4. ओमप्रकाश त्रिपाठी– सन्त साहित्य और लोकमंगल, पृष्ठ- 30
5. डॉ.जयदेव सिंह, डॉ.वासुदेव सिंह– कबीर वाडमय, खंड-3, साखी पृष्ठ-216
6. वही पृष्ठ– 320
7. डॉ.जयदेव सिंह, डॉ.वासुदेव सिंह- कबीर वाडमय, खंड-3, साखी, पृष्ठ-172
8. जोग महाराज- सार्थ तुकाराम गाथा, अभंग -654
9. जोग महाराज- सार्थ तुकाराम गाथा, अभंग -3340
10. जोग महाराज- सार्थ तुकाराम गाथा, अभंग -126
11. जोग महाराज- सार्थ तुकाराम गाथा, अभंग -3340
12. गव्ह सेन्ट्रल प्रेस मुंबई- तुकाराम बाबांची अभंगाची गाथा, अभंग-4310
13. डॉ.रामकृष्ण महाराज लहवितकर, जगतगुरु तुकाराम महाराज यांची ओळींची सार्थ गाथा, अभंग-1136
14. जोग महाराज-सार्थ तुकाराम गाथा, अभंग-3181
15. जोग महाराज-सार्थ तुकाराम गाथा, अभंग-3161
16. डॉ.रामकृष्ण महाराज लहवितकर, जगतगुरु तुकाराम महाराज यांची ओळींची सार्थ गाथा, अभंग-3313
17. जोग महाराज, सार्थ तुकाराम गाथा, अभंग-3086

भारतीय वाङ्मय पर स्वामी विवेकानंद के दर्शन का प्रभाव

प्रा. डॉ. शिवचरण एन. थांडे

सहयोगी प्राध्यापक

स्व.निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय एकोडी ता. साकोली जि.भंडारा.441802

संसार में प्रत्येक क्षण कोई-न-कोई जन्म लेता ही रहता है पर बहुत कम लोग अपने कदमों के निशान छोड़ जाते हैं। एक व्यक्ति का जगत में मानव रूप में जन्म लेना महत्वपूर्व नहीं होता है महत्वपूर्ण है कि वह मानव रूप में किस तरह का जीवन व्यतीत करता है यदि उसके कर्म और विचार लम्बे समय तक समाज का मार्गदर्शन करते हैं, तो वह सदा के लिए अमर हो जाता है। स्वामी विवेकानंद ऐसे ही महान पुरुषों में से एक हैं, जिनके विचार और उच्च आदर्श ने समाज को एक नवीन दिशा प्रदान की। स्वामी ने भारत के जनसमुदाय की सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक परिस्थिति को नजदीक से देखा और पाया कि सामाजिक कुरीतियां कुछ अधविश्वासों के कारण उत्पन्न हुए हैं। इसका मूल कारण लोगों के आध्यात्मिक मूल्यों में कमी थी। इसके लिए उन्होंने आध्यात्मिक जागरूकता लाना अनिवार्य समझा।

स्वामी विवेकानंद के जीवन पर सबसे गहरा प्रभाव प्राचीन भारतीय दर्शन वेदान्त का पड़ा। उन्होंने बताया कि आध्यात्मिकता पर केवल सन्यासियों, संतों या योगियों का ही विशेषाधिकार नहीं है। अपने आप पर विश्वास करके हम भी आत्म-शक्ति और आध्यात्मिक शक्ति अर्जित कर सकते हैं। स्वामी विवेकानंद के मतानुसार सभी व्यक्ति ब्रह्मस्वरूप के कारण एक ही हैं अतः स्वामी सभी प्राणियों से प्रेम और सभी धर्मों के प्रति आदर का भाव उत्पन्न किये। उन्होंने भूख से मरनेवाले लोगों की रक्षा करना वेदान्त का सार माना।

स्वामी का गुरु के विषय में यह मत था कि सच्चा गुरु वह होता है, जो समय-समय पर आध्यात्मिक शक्ति के भंडार के रूप में अवतीर्ण होता है। जिस प्रकार सूर्य को देखने के लिए दीया नहीं जलाना पड़ता है उसी प्रकार जब सहायता के लिए गुरु का आगमन शिष्य के जीवन में होता है, तो आत्मा अपने-आप उन्हें जान लेती है। सत्य स्वयं ही प्रमाण होता है। स्वामी कहते हैं गुरु के सम्बन्ध में पहले यह जान लें कि उनका चरित्र कैसा है, और फिर तब देखना होगा कि वे कहते क्या हैं। गुरु को धन, यश के लिए शिक्षा नहीं देनी चाहिए गुरु का कार्य सारी मानवजाति के प्रति विशुद्ध प्रेम से प्रेरित हो भगवान प्रेम स्वरूप हैं, और जिन्होंने इस तत्व की उपलब्धि कर ली है, वे ही मनुष्य को शुद्ध होने, ईश्वर को जानने की शिक्षा दे सकते हैं।"

स्वामी विवेकानंद देश का भ्रमण कर देश के विकास के मार्ग की बाधा को समझ चुके थे। वे यह समझ चुके थे कि भारतवासियों की अज्ञानता तथा अशिक्षा उनके पतन और अधोगति का कारण है अतः वे देश की उन्नति के लिए युवकों के बढ़ावा देते थे क्योंकि युवा पीढ़ी पूरे जोश तथा नए-नए आधुनिक तकनीकों के साथ काम करता है। उन्हें युवावर्ग पर पूरा भरोसा था। इसी कारण स्वामी ने भारत की युवा शक्ति को लोहे की मांसपेशिया, फौलाद की नसें और नीमकाय इच्छाशक्ति से देश का विकास करने का आह्वान करते हुए कहा- "देश को योद्धाओं की आवश्यकता है योद्धा बनो! चट्टान की भांति डट जाओ। हिन्दुस्तान को चाहिए कि एक विद्वतोत्पन्न ज्वाला, जो राष्ट्र की नसों में नवचेतना फूंक दे !

विवेकानन्द के जीवन का एकमात्र लक्ष्य भारत और समस्त विश्व के मानव जाति का उद्धार करना था। स्वामी इसके लिए वेदांत और अध्यात्म का प्रसार करते रहे। स्वामी मानव जीवन को कल्याणकारी बनाने पर जोर डालते थे व्यक्ति में अच्छे आदर्शों और भाव का समन्वय होना चाहिए। इसके लिए अपने भावों को संचित करना आवश्यकता होता है उन्हीं के शब्दों में सावधान, भाव सम्पदा को लौकिक प्रयोजनों या प्रपंचों में बर्बाद मत करना समझ और विवेक का ज्ञान होना चाहिए। अपने लिए तो पशु-पक्षी भी जी लेते हैं आप जिए तो ऐसा पथ अपनाए जो विराट मानव समाज के लिए श्रेयस्कर है।

स्वामी का मानना था कि मनुष्य को स्वयं पर विश्वास होना आवश्यक है तभी वह जीवन में लक्ष्य प्राप्त कर महान बन सकता है लक्ष्य की प्राप्ति में जरूरी नहीं है कि पहली बार में ही सफलता मिल जाए। संभव हो कि हम कई बार असफल हो पर असफलता से कभी घबराना नहीं चाहिए बल्कि उससे सबक लेकर पुनः प्रयत्न करना चाहिए। जीवन पथ पर मंजिल की ओर आगे बढ़ने के क्रम में अनेक मुश्किलें चुनौतियों के रूप में सामने आती हैं। इन चुनौतियों तथा संघर्ष से ही जीवन सार्थक बनता है स्वामी विवेकानंद अपने जीवन में सतत कर्मशील रहें। स्वामी काम करते समय सदा उत्साह और उमंग से भरे रहते थे। वह कहते थे स्वार्थपरता को ही दूर करने की कोशिश करो।" वह कहते थे, संघर्ष करो हारो फिर उठो फिर संघर्ष करो मगर हिम्मत मत हारो यही जीवन का आदर्श है।

स्वामी विदेश में रहकर भी अपने देश के विषय में ही सोचते रहते थे। भारत भ्रमण कर स्वामी यह जान चुके थे कि भारत की उन्नति के लिए देश में शिक्षा के स्तर को ऊँचा करना आवश्यक है। इसलिए स्वामी महाधर्म सभा में सफलता प्राप्त करने के बाद भारत के उत्थान की योजना तैयार करने लगे। वे अपने भारतीय मित्रों को पत्र लिखकर उन्हें भारत में शिक्षा के विकास और स्वास्थ्य के स्तर में सुधार के अनेक निर्देश देने लगे। इस विकास के लिए वे उनका आत्मबल को बढ़ावा देते हुए लिखते थे स्वयं पर विश्वास रखो ! यदि तुम सचमुच मेरी संतान हो, तो तुम किसी वस्तु से नहीं डरोगे, न किसी बात पर रुकोगे। तुम सिन्हतुल्य होगे। हमें भारत को और पूरे विश्व को जगाना है।"

किसी लक्ष्य की प्राप्ति के लिए यह जरूरी है कि मनुष्य खुद पर भरोसा रखे स्वयं पर भरोसा मनुष्य को सबल और दृढ़ बनाता है। खुद पर यकीन कर व्यक्ति पहाड़ को भी हिलाने की क्षमता रखता है। फिर तो जीवन में अपने लक्ष्य की प्राप्ति में आत्मविश्वास एक शस्त्र का काम करता है स्वामी ने आत्मविश्वास की शक्ति को दर्शाते हुए कहा विश्वास ही भीतर की दैवीशक्ति को जाग्रत कर देता है और तब मनुष्य कुछ भी कर सकता है। मनुष्य असफल तभी होता है जब वह अपनी अनंत शक्ति को अभिव्यक्त करने के लिए ठीक-ठाक प्रयास नहीं करता।.. प्रत्येक मनुष्य के भीतर पूरा ब्रह्माण्ड निहित है। एक परमाणु के पीछे सम्पूर्ण ब्रह्मांड की शक्ति विद्यमान है। हृदय और मस्तिष्क के बीच द्वंद्व उपस्थित होने पर हृदय का ही अनुसरण करो ।

स्वामी विवेकानन्द भारत माँ की गरिमा लौटाने के लिए सनातन धर्म के प्रचार को महत्वपूर्ण माने वे वेदान्त के महान ज्ञाता थे। उनका मानना था कि जो वेदान्त को जान और समझा जाएगा, उसके मन से सारा भेद खत्म हो जाएगा और वह ईश्वर को पाने में सफल हो जाएगा। वेदान्त पर नवयुवकों को भाषण देते हुए स्वामी ने कहा- 'ईश्वर में श्रद्धा के साथ मानव में भी श्रद्धा रखें। स्वामी जी ने उन्हें भी यही कहा कि एक ऐसा मठ बनाएं, जिसमें शिक्षा का विस्तार हो खासकर उन लोगों में जो निर्धन हैं।' स्वामी विवेकानन्द का आलोक सारे विश्व को प्रकाशित किया। उनके सानिध्य में आने के बाद कोई भी अछूता नहीं रह सकता था।

उन्होंने देश के युवाओं को देश के विकास कार्य के लिए उपयुक्त माना और युवावर्ग को अपने अभियान में शामिल करने का प्रयास किया। वे अपने देश के युवाओं को देश के विकास के लिए प्रेरित करते थे। उन्होंने देश के युवाओं का कुछ इस तरह आह्वान किया: Standup, Be bold and strong. Take the whole responsibility on your own shoulders, and know that you are the destiny."

स्वामी के मार्गदर्शन में उनके शिष्य जन सेवा में लगे हुए थे। कहा जाता है कि एक ही समय में सभी को खुश नहीं किया जा सकता है। अतः कई बार उनके कामों की उपेक्षा की जाती, जिससे शिष्यों का मनोबल टूट जाता था। स्वामी विवेकानंद उन्हें कर्म करने की प्रेरणा देते। स्वामी गीता का उपदेश देकर उनका उत्साहवर्धन करते थे- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। अर्थात् उनके कथनानुसार कर्म करना ही तुम्हारा अधिकार है, उसके फल में नहीं। कमर कसो प्रभु ने मुझे इसी कार्य के लिए भेजा है।... मित्रो! यह वही महाकष्टों का आगार है, जो जनसेवा के लिए शिक्षालय है, जिसमें सहानुभूति, सहिष्णुता और इन सबसे बढ़कर अदम्य इच्छाशक्ति का विकास होता है, जिसके बल पर व्यक्ति, सारा जगत चूर-चूर हो जाने पर भी अपने स्थान (सेवा-कर्म) से विचलित नहीं होता। " स्वामी के मन में सभी धर्म, जाति के प्रति समानता की भावना थी वे सभी धर्म का सम्मान करते थे और अपने अध्यात्म ज्ञान और व्यक्तित्व के विकास के लिए सभी धर्म के धार्मिक ग्रंथों का अध्ययन किये स्वामी का विचार था कि सभी धर्म की जानकारी हमें उनके मूल तथ्य को समझने और उसे ग्रहण करने में मदद करती है। दिसम्बर को सम्मेलन में स्वामी आत्मिक शक्ति के चरम पर पहुंचकर बोले- A Christian is not to become a Hindu or a Buddhist to become a Christian. But each must assimilate the spirit of others and yet preserve his individuality and grow according to the law of growth."

श्री रामकृष्ण परमहंस का सानिध्य स्वामी को एक पवित्र और निश्चल व्यक्ति बना दिया था। गुरु से दीक्षा लेने के बाद स्वामी के मन से अपने मान-सम्मान की भावना खत्म हो गयी थी। स्वामी ने अपने अहम को विगलित कर दिया था। वे सारी मानव जाति के उद्धारक का रूप धारण कर लिए थे। मठ में कुछ निम्न प्रवृत्ति के लोगों के आगमन से गुरुभाई नाखुश थे तो स्वामी ने समदर्शिता दर्शाते होते हुए उनसे कहा-"यदि हम ही लोग पापियों को आश्रय देने में हिचकिचाएंगे, तो वे कहाँ जाएंगे।... ग्रहण करने का क्या फायदा उच्छृंखल तथा खराब चरित्र के व्यक्ति का जीवन यदि आप लोग सुधार न सके, तो फिर भगवा वस्त्र धारण कर आचार्यत्वस्वामी मानव के आध्यात्मिक विकास पर अधिक बल दिया करते थे निरंतर नैतिक मूल्यों के विकास पर बल देते थे और मानवता को सर्वोच्च स्थान पर रखते थे। ये प्रत्येक मानव में ईश्वर का निवास मानते थे अपनी शिक्षाओं में कहा करते थे- भगवान का आवास निवास मस्जिद, चर्च या गुरुद्वारे नहीं बल्कि उन नर-नारियों के हृदय हैं जिनमें प्रेम, दया और करुणा और लोक कल्याण की तड़प है।"

स्वामी विवेकानंद जब शिकागो धर्म सभा में भाग लेने गए तो उन्हें आने चुनौतियों का सामना करना पड़ा। स्वामी के लिए गैरों के बीच जगह बना पाना बड़ा ही कठिन था क्योंकि भारत के विषय में अनेक तरह की भ्रांतियों फैली थी जिसके कारण लोग उन्हें वितृष्ण दृष्टि से देखते थे। भारतीय नारी के विषय में भी निम्न अवधारणा थी जिसे स्वामी ने अद्भुत ढंग से स्पष्ट किया विश्व धर्म सम्मेलन में श्रीमती पामर सारे राष्ट्र में स्त्रियों की स्थिति के बारे में जानने के लिए उत्सुक थी 22 सितम्बर को स्वामी ने उनकी उत्सुकता को शांत करते हुए कहा- 'आधुनिक हिन्दू नारी का आदर्श उसका ब्रह्मचर्य है। नारी केन्द्रीय स्थान में स्थित है जिसकी स्थिरता उसके ब्रह्मचर्य पर निर्भर करती है। हिन्दू नारी अत्यंत आध्यात्मिक होती है.... यदि हम

उसके इन गुणों की रक्षा कर सकें तथा साथ ही साथ उसका बौद्धिक विकास कर सकें तो आनेवाले युग की हिन्दू महिला विश्व की आदर्श नारी होगी।"

विवेकानंद के नेतृत्व में उनके शिष्य और गुरुभाई देश के उत्थान का काम किया करते थे जब कभी वे लोग अपने लक्ष्य से भटक जाते तो स्वामी उन्हें मार्ग दिखाते थे ऐसे ही एक बार स्वामी ने अपने गुरु के आदेश को याद करते हुए अपने गुरुभाई शरद से कहा- देश में भूखमरी फैली हुई है, आध्यात्मिकता का क्षय हो चुका है। भारत को पुनः क्रियाशील बनाकर उसे अपनी ही आध्यात्मिक शक्ति के द्वारा जगत में सम्मान हासिल कराना होगा।"

स्वामी यह समझते थे कि भारत देश की गरिमा लौटने के लिए भारतवासियों तथा विदेशियों को आध्यात्मिक शिक्षा का मूल्य समझाना होगा। ये अपने अभियान के दौरान किसी भी प्रकार के संस्था के गठन पर ध्यान नहीं देते थे। उन्होंने सहस्रद्वीपोंधान में अपने शिष्यों से कहा- मेरा मूलमंत्र है- व्यक्तित्व का विकास शिक्षा के द्वारा प्रत्येक व्यक्ति को योग्य बनाने के सिवाय मेरी और कोई अभिलाषा नहीं है मेरा ज्ञान अत्यंत सीमित है, और मैं उसका वितरण निःसंकोच करता रहता हूँ।"

स्वामी विवेकानंद अपने शिष्यों को हर परिस्थिति में सबल बने रहने के लिए शिक्षित करते थे। किसी बड़े लक्ष्य की प्राप्ति आसानी से नहीं होती है। कई बार तो तपती रेत और आग की दरिया जैसी विकट स्थिति का सामना करना पड़ता है जो मनुज विषम परिस्थिति में भी धैर्य नहीं खोता है, वही अपने मंजिल तक पहुँच पाता है। स्वामी विवेकानंद ने अपने शिष्यों का मनोबल बढ़ाते हुए कहा:- "तुम्हें अपने जीवन में उच्चतम आदर्श के साथ उच्चतम व्यावहारिकता का सुंदर सामंजस्य स्थापित करने का प्रयत्न करना होगा। इस क्षण तुम्हें गहन ध्यान में और अगले ही क्षण तुम्हें खेतों में जाकर हल चलाने के लिए प्रस्तुत रहना होगा।....सच्चा मनुष्य वह है जो शक्ति के समान ही शक्तिशाली हो तथापि जिसका हृदय एक नारी के समान कोमल हो।"

स्वामी लोगों को अपने व्याख्यान में ईश्वरीय प्रेम के बारे में बताया करते थे ईश्वर सर्वत्र व्याप्त है वह संसार के कण-कण में विराजमान है। ईश्वर अत्यंत प्रेममय है और वह प्रत्येक मनुष्य के हृदय में वास करते हैं। ईश्वर पर आस्था रखने से हमारी हर मनोकामना पूर्ण होती है। 24 सितम्बर रविवार के मध्याह्न सत्र में स्वामी ने प्रवचन में कहा- सारे जगत में ही ईश्वर की पूजा होती है, पर भिन्न-भिन्न तरीके से। धर्म मानव के स्वभाव में निहित है। उसे दान-दया व न्याय की प्रेरणा देता है। सारे मानव ही भगवत से प्रेम करते हैं, क्योंकि भगवान प्रेम ही है। भगवत प्रेम

स्वामी के मतानुसार वेद अनादि और अनंत है। वेदान्त सिद्धांत एक श्रेष्ठ सिद्धांत है, जो यह बताता है कि प्रत्येक मनुष्य उस परम सत्ता का अंश है। इसी से सम्पूर्ण संसार का सृजन हुआ है। वेद हमें आत्मा की सत्ता का ज्ञान देती है। आत्मा अमर है, शाश्वत है। आत्मा रूप बदलती है। किसी भी प्रकार से आत्मा के अस्तित्व को मिटाया नहीं जा सकता है। हिन्दू वेदात की व्याख्या करते हुए स्वामी ने बताया कि इस आत्मा को शास्त्र काट नहीं सकते. अग्नि दग्ध नहीं कर सकती, पानी आर्द्र नहीं कर सकता और वायु सुखा नहीं सकती। आत्मा एक ऐसा वृत्त है, जिसकी परिधि कहीं नहीं है, यद्यपि उसका केंद्र शरीर में अवस्थित है, और मृत्यु का अर्थ केवल इतना ही है कि एक शरीर से इस केंद्र का स्थानान्तरण हो जाना।"

प्रकृति में विभिन्नता होने से वह आकर्षक लगती है। एक ही ज्योतिपुंज विभिन्न रंग के कांच के टुकड़ों से होकर गुजरती है और अनेक रंग-रूप ग्रहण करती है पर स्वभाव से वह एक ही तत्व होता है। इस संदर्भ में

स्वामी का मानना था कि 'हम लोगों को धार्मिक विचारों की अनंत विविधता को स्वीकार करना चाहिए। हर एक को एक ही विचारधारा के अंतर्गत करने का प्रयत्न नहीं करना चाहिए क्योंकि लक्ष्य तो एक जैसा ही है जिस प्रकार बहुत सी नदियाँ जिनका उद्गम विभिन्न पर्वतों से होता है, टेढ़ी या सीधी बहकर अंत में समुद्र में ही गिरती हैं, उसी प्रकार ये सभी विभिन्न सम्प्रदाय व धर्म, जो विभिन्न दृष्टि-बिन्दुओं से प्रकट होते हैं, सीधे या टेढ़े मार्गों से चलते हुए ही अंततः उसी को प्राप्त होते हैं।

शिकागो धर्म सभा में उपस्थित सभी श्रोता स्वामी विवेकानंद की विद्वत्ता से प्रभावित थे। उनके तर्क इतने सशक्त थे कि श्रोता मन्त्र-मुग्ध हो जाते थे। विश्व धर्म सभा में मेरे अमेरिकी बहनों एवं भाइयों के संबोधन से पूरी अमेरिकी जनता भाव-विभोर हो गयी थी। विश्व महाधर्म सभा में श्री धर्मपाल ने स्वामी से जब अपने विचार व्यक्त करने का आग्रह किया तो स्वामी दर्शन पर उपदेश देते हुए बोले- "जब तक इस लोक में मृत्यु है, जब तक मानव हृदय में दुर्बलता है, जब तक मनुष्य के अंतःकरण से दुर्बलताजनित करुण क्रंदन बाहर निकलता है, तब तक इस संसार में ईश्वर में विश्वास भी कायम रहेगा।

स्वामी गरीब, अस्पृश्य लोगों के प्रति सहानुभूति की भावना रखते थे ये समाज के ऊँच-नीच, छुआछूत, अमीर-गरीब आदि जैसी कुरीतियों का कट्टर विरोध करते थे। स्वामी के मन में गरीबों के लिए असीम प्रेम की भावना थी वे दरिद्र लोगों की सेवा को नारायण सेवा मानते थे स्वामी भारतियों को संबोधित करते हुए कहते थे- ऐ भारत! मत भूलना कि तुम्हारा समाज उस विराट् महामाया की छाया मात्र है, तुम मत भूलना कि नीच, अज्ञानी, दरिद्र, चमार और मेहतर तुम्हारा रक्त और तुम्हारे भाई हैं।"

स्वामी विवेकानंद भारत के गरीब और दबे हुए लोगों के दुःख को देखकर द्रवित हो जाते थे स्वामी उनके आत्मबल को बढ़ाकर उनकी सहायता करना चाहते थे स्वामी ने देश के दीन-हीन, उत्पीड़ितों के उद्धार के लिए भारतियों में साहस और आत्मविश्वास का संचार करने के लिए अद्वैत वेदान्त की बात करते हुए कहा है कि:- 'श्रद्धा! श्रद्धा! अपने आप पर श्रद्धा!... यदि पुराणों में वर्णित तैंतीस करोड़ देवताओं के ऊपर और विदेशियों ने बीच-बीच में जिन देवताओं को तुम्हारे बीच घुसा दिया है उनपर भी, यदि तुम्हारी श्रद्धा हो, और अपने आप पर श्रद्धा न हो, तो तुम कदापि मोक्ष के अधिकारी नहीं हो सकते।"

विवेकानंद अपना सारा जीवन भारत के उद्धार के लिए समर्पित कर दिए थे। उनके सम्बन्ध में खास बात यह थी कि यदि कोई स्वामी का अपमान कर देता तो वे उस अपमान को सहजता से सह लेते थे पर जब कोई भारत माता का अपमान करने का प्रयास करता तो यह उनके लिए असह्य हो जाता था। स्वामी विवेकानंद के लिए देश के गौरव से बढ़कर कुछ नहीं था। 19 नवम्बर, 1885 को स्वामी ने एक संगोष्ठी में भारत का गुणगान करते हुए कहा- 'जो अनंत है, असीम है, वही अनूत है, शाश्वत है। उसे छोड़कर संसार की सभी वस्तुएं नाशवान हैं, इस बात को भली-भांति समझ लेने के कारण भारत के लोग सांसारिक सुखोपभोग को विष की भांति त्याज्य समझकर उसे छोड़ देते हैं तथा परमानंद की खोज में दौड़ते हैं। केवल भारत ही ऐसा देश है, जिसके मानव हृदय ने इन उदात्त भावनाओं से उन्मत्त होकर पशु पक्षी आदि सभी में परमब्रह्म का दर्शन कर उसे गले लगाया है।

स्वामी विवेकानंद के समय में भी दि इंडियन मिरर, अमृतबाजार पत्रिका और दि बंगाली आदि समाचार पत्र स्वामी के समर्थन में उनके विचार और कथन को छापा करते थे और आज भी उनके विचार छापे जाते हैं ताकि पाठक उसे पढ़कर स्वामी के जीवन लक्ष्य के बारे में जान सके और उनके जीवन से प्रेरणा ले

सके। ये पत्र साहित्य के धरोहर के रूप में संजोये गये हैं। इन पत्रों में स्वामी के व्यक्तित्व के बहुदर्शी रूप देखता है जिससे समय-समय पर समाज उससे लाभान्वित होता रहता है। स्वामी कबीर मीरा सुर के पद गया करते थे वे स्वयं भी कविता लिखा करते थे स्वामी विवेकानंद 1995 के बसन्त काल में न्यूयार्क में मेरा खेल समाप्त हुआ नामक कविता लिखे, जिसका कुछ अंश उद्धृत है-

समय की लहरों के साथ,
निरंतर उठते और गिरते
में चला जा रहा हूँ जिंदगी के ज्वार-भाटे के साथ-साथ
ये क्षणिक दृश्य एक पर एक आते-जाते है।...

स्वामी विवेकानंद के शिष्य उनके व्याख्यान तथा विचारों की पांडुलिपि तैयार कर उसे एक पुस्तक का रूप दिए ताकि भावी पीढ़ी भी स्वामी के विचार को समझ और जान सके। स्वामी विवेकानंद की अनेकों काव्य रचना उनके शिष्यों तथा मित्रों के पत्र. विवेक श्रृंखला नाम से श्रृंखलाबद्ध पुस्तक तथा वेदांत की कर्मयोग, राजयोग, भक्तियोग, ज्ञानयोग नामक पुस्तक भारतीय साहित्य के लिए वरदान के सदृश है क्योंकि इनके माध्यम से समाज प्रेरणा ग्रहण करता है। आधुनिक पीढ़ी अपनी भारतीय सभ्यता संस्कृति के विषय में जानकारी हासिल करती है और भारत के सम्मान के लिए सदैव तत्पर रहती है। स्वामी के शिष्यों में कृपानंद के प्रयास से स्वामी के व्याख्यान को लिपिबद्ध किया जा सका ताकि भविष्य में इससे लाभ प्राप्त किया जा सके। कृपानंद यह मानते हैं कि वस्तुतः वे भाषण, जो मानव जाति की धरोहर थे, प्रायः लुप्त हो चुके थे।... किन्तु अब कृपानंद वह नहीं होने देंगे। उन्होंने आशुलिपि सीख भी ली थी और उसका इतना अभ्यास भी कर लिया था कि वे स्वामी के भाषण को लिपिबद्ध कर उन्हें उनकी पूर्णता में आने वाली पीढ़ियों के लिए सुरक्षित छोड़ जाएँ....

भारतीय साहित्य में विवेकानंद को एक महान दार्शनिक, मनीषी और देशभक्त के रूप में जाना जाता है। इन्होंने अपना सारा जीवन मानव कल्याण एवं भारत के उद्धार में लगा दिया। स्वामी ने पाश्चात्य जगत में हिन्दू धर्म को लोकप्रिय बनाया स्वामी का लक्ष्य समाज सेवा, मानव की सेवा, जनशिक्षा, धार्मिक पुनरूत्थान और शिक्षा के द्वारा जागरूकता लाना आदि था। विवेकानंद का वेदांत दर्शन एक अनमोल धरोहर है। इसके जरिये इन्होंने लोगों की सोच में परिवर्तन लाया। इतने वर्षों बाद भी विवेकानंद अपने विचारों के द्वारा भारत में जाने जाते हैं। इन्होंने अपने विचारों के जरिये समाज के सोये जनमानस को जगाने का काम किया। आज जरूरत है कि हम उनके द्वारा दिये गए दर्शन को आत्मसात करें। अपने जीवन में कर्म को प्रधानता दे, तभी हमारा समाज व राष्ट्र आगे बढ़ पाएगा स्वामी विवेकानंद के व्यक्तित्व से विश्व कवि रवीन्द्रनाथ टैगोर इतने प्रभावित थे कि इन्होंने कहा था यदि आप भारत को जानना चाहते हैं तो आप विवेकानंद का जीवन दर्शन पढ़िये उनमें आप सब कुछ सकारात्मक ही पाएंगे, नकारात्मक कुछ भी नहीं।

संदर्भ सूची

- 1) दैनिक भास्कर, पटना, शुक्रवार, 15 जुलाई, 2010, पृष्ठ सं. 15 विकिपीडिया
- 2) युगपुरुष विवेकानंद एक जीवनी, शोभा माथुर बिजेन्द्र, साक्षी प्रकाशन-दिल्ली, प्रथम प्रकाशन: 2016 पृष्ठ सं. 350 वही, पृष्ठ सं. 382 9 12 वही, पृष्ठ सं. 304 वही पृष्ठ सं. 300
- 3) विश्व धर्म-सम्मलेन 1893, लक्ष्मीनारायण झुंझुनवाला, प्रभात प्रकाशन: नई दिल्ली, संस्करण: 2014 पृष्ठ सं. 101

- 4) विवेकानंद एक जीवनी, स्वामी निखिलानंद, अनुवादक: स्वामी विदेहात्मानंद, प्रकाशक: अद्वैत आश्रम, पृष्ठ सं. 188 ,189 वही, पृष्ठ सं. 300
- 5) विश्व वंदध विवेकानंद, त्रिलोकी नाथ सिन्हा, सत्साहित्य प्रकाशन-दिल्ली, पृष्ठ सं.-34
- 6) योद्धा संन्यासी विवेकानंद, वसंत पोतदार, प्रकाशक: प्रभात पेपरबैक्स, प्रभात प्रकाशन संस्करण-2016प पृष्ठ सं. 111
- 7) विश्व धर्म-सम्मलेन 1893, लक्ष्मीनारायण झुंझुनवाला, प्रभात प्रकाशन: नई दिल्ली, संस्करण: 2014 पृष्ठ सं. 01
- 8) विवेकानंद एक जीवनी, स्वामी निखिलानंद, अनुवादक: स्वामी विदेहात्मानंद, प्रकाशक: अद्वैत आश्रम, पृष्ठ सं.- 87
- 9) विश्व धर्म-सम्मलेन 1893, लक्ष्मीनारायण झुंझुनवाला, प्रभात प्रकाशन: नई दिल्ली, संस्करण: 2014, पृष्ठ सं.-142 वही, पृष्ठ सं.-1 -106 18
- 10) विश्व वंदध विवेकानंद, त्रिलोकी नाथ सिन्हा, सत्साहित्य प्रकाशन -दिल्ली, पृष्ठ सं. 71.72
- 11) विश्व वंदध विवेकानंद, त्रिलोकी नाथ सिन्हा, सत्साहित्य प्रकाशन- दिल्ली, पृष्ठ सं.-70
- 12) विवेकानंद एक जीवनी, स्वामी निखिलानंद, अनुवादक: स्वामी विदेहात्मानंद, प्रकाशक: अद्वैत आश्रम, पृष्ठ सं. 249
- 13) विश्व वंदध विवेकानंद, त्रिलोकी नाथ सिन्हा, सत्साहित्य प्रकाशन-दिल्ली, पृष्ठ सं. 115
- 14) स्वामी विवेकानंद एक जीवनी, आशा प्रसाद, प्रकाशक: डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लिमिटेड, संस्करण-2016, पृष्ठ सं. 166
- 15) तोड़ो कारा तोड़ो प्रसार), नरेंद्र कोहली, प्रकाशक: किताबघर प्रकाशन, सं. 161

भारतीय संस्कृति पर पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव तथा भारतीयता के विभिन्न पहलू

डॉ. राम सदाशिव बडे

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबेजोगाई

19वीं शताब्दी में जब भारतीय संस्कृति पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव में आई, तो प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकी। भारत पर पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव मुख्यतः शहरी और ग्रामीण जीवन, शिक्षा, देशी भाषाओं का साहित्य, भारतीय राजनीति, समाज, संस्कृति, धर्म, ललित कथाओं तथा आर्थिक जीवन पर पड़ा है।

जब संपूर्ण भारत में शिक्षा का माध्यम अंग्रेजी भाषा को घोषित किया गया, तब अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त भारतीय विद्वानों ने पश्चिमी देशों का भ्रमण किया। तब उन्हें इस बात का एहसास हो गया कि किस प्रकार से वहां के लोग स्वतंत्रता एवं क्षमता के लिए अधिकार का उपभोग कर रहे हैं। पश्चिम में साहित्य से भारतीयों को यह भी पता चला कि किस प्रकार से मेजनी तथा गैरी बाल्डी ने इटली में तथा नेपोलियन ने फ्रांस में राष्ट्रीयता की भावना का प्रचार प्रसार किया था। अब भारतीय भी एक प्रांत से दूसरे प्रांत में भ्रमण करने लगे। तथा अंग्रेजी भाषा में एक दूसरे के सामने अपने विचारों को प्रस्तुत करने लगे। इससे देश में राष्ट्रीय आंदोलन तीव्र गति से प्रारंभ हो गया। लोग स्वतंत्रता तथा सुशासन की मांग करने लगे।

समाज पर प्रभाव:

बाहरी संस्कृति एवं सभ्यता के प्रभाव के कारण भारतीय समाज की विचारधारा तथा भारतीय संस्कृति ओर देखने के दृष्टिकोण में परिवर्तन हुआ है। समाज में प्रगतिवादियों का उदय हो चुका था। जो समाज में व्याप्त छुआछूत बाल विवाह सती प्रथा बहु विवाह जैसी बुराइयों को दूर करना चाहते थे।

अब भारत में जाति व्यवस्था एवं सामाजिक दुरिया खत्म हो रही थी। इसके अतिरिक्त व्यक्तिवादी दृष्टिकोण का भी विकास हो रहा था। परिवार में मां-बाप भाई बहन के अतिरिक्त अन्य सदस्यों का रहना अच्छा नहीं माना जा रहा था। इसके कारण भारत की संयुक्त प्रथा जैसी विशेषता खतरे में दिखाई दे रही थी। पश्चिमी प्रभाव के कारण भारत में 19वीं शताब्दी में सामाजिक स्तर पर कई आंदोलन का प्रारंभ हो चुका था। जिनके कारण भारतीय स्त्रियों की दशा में सुधार हुआ। अखिल भारतीय महिला परिषद की स्थापना हुई। वर्तमान में स्त्रियों को पुरुषों के समान अधिकार प्राप्त हो रहे हैं। स्त्रियां पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर निरंतर आगे बढ़ती जा रही हैं। कमी एक ही है कि वह पाश्चात्य संस्कृति का अनुकरण कर रही हैं।

धर्म पर प्रभाव:

19वीं शताब्दी में भारतीय धर्म में अनेक प्रकार के दोष उत्पन्न हो गए थे। ईसाई पादरियों ने ईसाई धर्म का जोर-जोर के साथ प्रचार करना आरंभ कर दिया था। यही नहीं उन्होंने हिंदू धर्म में प्रचलित बहू देव वाद, मूर्ति पूजा एवं अवतारवाद आदि बुराइयों की कटु आलोचना भी की थी। एक प्रकार से वह हिंदू धर्म के रीति-रिवाज का मजाक उड़ा रहे थे। ईसाई धर्म के प्रचार और प्रसार के कारण सामान्य जनता इस धर्म की ओर आकर्षित हो रही थी। उनकी हिंदू धर्म के प्रति आस्था कम होती जा रही थी। तब हिंदू धर्म के विद्वानों की

आंखें खुली की खुली रह गईं। उन्होंने अपने धर्म के अस्तित्व को बनाए रखने के लिए इसमें सुधार करने का निश्चय किया। आर्य समाज की स्थापना इसी का परिणाम है। इसके संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती ने ईसाई धर्म की कमियों पर प्रकाश डाला। हिंदुत्व के महत्व का प्रतिपादन कर भारतीयों का ध्यान भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति की ओर आकर्षित किया।

पश्चिमी प्रभाव के कारण भारत में प्राचीन मान्यताएं तथा श्रद्धा का स्थान बुद्धिवादियों ने ले लिया। अब यहां के लोग सिर्फ इस बात को स्वीकार करते थे, जो बुद्धि वादिता की कसौटी पर तर्क के आधार पर सही उतरती थी।

आर्थिक जीवन पर प्रभाव:

ब्रिटिश सरकार की नीति ने भारत के आर्थिक जीवन को गहराई तक प्रभावित किया था। छोटे-छोटे भारतीय उद्योग धंधे नष्ट हो गए थे। अंग्रेज भारत का कच्चा माल अपने देश में भेजते थे और वहां मशीनों के द्वारा निर्मित माल भारत में भेजते थे, जो भारतीय माल की अपेक्षा सस्ता होता था। इस कारण भारत के बाजार यूरोपियन मालों से भरे पड़े थे। भारतीय कुटीर उद्योग धंधों में बदलाव होने से देश में बेरोजगारी की समस्या भयंकर रूप धारण कर चुकी थी। भारत का धन विदेशों में जाने से देश दिन प्रतिदिन गरीब होता जा रहा था।

भारत में नए-नए कारखानों की संख्या बढ़ रही थी। देश में यातायात के साधनों का विकास हो रहा था। परिणाम स्वरूप भारतीयों का जीवन मान ऊंचा हो गया था और हमारे जीवन का आधुनिकीकरण होने लगा था। ब्रिटिश सरकार ने भारत का विकास इसलिए किया क्योंकि वे स्वयं की आर्थिक उन्नति चाहते थे। उनका उद्देश्य भारत का आर्थिक शोषण करना था प्रजा की भलाई करना नहीं था।

जिस प्रकार बाहरी सभ्यता और संस्कृति के प्रभाव के कारण भारत का राजनीतिक, सामाजिक और धार्मिक जीवन प्रभावित हुआ। इसी प्रकार इसका प्रभाव बाबू भारतेन्दु हरिश्चंद्र के साहित्य जीवन पर दृष्टिगोचर होता है। अंग्रेजी सभ्यता और संस्कृति से प्रभावित भारतीय जीवन पद्धति को सुधारने के लिए उन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से भरपूर प्रयत्न किए हैं।

अंग्रेजी धार्मिक नीति के कारण भारत में स्थित छोटे-छोटे उद्योग धंधे नष्ट हो गए थे। और भारत में बेकारी की समस्या बड़ी हो गई थी। फिर भी भारतेन्दु अंग्रेजों की नीति से प्रभावित दिखाई देते हैं जैसे कि - "हम लोगों को अंग्रेजी विद्या और और जगत की उन्नति की कृपा से लाखों पुस्तक और हजारों यंत्र तैयार है, तब हम लोग निरी चुंगी पटवार फेंकने की गाड़ी बना रहे हैं" 1

अन्य स्थान पर अंग्रेजों के प्रभाव के कारण धर्म की खस्ता हालत को देखकर भारतेन्दु भारतीयों से कहते हैं कि -"सब उन्नतियों का मूल धर्म है। इसलिए सब से पहले धर्म की उन्नति करनी चाहिए। देखो अंग्रेजों की धर्म नीति और राजनीति परस्पर मिली है। इससे उनकी दिन दिन कैसी उन्नति होती जा रही है" 2

भारतीयता के विविध पहलू:

राजनीतिक पहलू:

प्राचीन काल में आर्यों का राजनीतिक जीवन का मूल आधार परिवार था कई परिवारों को मिलकर 'ग्राम' बनता था ग्रामों के अधिकारी को 'ग्रामीण' कहते थे। कई ग्रामों के समूह को मिलाकर विश्व नामक इकाई बनती थी। जिसका अधिकारी 20 पति कहलाता था।

ऋग्वेद में अनेक राजाओं का उल्लेख मिलता है। इससे पता चलता है कि उस समय कई राजा थे और उनके राज्य बहुत छोटे-छोटे होते थे। उस समय में राजा की मृत्यु की बाद उसका पुत्र अथवा भाई उसे राज्य का उत्तराधिकारी बनता था। परंतु कभी-कभी जनता राजा का निर्वाचन भी करती थी।

भारत के प्राचीन इतिहास में यह देखा गया है कि राजाओं के अधिकार और सम्मान में किसी प्रकार की कोई कमी नहीं थी। राज्य की समस्त शक्तियां उसके हाथ में केंद्रित रहती थी। वह राज्य के कर्मचारियों तथा अधिकारियों को नियुक्त करता था। उसकी इच्छा ही कानून थी। राज्य का सर्वोच्च न्यायाधीश था। उस युग में सामान्यतः राजा के निम्नलिखित साथ कर्तव्य माने जाते थे -

1. अपनी प्रजा के जीवन और संपत्ति की रक्षा करना।
2. बाहरी आक्रमणों से राज्य की रक्षा करना।
3. राज्य में शांति एवं व्यवस्था बनाए रखना।
4. शत्रु से युद्ध करना।
5. शांति काल में यज्ञ करना।
6. अपनी प्रजा की उन्नति करने में सहयोग देना।
7. अपराधियों को दंड देना।

सामाजिक पहलू:

वैदिक काल में आर्यों की पहचान परिश्रमी और धर्म परायणता के कारण रही है। वे शुद्ध तथा सादा जीवन व्यतीत करते थे। इनका ईश्वर में विश्वास था तथा सब की भलाई थे।

ऋग्वेद काल में आर्यों के सामाजिक जीवन का मूल आधार परिवार था। परिवार पितृसत्ताक थे। अर्थात् परिवार का मुखिया पिता होता था। जिसे ग्रह पति या कुलपति कहा जाता था। परिवार के सभी सदस्य उसकी आज्ञा का पालन करते थे। आज्ञा न मानने वाले सदस्यों को कठोर दंड दिया जाता था। भारतवर्ष में प्राचीन काल में स्त्रियों को उच्च स्थान प्राप्त था। उन्हें पति की अर्धांगिनी या ग्रह स्वामिनी माना जाता था। उसे समय स्त्रियां भी उच्च शिक्षा प्राप्त करती थी। उसे काल में पर्दा प्रथा का प्रचलन नहीं था। स्त्रियों की स्थिति सम्मानजनक होने के बावजूद भी पुत्री की अपेक्षा पुत्र प्राप्ति को ही अधिक महत्व दिया जाता था। रीतिकाल में नारी को केवल एक भोग्य वस्तु के रूप में स्थापित किया गया। आधुनिक काल के साहित्यकारों ने उसे देवी, मां, बहन, बेटी, पत्नी आदि कई रूपों में स्थापित किया।

वर्णाश्रम एवं आश्रम व्यवस्था भारतीयों की विशेषता रही है। हमारे पूर्वजों ने मनुष्य की आयु 100 वर्ष मानकर उसके जीवन काल को चार आश्रमों में विभाजित किया था। ब्रह्मचारी आश्रम का आरंभ उपनयन संस्कार से होता था। इसकी समय सीमा 25 वर्ष की आयु तक निर्धारित की गई थी। इसमें गुरु के साथ रहकर शिक्षा प्राप्त करने का प्रावधान है। विवाह करके विवाह करके मनुष्य दूसरे आश्रम में प्रवेश करता था। इसकी समय सीमा 26 से 50 तक निर्धारित की गई थी। वानप्रस्थ आश्रम की समय सीमा 51 से 75 वर्ष तक निर्धारित की गई थी। सन्यास आश्रम यह मनुष्य जीवन का चौथा और अंतिम आश्रम था इसकी समय सीमा 75 से 100 तक निर्धारित की गई थी। इसमें मनुष्य सन्यासी बनाकर और दंड कमंडल लेकर निरंतर घूमता रहता था।

आध्यात्मिक पहलू :

भारतीयता के लक्षणों में आध्यात्मिकता की चर्चा सदैव होती रही है। भारतीय समाज के प्रत्येक क्षेत्र में इसके प्रभाव को देखा जा सकता। यही कारण है कि भारतीयों ने सांसारिक सुख अर्थात् यह लौकिक सुख की अपेक्षा पारलौकिक सुखों को अधिक महत्व दिया है। भारतवासियों ने हमेशा ही आत्मा और परमात्मा के बीच अटूट संबंध को स्वीकार किया है। भारतीयों की धारणा यह भी रही है कि इस संपूर्ण सृष्टि की सत्ता किसी मनुष्य के हाथ में नहीं बल्कि ईश्वरीय शक्ति है, जो इसका संचालन करती है। कई हजार जाती और विभिन्न धर्म के लोग इस देश में एक साथ रहते हैं। प्रत्येक जातियां और धर्म के ईश्वर की पूजा करने का स्वरूप अलग-अलग जरूर है, किंतु वे सभी भक्ति आवश्यक करते हैं। हां यह बात दूसरी है कि सभी जाति और धर्म के लोगों ने ईश्वर को अलग-अलग नाम जरूर दिए हैं। भारतीय संस्कृति में पुरुषार्थ को भी अत्यधिक महत्व दिया गया है। और यह भी कहा गया है कि पुरुषार्थ को हासिल करने के लिए आध्यात्मिक होना आवश्यक है। आध्यात्मिकता के गुणों में श्रद्धा, मैत्री, दया, प्रसन्नता आदि प्रमुख हैं। तुलसीदास ने उत्तराखंड में लिखा है:

'श्रद्धा बिना धर्म नहि होई।

बिनु माहि गंध की पावई कोई। "3

सामान्य रूप से यही कहा जा सकता है कि भारतीय संस्कृति का विकास कोई एक दिन में नहीं हुआ। इसके लिए हजारों साल लग गए हैं। सही अर्थों में इसका विकास वेदों और उपनिषदों से आरंभ होता दिखाई देता है। इसे विकसित करने के असंख्य व्यक्तियों ने अपना योगदान दिया है और इस परंपरा को आगे बढ़ाया है। वर्तमान युग में बाहरी संस्कृति और सभ्यताओं के प्रभाव के कारण भारतीय संस्कृति और सभ्यता को गहरी चोट लगी है। आज भारतीय पाश्चात्य की चपेट में आकर भारत की संस्कृति विरासत को भूलकर रहन-सहन खान-पान विचार आचार आदि मामले में बाहरी सभ्यता का चोला पहन रहे हैं।

संदर्भ ग्रंथ:

1. भारतेन्दु हरिश्चंद्र ग्रंथावली, गीता प्रेस, गोरखपुर, पृष्ठ. 27
2. भारतेन्दु व्यक्तित्व, रामचंद्र शुक्ल, पृष्ठ. 120
3. रामचरितमानस, गीता प्रेस, गोरखपुर, पृष्ठ. 220
4. भारतीयता, एस. एल. नागोरी, पृष्ठ. 19

‘मतदानाचा हक्क’ आणि ‘राईट टू रिजेक्ट’

ऋषिकेश वासुदेव कुंभार

संशोधक विद्यार्थी (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ)

डॉ संजय शत्रुघन लांडगे

डॉ बी एन पुरंदरे आर्ट्स कॉलेज, लोणावळा, पुणे

घोषवारा

भारत एक लोकशाही गणराज्य आहे. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत जनमताच्या आधारे सरकार निवडून येतात आणि बहुमत प्राप्त राजकीय पक्ष आपले सरकार स्थापन करतो. जगातील महत्वाच्या लोकशाही व्यवस्थेचा कणा हा देशातील सुजाण आणि जाणकार जनतेवर अवलंबून असतो. लोकशाही व्यवस्थेत मतदान करणे हा मालकी हक्क फक्त देशाच्या नागरिकांचाच आहे. ज्या प्रकारे विविध अमिशांना बळी पडून जनप्रतिनिधी निवडले जातात ही निंदनीय बाब आहे त्यामुळे मतदान करणे हे फावल्या वेळाचे काम नसून महत्वाच्या जबाबदारीचे काम आहे .

भारतात विविध पातळ्यांवर अधिकारांची विभागणी केली गेली आहे त्यामुळे ग्रामपंचायत , नगरपालिका व महानगरपालिका, जिल्हापरिषद, विधानसभा आणि लोकसभा यांसारख्या निवडणुकांच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष मतदानाद्वारे बहुमत प्राप्त करणारा राजकीय गट आपली सत्ता प्रस्थापित करतो . मतदान करताना विविध घटकांमधील लोक वेगवेगळ्या उमेदवारांना मतदान करतात. पण प्रत्येक मतदाराची मानसिकता , पार्श्वभूमी यात कमी अधिक प्रमाणात तफावत दिसून येते त्यामुळे साहजिकच याचे परिणाम निवडणुकांच्या निकालांवर दिसून येतात. निवडणुकांत उभ्या असलेल्या उमेदवारांना कमी अधिक प्रमाणात मतं मिळतात . बऱ्याचदा लोक आपला हक्क बजावतात पण दरवेळी उमेदवार लोकांना वाटतील तितके प्रभावी असतीलच असे नाही त्यामुळे मतदारांना ‘ या पैकी कोणीही नाही’ म्हणजेच NOTA (NONE OF THE ABOVE) चा पर्याय आपल्याला दिलेला दिसून येतो.

प्रस्तावना

भारताचा निवडणूक आयोग स्वतंत्र व निःपक्ष मतदान घेण्याचे, सहाय्य करण्यासाठी त्याचे निरीक्षक म्हणून वरिष्ठ व अनुभवी प्रशासनिक अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करतो. भारतातील विविध निवडणुका व यातील अनेक त्रुटी तसेच वेळोवेळी सुधारणा करण्याचे काम निवडणूक आयोग वेळोवेळी करताना दिसून येतो. मतदारांना मतदान करण्यासाठी जागरूक करणे, मतदानाचा टक्का वाढवणे, नवीन मतदार नोंदणी यांसारखी अनेक कामे आयोग करतो, वेळोवेळी मतदान प्रक्रियेत अनेक बदल आणि सुधारणा निवडणूक आयोगाने केलेल्या दिसून येतात, यातीलच एक महत्वाची सुधारणा म्हणजेच ४९ ओ आणि NOTA म्हणजेच ‘यापैकी कोणीही नाहीची’ सुधारित आवृत्ती महत्वाची आणि प्रभावी दिसून येते.

नोटा (NONE OF THE ABOVE) पार्श्वभूमी.

नोटा NOTA (NONE OF THE ABOVE) या इंग्रजी शब्द समूहाचे संक्षिप्त रूप होय. नोटा म्हणजेच या पैकी कोणीही नाही. निवडणुकीत उभे राहिलेल्या पात्र उमेदवारांपैकी कोणताही उमेदवारास नापसंती दाखवण्यासाठी मतदारांस हा पर्याय देण्यात आला आहे. या पैकी कोणीही नाही या प्रकारचा पर्याय २०१३ च्या अगोदरही अस्तित्वात होता.

४९. ओ - निवडणूक संचलन नियमाच्या १९६१ च्या नियम ४९. ओ नुसार या पैकी कोणीही नाहीचा पर्याय होता पण यामध्ये काही उणीवा होत्या. या नुसार जर या पैकी कोणीही नाही चा पर्याय म्हणजेच पात्र उमेदवारांपैकी कोणत्याही उमेदवारांस नापसंती दाखवायची असल्यास मतदान केंद्रातून वेगळा फॉर्म (FORM NO 17) घेऊन आपली नापसंतीचे मत करण्याचा पर्याय होता. ४९ ओ नुसार जर कोणताही उमेदवार पसंत नसेल तर त्याला नापसंती दर्शवण्यासाठी मतदान केंद्रातून स्वतंत्र नापसंती साठी असलेला फॉर्म भरावा लागत असे, त्यामुळे मतदाराचे गुप्त मतदान गुप्त राहत नव्हते , परिणामी नापसंती दाखवण्यासाठी कोणी पुढे येत नव्हते.

४९ ओ नुसार मतदान प्रक्रिया.

संबंधित अधिकाऱ्यास आपली ओळख पटवून देणे > मतदाराची सही > अंगठा नावासोबत नोंदवणे > मतदाराला कोणत्याच उमेदवारांना पसंती नाही हे अधिकाऱ्याला कळवणे > अधिकारी रिफ्युजड टू वोट नोंदवेल > अधिकारी आणि मतदार आपली सही / अंगठा करतील.

NOTA - सुप्रीम कोर्टाच्या आदेशानुसार २०१३ भारतात नोटाची सुरवात झाली. NONE OF THE ABOVE म्हणजेच, नोटा म्हणजेच या पैकी कोणीही नाही 'पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टीज' या संस्थेने २०१३ मध्ये दाखल केलेल्या जनहित याचिकेवरील सुनावणीदरम्यान सर्वोच्च न्यायालयाने नोटाच्या पर्यायाचा समावेश करण्याचे निर्देश दिले होते, त्यामुळे २०१३ पासून भारतातील मतदारांना उभे असलेल्या उमेदवारांपैकी कोणीही पसंत नसल्यास नोटा हा पर्याय निवडण्याचा पर्याय उपलब्ध करून दिला. या आदेशानंतर भारत नकारात्मक म्हणजेच नोटा सारखा पर्याय उपलब्ध करून देणारा जगातला १४ वा देश झाला. यानुसार EVM मशीन वर नोटा चा पर्याय सर्वात शेवटचा असेल. जर राजकीय पक्ष चुकीचा, अकार्यक्षम किंवा अपात्र उमेदवार देत असतील तर त्यांना नापसंती नोटाच्या माध्यमातून देता येणे शक्य झाले,

'नोटा' विषयी ठळक मुद्दे

1. यादीतील उमेदवारांपैकी कोणत्याही उमेदवाराला मत द्यावयाचे नसल्यास, अस्वीकृती द्यायची असल्यास वरीलपैकी कोणीही नाही म्हणजेच NOTA चा पर्याय उपलब्ध आहे .
2. ४९ ओ नुसार म्हणजेच FORM NO. 17 प्रमाणे मतपत्रिकेवर नापसंती दाखवायची असल्यास मतदानाची गोपनीयता राहत नव्हती. ती गोपनीयता नोटांमुळे राखली जाऊ लागली.
3. समजा ६०% मते नोटाला मिळाली, तरीही पडलेल्या ४०% मतांतील सर्वाधिक मते मिळालेला उमेदवार विजयी होतो. (उमेदवारांपेक्षा नोटाला जास्त मते मिळाल्यास त्या विशिष्ट मतदारसंघाचा निवडणूक निकाल रद्द करून नव्याने मतदान घ्यावे का? अशी विचारणा करणारी नोटीस सर्वोच्च न्यायालयाने केंद्रीय निवडणूक आयोगाला बजावली.- २६एप्रिल २०२४).
4. २०१३ नंतर मोठ्या प्रमाणात मतदार आपली नापसंती नोटाच्या माध्यमातून दर्शवू लागला .
5. नोटा मुळे राजकीय पक्षांना अधिक प्रभावी व चारित्र्यवान उमेदवार निवडण्याचे आवाहन निर्माण झाले.

नोटा वर झालेल्या टीका

1. निम्म्याहून अधिक मते नोटाला मिळाली तरीही पडलेल्या उमेदवाराला नोटा च्या तुलनेत कमी मते मिळाली, पण उपलब्ध उमेदवारांच्या तुलनेत सर्वाधिक मिळालेला उमेदवार विजयी होतो. उदा -

समजा ६०% मते नोटाला मिळाली, तरीही पडलेल्या ४०% मतांतील सर्वाधिक मते मिळालेला उमेदवार विजयी होतो .

- नोटा च्या पर्यायाला मत दिल्यास त्या मतांना फारसे महत्त्व नाही त्यामुळे त्याच्याकडे बाद मत म्हणून पाहिले जात आहे.
- नोटाच्या माध्यमातून उमेदवार नाकारण्याचा अधिकार मतदाराला मिळाला असला तरी वरील काही कारणांमुळे नोटाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोन दुय्यम दिसून येतो त्या मुळे सेवा निवृत्त सैन्य अधिकारी मेजर जनरल एम. जी. वर्मा नोटाला 'दंत विहीन वाघ' असे म्हणतात.

नोटाला मिळालेल्या मतांचा आढावा

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार २०१३ पासून भारतात नोटा लागू करण्यात आलेला दिसून येतो . नोटा अंमलबजावणी पासून दिवसेंदिवस नोटाला पसंती हळूहळू वाढताना दिसून येते.

- लोकसभा निवडणुका

लोकसभा निवडणुका	नोटाला झालेले एकूण मतदान टक्केवारी	लो.स.मतदार संघ	नोटाला झालेले मतदान
२०१४	५९.७ लाख (१.०८ %)	बस्तर , छत्तीसगड	५.०४ %
		निलगिरी , तामिळनाडू	४.९९ %
		नाबारंगपूर , ओडीसा	४.३४ %
		तुरु, मेघालय	४.१९ %
		दाहोद , गुजरात	३.५८ %
२०१९	६५.२४ लाख (१.०६%)	गोपालगंज, बिहार	५.०३ %
		बस्तर , छत्तीसगड	४.५५ %
		पश्चिम चंपारण , बिहार	४.५० %
		अरुक् , आंध्रप्रदेश	४.४४ %
		जामुई , बिहार	४.१५ %

सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार भारतात २०१३ सालापासून नोटाचा हक्क मतदारांना देण्यात आला. नोटाचा पर्याय आल्यापासून मतदार दिवसेंदिवस नोटाला पसंतीचे प्रमाण वाढत चालले आहे, त्यामुळे राजकीय पक्षांसमोर प्रभावी आणि कार्यक्षम उमेदवार उभे करण्याचे आवाहन निर्माण झाले आहे. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकात ६० लाखाच्या घरात नोटाला मते मिळालेली दिसून येतात आणि २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकात ६५ लाखापेक्षा जास्त मते नोटाला मिळालेली दिसून येतात. २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकात बिहार राज्यात नोटाला जास्त मते मिळालेली दिसून येतात. नोटाला सर्वाधिक मते मिळालेल्या मतदार संघात पहिल्या दहातील सहा मतदार संघ बिहार मधील आहेत. गोपालगंज, पश्चिम चंपारण, जामुई, नावडा, समस्तीपूर, जहानबाद या बिहार मधील लोकसभा मतदार संघाना अनुक्रमे ५ .०३% , ४ .५०% , ४ .१५% , ३.७१% , ३.३६% मते मिळालेली दिसून येतात.

- विधान सभा निवडणुका (महाराष्ट्र)

विधानसभा निवडणुका (महाराष्ट्र)	नोटाला झालेले एकूण मतदान टक्केवारी
२०१४	०.९० %
२०१९	१.३५ %

लोकसभा निवडणुकांप्रमाणे विधानसभा निवडणुकांमध्ये देखील नोटाचा मतांचे प्रमाण वाढत आहे. २०१४ मध्ये ०.९०% तर २०१९ मध्ये १.३५% मतदान नोटाला झालेले दिसून येते. २०१९ च्या निवडणुकांमध्ये लातूर ग्रामीण आणि पळस कडेगाव चा निकाल चकित करून सोडतो.

- ❖ लातूर ग्रामीण - लातूर ग्रामीण मतदार संघात एकूण झालेल्या मतदानापैकी पहिल्या क्रमांकावर ६७% मते धीरज देशमुख यांना मिळालेली दिसून येतात आणि दुसऱ्या क्रमांकावर २७५०० म्हणजेच १३% मते नोटाला मिळालेली दिसून येतात आणि २०% मते इतर घटकांना मिळाली आहेत.
- ❖ पळस कडेगाव - पळस कडेगाव मतदार संघात एकूण झालेल्या मतदानापैकी पहिल्या क्रमांकावर ८३% मते विश्वजित कदम यांना मिळालेली दिसून येतात आणि दुसऱ्या क्रमांकावर २०६३१ म्हणजेच ९.९ % मते नोटाला मिळालेली दिसून येतात आणि ७% मते इतर घटकांना मिळाली आहेत.

निष्कर्ष

नोटाच्या पर्यायामुळे अनेक बदल मतदान प्रक्रियेत झालेले दिसून येतात. राजकीय पक्षांना योग्य व कार्यक्षम उमेदवार उभे करण्याचे आवाहन आले, ज्यामुळे कार्यक्षम लोकप्रतिनिधी निवडून आल्याने लोकशाहीचा दर्जा नेहमीच उंचावत राहिल. भारतीय लोकशाहीत निवडणुकांच्या बाबतीत लाजिरवाणी बाब म्हणजे मतदानाचा टक्का ! आजही भारतात बहुतांशी लोक मतदान प्रक्रियेकडे गांभीर्याने पाहत नाही, याची अनेक कारणे दिसून येतात जसे की राजकीय अज्ञान तसेच चारित्र्यहीन व अकार्यक्षम उमेदवार उभे राहिल्याने लोक मतदान प्रक्रियेत सहभाग नोंदवत नाहीत. नोटाच्या हक्कामुळे लोक बाहेर पडून जर उमेदवारांच्या अकार्यक्षमतेमुळे जर लोक मतदान टाळत असतील तर ते लोक नोटाकडे सकारात्मक दृष्ट्या पाहू लागले.

समारोप

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारत देशाची ओळख आहे. निर्भय व मुक्त वातावरणात निःपक्षपातीपणे निवडणुका घेण्याचे कठीण काम निवडणूक यंत्रणा यशस्वीपणे करत आहे. मतदार म्हणून देशातील सुजाण आणि जागरूक मतदारांनी दिलेले योगदान हा या यशाचा पाया आहे. लोकशाहीचे संवर्धन व्हावे यासाठी दर पाच वर्षांनी निवडणुका घेतल्या जातात . बदलत्या वेळेनुसार यात अपेक्षित नियम व अटीची पूर्तता करणे महत्वाचे ठरते त्यामुळे निवडणूक आयोगाकडून वेळोवेळी नियम सुधारले जातात. याच अनुषंगाने ४९ ओ आणि याची सुधारित आवृत्ती म्हणून नोटा NOTA (NONE OF THE ABOVE) आपल्याला पाहायला मिळतो.

संदर्भसूची

1. निवडणूकविषयक कायदे आणि प्रक्रिया - दिलीप शिंदे (भा.प्र.से.) - ग्रंथाली प्रकाशन , मुंबई - ५ सप्टेंबर २०१९
2. लोकप्रतिनिधी निवडणूक मार्गदर्शक - चंद्रकांत भुजबळ - पॉलिटिकल रिसर्च अँड अॅनालिसिस ब्युरो - एप्रिल २०१३
3. Nota will have no impact on election results without right to reject | Lok Sabha Elections News - Business Standard., May 2024
4. FAQ on Rule 49-O, Right to Reject and None of the above : Association for Democratic Reform
5. Dr. Suresh M. Devare - NOTA AND LOK SABHA ELECTION 2014-SSRN - 20 SEP 2015. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2662988> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2662988>
6. Supreme Court seeks response from Election Commission on petition seeking to consider NOTA as a candidate. NDTV INDIA - 26 April 2024.
7. www.eci.gov.in
8. www.adrindia.org

'विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन संस्कृती वाढीस लागण्यासाठी प्रयत्न'

भारती रंगनाथ भगत

सह .शिक्षक, लोयोला हायस्कूल, पाषाण रोड, पुणे 8

प्रस्तावना -

वाचन संस्कृती जोपासण्यासाठी पुस्तकांचे वाचन लहानापासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांनी केले पाहिजे. त्यासाठी घरातून पालकांनी व त्याचबरोबर शाळेतून शिक्षकांनी मुलांना वाचनाची सवय लावणे आवश्यक आहे.

संशोधन लेखनाची उद्दिष्टे -

- विद्यार्थ्यांना वाचनाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी छोट्या छोट्या गोष्टी आपण त्यांना वाचून दाखवाव्यात.
- मुलांचा स्क्रीन टाईम कमी करण्यासाठी त्यांच्या बरोबर पालकांनीही वाचन केले पाहिजे.
- प्रथम २ मिनिटे वेळ लाऊन नंतर हळूहळू वेळ वाढवून वाचन करण्यास विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त केले पाहिजे.
- आठवड्यातून एकदा शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांनी वाचलेल्या पुस्तकांचे विवेचन घेतले पाहिजे व त्यांचे अभिनंदन केले पाहिजे.
- कोणालाही वाढदिवसानिमित्त हार्दिक शुभेच्छा देताना पुस्तक भेट दिली पाहिजे हे सांगितले पाहिजे.
- वाचन केल्याने संभाषण कौशल्य विकसित होते, तुम्ही उत्तम प्रकारे लिहू शकता हे विद्यार्थ्यांना पटवून दिले पाहिजे.
- पुस्तकाचे रंगीत मुखपृष्ठावरील चित्र दाखवावे.
- रंगीत चित्रे असतील अशी पुस्तके निवडावीत व त्यांना वाचावयास द्यावीत.
- छोट्या छोट्या गोष्टी व कविता तयार करू शकतील असा आत्मिश्वास विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करावा.
- विविध ग्रंथालयांना भेटी दिल्या पाहिजेत. वेगवेगळ्या लेखकांच्या मुलाखती आयोजित केल्या पाहिजेत. जिथे पुस्तक महोत्सव आयोजित केले जातात तिथे गेले पाहिजे. आशा प्रकारचे उपक्रम शाळेत राबवले गेले पाहिजे तेंव्हा विद्यार्थ्यांना पुस्तकां संबंधी आवड निर्माण होईल.
- वाचनाने माणूस ज्ञानी होतो आणि त्याला पुस्तकाच्या रूपाने एक नवीन मित्र मिळतो. वाचन ही एक कला आहे. वाचन माणसाला माणूस बनविते, जीवनाला एक नवी दिशा देते, विचार करायला शिकविते, अंतर्मुख करविते, त्याचप्रमाणे जीवनात योग्य- अयोग्य काय याची जाणीव करून देते. आपल्या समाजात 'वाचाल तर वाचाल' अशी म्हण प्रचलित आहे.

वाचन मजेदार करण्याचे मार्ग शोधा, जसे की मित्रांसोबत ठरवा काय वाचायचं, कुठलं पुस्तक? मित्रांमध्ये चॅलेंज लावा आधी कोण पुस्तक वाचून संपवेल. मित्रांसोबत वेळ ठरवा कधीपर्यंत किती वाचन झालं पाहिजे. असं केल्यास मजा येईल आणि मजेदार पद्धतीने वाचनाची सुद्धा गोडी लागेल.

वाचनाची आवड लावून घ्यायची असेल तर आवडते विषय वाचण्यापासून सुरुवात करा. जे विषय आवडतात ते आधी वाचा.वाचन मजेदार करा: वाचन हे काम नसून आनंददायी असावे. वाचन मजेदार करण्याचे मार्ग शोधा.

हळूहळू वेळ वाढवा: शाळेतून आल्यावर किंवा रात्री दिवसाची अशी वेळ निवडा ज्यावेळी तुम्ही शांतपणे वाचन करू शकता. एकदम वेळ देणं कधी कधी आव्हानात्मक असतं, ५ मिनिटाने सुरु करा. हळू हळू वाचनाची वेळ वाढवा.

बुक क्लब, रिडींग ग्रुप: वेगवेगळे ग्रुप्स असतात वाचनाचे, त्यात तुमच्या मुलांना सामील करा. इतर मुलांना बघून लहान मुलांनाही वाचनाची आवड लागते.

गॅजेट्स पासून लांब राहा: आजच्या डिजिटल युगात, विद्यार्थी खूप विचलित होतात. यामुळे वाचनावरून दुर्लक्ष होऊ शकतं. लक्ष केंद्रित करायला अडथळा येऊ शकतो. वाचण्यासाठी शांत जागा निवडा.वाचनाच्या वेळेत फोन, टीव्ही, कंप्यूटर या सगळ्यापासून लांब बसा.

पुस्तके वाचणे तुमचे लक्ष आणि लक्ष सुधारण्यास मदत करू शकते, ज्यामुळे तुमची एकाग्रता आणि स्मरणशक्ती सुधारण्यास मदत होते. वाचनाची क्रिया मेमरीमध्ये माहिती एन्कोड करण्यास देखील मदत करते, ज्यामुळे नंतर लक्षात ठेवणे सोपे होते.

निष्कर्ष -

पुस्तके वाचणे हा वास्तविकतेपासून दूर जाण्याचा, तुमचे ज्ञान वाढवण्याचा आणि तुमचे मानसिक आरोग्य वाढवण्याचा एक उत्तम मार्ग आहे.

1. तुमचा शब्दसंग्रह सुधारते -

पुस्तके वाचल्याने तुमचा शब्दसंग्रह लक्षणीयरीत्या वाढू शकतो. जसजसे तुम्हाला नवीन शब्द आणि संकल्पनांचा सामना करावा लागतो, तसतसे तुम्ही तुमचे ज्ञान वाढवाल आणि भाषेची चांगली समज विकसित कराल. यामुळे, तुम्हाला अधिक प्रभावीपणे संवाद साधण्यात आणि तुमचे लेखन कौशल्य सुधारण्यास मदत होऊ शकते.

2. मानसिक कल्याण वाढवते -

वाचन हा आराम आणि तणावमुक्त करण्याचा उत्तम मार्ग असू शकतो. हे दैनंदिन त्रासातून मानसिक सुटका प्रदान करू शकते, ज्यामुळे तुम्हाला विश्रांती घेता येईल आणि विश्रांती घेता येईल. जर तुम्ही तणाव कमी करण्याचे मार्ग शोधत असाल , तर पुढच्या वेळी जेव्हा तुम्हाला विश्रांतीची गरज असेल तेव्हा पुस्तक उचलण्याचा विचार करा.

3. तुमचे ज्ञान वाढवते -

NCFE शाळा - तुमचे ज्ञान वाढवा

पुस्तके तुम्हाला कोणत्याही विषयावर कधीही न संपणारे ज्ञान देऊ शकतात. ते तुम्हाला विज्ञान आणि इतिहासापासून राजकारण आणि तत्त्वज्ञानापर्यंतच्या प्रत्येक गोष्टीबद्दल शिकवून जगाबद्दलची तुमची समज वाढविण्यात मदत करू शकतात. पुस्तके वाचून, आपण अधिक माहितीपूर्ण व्यक्ती बनू शकता जो विचारपूर्वक चर्चा आणि वादविवादात गुंतण्यासाठी अधिक सुसज्ज आहे.

4. भावनिक बुद्धिमत्ता सुधारते.-

पुस्तके वाचणे तुम्हाला सहानुभूती विकसित करण्यास, भिन्न दृष्टीकोन समजून घेण्यास आणि भावनिक बुद्धिमत्ता तयार करण्यात मदत करू शकते . स्वतःला विविध पात्रे आणि कथानकांसमोर आणून, आपण मानवी स्वभाव आणि भावनांची अधिक समज विकसित करू शकता. हे तुमच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक दोन्ही जीवनात फायदेशीर ठरू शकते.

5. तुमची कल्पनाशक्ती वाढवते.-

पुस्तके तुमची कल्पनाशक्ती उत्तेजित करतात, तुम्हाला दृश्ये आणि पात्रे पाहण्यास मदत करतात. हे विशेषतः मुलांसाठी फायदेशीर ठरू शकते, कारण ते त्यांच्या सर्जनशील विचार आणि समस्या सोडवण्याचे कौशल्य विकसित करण्यास मदत करू शकते. वाचन तुम्हाला वेगवेगळ्या लेखनशैलींबद्दल देखील प्रकट करते, जे तुमचे स्वतःचे लेखन सुधारण्यात मदत करू शकते.

पुस्तके वास्तवापासून सुटका, नवीन गोष्टी शिकण्याची संधी आणि तुमचे मानसिक आरोग्य सुधारण्याची संधी देतात. तुम्ही उत्सुक वाचक असाल किंवा नुकतीच सुरुवात करत असाल, तर तुम्हाला खुप खुप शुभेच्छा.

संदर्भ -

१. <https://brainly.in/question/55382158>

२. Knowledge Candy (@KnowledgeCandy)

लॉर्ड मेकॉलेने भारतीय शिक्षण पद्धतीला दिलेली नवी दिशा – एक सकारात्मक बदल

प्रा. मंगेश दिघडे

क.का.सं.वि.रामटेक

डॉ. अमोल मांडेकर

क.का.सं.वि.रामटेक

प्रस्तावना:—

प्राचीन भारतापासून ते आधुनिक युगापर्यंत भारतात शिक्षण हे सामान्यतः वेद, उपनिषदे आरण्यके, ब्राम्हण, महाकाव्ये, वेदांगे यांच्यामाध्यमातून देत असे. आणि या कालखंडाला वैदिक कालखंड म्हणून ओळखल्या जात असे. व तसेच या वैदिक कालखंडाला भारतीय संस्कृतीची महती सांगणारा कालखंड म्हणून ओळखला जात असे. यात आध्यात्मिक प्रगतीला पोषक वातावरण होते. यातील शैक्षणिक वातावरण अभ्यासक्रमातील गुढ, गुरूशिष्य संबंध अध्ययन— अध्यापनाच्या प्रभावी पद्धती स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व विद्येची समृद्ध केंद्रे हे सर्व प्रभावी अभ्यासल्यानंतर असे दिसते की, वैदिक काळात शिक्षणाची धडपड अधिक प्रमाणात होती. यात शिक्षणामुळे तत्वज्ञ, राजकर्ते, योद्धे, धर्मसंस्थापक तयार होवून त्यांनी आपली अनेक विषयात प्रगती केली होती. पण मात्र कालांतराने भारतात परकीय लोकांचे आक्रमण होवून त्यात भारतात अनेक मुस्लीम शासक, पोर्तुगीज इंग्रज डच, फॉन्सिस अशा अनेक प्रकारच्या परकीय सत्तांनी भारतावर आक्रमण करून भारतात आपली परकीय सत्ता स्थापन करण्यात महत्त्वाची भुमीका बजावली.

भारतीय शिक्षणपद्धतीत जे प्रथा परंपरेनुसार जे शिक्षण दिल्या जात होते. ते शिक्षण पद्धती संपवून शिक्षणाला एक नवी दिशा देण्याचे काम भारतात ब्रिटीश राजवटीत घडल्याचे दिसून येतात. भारतात इ.स. १६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाल्यानंतर भारतात ब्रिटीशांना ईस्ट इंडिया कंपनीचा राज्यकारभार वाढविण्यासाठी आणि ब्रिटीशांचा राज्यकारभाराचा विस्तार करण्यासाठी भारतीय सुजाण, कर्तव्यदक्ष आणि सुशिक्षित नागरिकांची गरज भासू लागली. जे शरीराने भारतीय पण विचाराने ब्रिटीश असलेले नागरीक निर्माण करावयाचे होते. त्यासाठी ब्रिटीशांनी भारतीय शिक्षणपद्धतीत हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली. आणि त्यातूनच भारतीय शिक्षणाला एक नवी दिशा मिळाली.

लोक शिक्षण समितीची स्थापना:—

इ.स १८२३ रोजी लोकशिक्षण समितीची स्थापना करून या समितीमध्ये बंगालच्या शिक्षण समितीचे सदस्य म्हणून 'प्रिन्सेव' आणि समितीचे मंत्री ' विल्सन' होते. परंतु प्रिन्सेव आणि विल्सन या दोघांमध्ये मतभेद होते. राजा राममोहन रॉय यांनी यांच्यातील वैचारीक मतभेद मिटवून 'उदार शिक्षणाची योजना' मांडली. त्यातून भारत या देशाची नवी शिक्षण व्यवस्था कशी असेल याबाबत खालीलप्रमाणे रचना करण्यात आली आहेत.

१. संस्कृत, अरबी भाषा ज्या संस्थातून शिकविल्या जातात त्या संस्थांचा विकास करून संस्कृत आणि अरबी भाषा विकास करण्यावर भर
२. संस्कृत आणि अरबी भाषेतील हस्तलिखिते प्रकाशित करण्यावर भर
३. संस्कृत आणि अरबी भाषा शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देवून प्रोत्साहन करणे.
४. ज्या भारतीय नागरिकांना इंग्रजी भाषा शिकायची त्यांनी इंग्रजी भाषा शिकावी. आणि ज्या भारतीय भाषा शिकायची आहेत. त्यांनी भारतीय भाषा शिकावी.

वरीलप्रमाणे विवेचन लोकशिक्षण समितीने सादर केले तरी, पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य विचारसरणीच्या लोकांनी आपआपल्या भाषांच्या माध्यमातून शिक्षण देण्याचा अट्टहास होता. त्यामुळे भारतात कोणत्या साहित्याचे व कोणत्या भाषांमधून शिक्षण द्यावे. याविषयी मतभेद निर्माण झाला. आणि हा मतभेद मिटवून एक योग्य शिक्षण पद्धती निर्माण करण्यासाठी ब्रिटीशांनी भारतात लॉर्ड मेकॉले या ब्रिटीश शिक्षण तज्ज्ञाला बोलावले.

लॉर्ड मेकॉलेचे भारतात आगमन :-

इ.स.१८३४ रोजी एक्झिक्युटिव्ह कॉन्सिलचा सल्लागार म्हणून लॉर्ड मेकॉले भारतात आगमन झाले. त्यावेळेचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिक (बेंटिंग) यांनी १८१३ चा 'सनदी कायदा' कलम ४३ मधला अर्थ लावण्याचा आदेश देण्यात आला. आणि त्यानंतर लॉर्ड मेकॉले यांनी जे आपले मत मांडले व त्या मतांच्या अनुसरून जे विवरण पत्र तयार करण्यात आले. त्यालाच 'लॉर्ड मेकॉलेचा जाहिरनामा' असे म्हणतात. आणि तो ७ मार्च १८३५ रोजी प्रसिद्ध करण्यात आला. त्या जाहिरनाम्यात लॉर्ड मेकॉले म्हणाला 'आम्हाला भारतात असा एक वर्ग निर्माण करवयाचा आहे की, जो रक्ताने व वर्णाने पूर्णतः भारतीय असेल पण मात्र अभिरुची, संस्कृती, नीतीमुल्ये आणि बुद्धी याबाबतीत तो पुर्णपणे इंग्रजी असेल.

१८१३ च्या सनदी कायदा कलम ४३ मधील अर्थ :-

१. एक लाख रूपये शिक्षणावर खर्च करणे.
२. साहित्य आणि वाङ्मय याविषयी स्पष्टीकरण देतांना यामध्ये केवळ अरबी आणि संस्कृत साहित्य न येता त्यात इंग्रजी भाषेतील साहित्याचा अंतर्भाव निहित करण्यात आला.

३. विद्वान या शब्दांचे स्पष्टीकरण:-

विद्वान या शब्दांचे स्पष्टीकरण देतांना यामध्ये अरबी साहित्य, इंग्रजी साहित्य आणि संस्कृत साहित्य या विषयांचे' तत्वज्ञान आत्मसात करणारे आणि समजणारे लोकांना विद्वान या शब्दात समाविष्ट करण्यात आले. असा अर्थ लॉर्ड मेकॉले यांनी लावला. आणि भारतीय नागरिकांना शिक्षण पद्धती तयार केली. पण मात्र भारतात शिक्षण पद्धती तयार झाल्यानंतर ती कशा पद्धतीने देण्यात यावी. विचारमंथन सुरू असतांना लॉर्ड मेकॉले यांनी शिक्षणासंबंधी 'पाझर सिद्धांत' मांडला.

लॉर्ड मेकॉलेचा पाझर सिद्धांत:- ;क्वूदूंतक थसजतंजपवद जेमवतलद्ध

लॉर्ड मेकॉले यांनी भारतीय नागरिकांना शिक्षण देण्यासाठी भारतीय नागरिकांची एक वर्गवारी तयार करण्यात आली. त्यामध्ये शिक्षण सर्वप्रथम भारतातील उच्चवर्णीय लोकांना देण्यात यावेत. उच्चवर्णीय लोकशिक्षित झाल्यानंतर ते लोक खालच्या लोकांना शिक्षण देतील. म्हणजेच शिक्षण वरच्या वर्गाकडून खालच्या वर्गापर्यंत झिरपत जाईल. यालाच लॉर्ड मेकॉले यांनी 'शिक्षण विषयक झिरपता सिद्धांत' असे म्हटले आहेत.

लॉर्ड मेकॉलेच्या रूपाने ब्रिटिशांनी भारतीयांवर इंग्रजी भाषा आणि साहित्य लाहळे. ब्रिटिशांनी इंग्रजी भाषा आणि साहित्य सर्वश्रेष्ठ आहे. आणि ते भारतीय नागरीकांनी आत्मसात करावे या विषयीची धारणा ब्रिटिशांनी निश्चित केली.

लॉर्ड विल्यम बेंटिंगचा (बेंटिंगचा) अहवाल :-

लॉर्ड मेकॉलेनी जो जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये इंग्रजी भाषा आणि साहित्य यावर जास्त जोर धरला होता. लॉर्ड मेकॉलेच्या शिक्षणविषयक झिरपता सिद्धांतला अनुसरून विल्यम बेंटिंग यांनी एक परिपत्रक काढले. आणि त्या परिपत्रकांला पुढे 'लॉर्ड विल्यम बेंटिंगचा अहवाल' म्हणून नावरूपात आले. त्यामध्ये खालील शिफारशी होत्या.

- १) संस्कृत अरबी भाषा यांना जोडूनच इंग्रजी शिक्षण द्यावे.
- २) इंग्रजी शिक्षणाचा भारतीय शिक्षणात समावेश करून केंद्रे सुरू ठेवावीत.
- ३) भारतीय साहित्य हे देशी भाषामधून शिकवावे. त्याच इंग्रजी साहित्य हे इंग्रजी भाषामधून शिकवावे.

सांराश :-

लॉर्ड मेकॉलेचे भारतीय शिक्षणातील स्थान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जातात. कारण लॉर्ड मेकॉलेने भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा पाया रोवला. आणि भारतीयांना प्रथमतः इंग्रजी साहित्य व भाषा व त्याचबरोबर जगाच्या कला आणि संस्कृती यांची ओळख इंग्रजी भाषेच्या माध्यमातून भारतीय जनतेला झाली. ब्रिटिशांना भारतीय नागरिकांना विचार आचार मन बुद्धी यांनी इंग्रजी बनवायचे होते. त्यासाठी लॉर्ड मेकॉलेनी भारतीय शिक्षणातील वेद, शास्त्र, पुराण, तसेच पारंपारिक पद्धतीने चालत आलेला अभ्यासक्रम नष्ट करून त्यामध्ये इंग्रजी भाषा आणि साहित्य यांचा अभ्यासक्रम भारतीयांमध्ये शिकवण्याचा होता.

भारतात जर लॉर्ड मेकॉलेच्या रूपाने इंग्रजी शिक्षणाचा पाया रोवला नसता तर आपणास आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील भाषा साहित्य व शिक्षण यांच्या रूपाने जागतिक पातळीवरील शिक्षण शिकण्याची संधी मिळाली नसती. लॉर्ड मेकॉलेच्या रूपाने भारतात एक नवी शिक्षण पद्धती उदयास आली असे आपणास म्हणता येतील. भारतीय समाजात पसरलेल्या चालीरिती रूढी, परंपरा अंधश्रद्धा या नष्ट करून भारतीयांच्या मनात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार करून भारतात सामाजिक सुधारणा करण्याचा ध्यास ब्रिटिशांनी धरला होता. त्यातूनच ब्रिटीशप्रणित शासनव्यवस्था सुरळीत चालेल. याविषयीची विचारधारणा ब्रिटीशांनी निर्धारित केली होती.

निष्कर्ष :-

लॉर्ड मेकॉलेच्या भारतीय शिक्षणपद्धतीचे निष्कर्ष आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) भारतीय भाषा, साहित्य यांना दुय्यम स्थान देवून इंग्रजी भाषा आणि साहित्य सर्वश्रेष्ठ आहेत. अशी विचारधारणा लॉर्ड मेकॉलेनी मांडली.
- २) लॉर्ड मेकॉलेनी 'शिक्षणविषयक झिरपता सिद्धांत मांडून इंग्रजी शिक्षण प्रथमतः वरच्या वर्गातील भारतीय नागरिकांना देवून त्यानंतर ते मध्यम आणि खालच्या स्थरांतील नागरिकांना द्यावेत. अशी भेद करणारी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यात आली.
- ३) उच्च, मध्यम, कनिष्ठ अशी वर्गारचना करून शिक्षण दिल्यास त्यामाध्यमांतून शिक्षणांवरील आर्थिक खर्च कमी होईल. पण मात्र वरिष्ठ वर्गातील लोकांनी शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांनी ब्रिटीशप्रणित इंग्रजी शिक्षण खालच्या वर्गापर्यंत पोहचविले नाहीत.
- ४) भारतीय संस्कृत भाषा, अरब भाषा या भाषा भारतीयांनी त्यांच्या मातृभाषेतून शिकवण्यात तसेच इंग्रजी साहित्याचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी इंग्रजी भाषांमधून शिक्षण देण्यात यावे. असा आग्रह ब्रिटिशांनी लॉर्ड मेकॉलेच्या रूपाने लावून धरला.
- ५) भारतीय लोकांना ब्रिटीश प्रणित, ज्ञान, विज्ञान, आणि युरोपियन साहित्य शिकविणे हा इंग्रजी शासनाचा हेतू होता.
- ६) लॉर्ड मेकॉलेच्या मते — इंग्रजी शिक्षणाने भारतात असा एक वर्ग तयार करवयाचा होता. की जो 'रक्ताने आणि रंगाने तर भारतीय असेल पण नैतिकता आवड, विचार, विद्वता या बाबतीत तो पूर्णतः इंग्रजी झालेला दिसेल'. अशाप्रकारे भारतात ब्रिटिशप्रणित शासनव्यवस्था निर्माण करावयाची होती.

समारोप:-

ब्रिटिशांनी भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा पाया रावून त्यामाध्यमातून भारतात एका नव्या युगाची सुरुवात केली. भारतीयांना भारतीय साहित्य त्यामध्ये संस्कृत साहित्य व अरबी साहित्य या साहित्यांबरोबरच इंग्रजी भाषा आणि साहित्य यांचा अभ्यास करून पौर्वात्य व पश्चिमात्य साहित्य शिकविण्याचे साहित्य उपलब्ध करून दिले.

संदर्भ:-

- १) भारतीय शैक्षणिक आयोग व समित्या — डॉ. के. यु. घोरमोडे/ डॉ. कला घोरमोडे. विद्या प्रकाशन
- २) भारतीय शिक्षणातील आधुनिक विचार प्रवाह — ना.ग. पवार— नुतन प्रकाशन पुणे
- ३) भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विकास — ना.ग. पवार— नुतन प्रकाशन पुणे
- ४) भारतीय शिक्षण प्रणालीचा विकास — डॉ. प्रीती पाटील/ डॉ. शारदा शेवतेकर फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- ५) भारतीय शिक्षा का संक्षिप्त इतिहास — बशिधर सिंह भूदेवशास्त्री ग्याप्रसाद अँड सन्स आगरा.
- ६) महाराष्ट्रातील शिक्षणाचा विकास — म.रा. शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.

शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारची भूमिका

डॉ. मुळे पी. एम

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कालिकादेवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर कासार जि. बीड. पिन नंबर 41 3249

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा शेती आहे या अर्थव्यवस्थेचा जर बारकाईने अभ्यास केला तर आपणास शेतीचे महत्त्व अधिक असल्याचे दिसून येते जेव्हा आपण कृषी व संलग्न क्षेत्राचा उल्लेख करतो तेव्हा कृषी, वने, मत्स्य, यासारख्या घटकांचा देखील त्यामध्ये समावेश होतो खरे पाहता बदलत्या वातावरणात वाढत्या औद्योगीकरणामुळे नैसर्गिक संसाधनांच्या अतिवापरामुळे भारतीय शेती मान्सूनचा जुगार ठरते आहे व शेतकरी त्याचा बळी ठरत आहे आणि ज्या शेतकऱ्याला आपण बळीराजा म्हणतो बळीराजा सततच्या नापिकीमुळे कर्जबाजारी होतो आणि कंगाल जीवन जगतो व पोटाला चिमटा घेऊन एक एक दिवस तो मोठ्या कष्टाने समस्यांना तोंड देतो आहे त्याच्यासमोर असणाऱ्या अनंत गरजा त्याच्या जवळ असणाऱ्या अपुऱ्या साधना द्वारे सतत पूर्ण करण्याचा तो प्रयत्न करतो आहे परंतु जेव्हा त्याला या समस्या सोडवण्यासाठी मार्ग सापडत नाही तेव्हा मात्र तो मृत्यूला जवळ करण्याचा प्रयत्न करतो व असे करून अनेकांनी आपले जीवन संपवल्याचे सत्य आपल्या समोर दररोज वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून पाहायला मिळते.

वरील गोष्टीचा बारकाईने विचार करून शेती व शेतकरी या अनुषंगाने सरकारची भूमिका खूप महत्त्वपूर्ण असणार आहे सरकारने शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या लक्षात घेऊन त्या समस्या कमीत कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे व सर्वात जास्त रोजगार पुरवणाऱ्या क्षेत्राचा विकास व शेतकऱ्यांचा उद्धार करण्याचा प्रयत्न हवा हे करत असताना भारतीय शेतीच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे देखील महत्त्वाचे ठरते शेतीच्या विविध कालीन योजना राबवण्यास सरकारला मदत होईल व शेती आणि शेतकऱ्यांचे असणारे अनेक प्रश्न मार्गी लागतील त्या दृष्टीने आपण भारतीय शेतीचे वैशिष्ट्ये कोणती आहेत याचा विचार करू.

उद्दिष्टे

- 1) भारतीय शेतीच्या वैशिष्ट्यांचा आढावा घेणे
- 2) भारतीय शेतीच्या समस्या चा अभ्यास करणे
- 3) शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारच्या धोरणांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती:

सदरील शोध निबंधामध्ये प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोताचा विचार केला आहे तसेच इंटरनेट संशोधन लेख वर्तमानपत्रे नियतकालिके संदर्भ ग्रंथ मासिके इत्यादीचा आधार घेतला आहे

भारतीय शेतीची वैशिष्ट्ये.

भारतासारख्या खंडप्राय देशांमध्ये जगाच्या जवळपास 16% लोकसंख्येचे प्रमाण आहे स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शेती व शेती संलग्न क्षेत्र भारतीय समुदायाच्या उपजीविकेचे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून ओळखले जाते मानवाच्या मूलभूत गरजा पैकी अन्न वस्त्र व निवारा या गरजांची पूर्तता शेतीच्या

माध्यमातूनच केली जाते शेती उत्पादन व उत्पन्नावर आधारित लोकसंख्या 1951-52 मध्ये 56% एवढी होती पुढे ती घटत जरी गेली असली तरी उदरनिर्वाचे महत्वाचे साधन म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते.

रोजगार पुरवणारे क्षेत्र:-

देशातील बहुसंख्य जनता आपला रोजगार कृषी व संलग्न क्षेत्रातूनच प्राप्त करणारी आहे देशातील एकूण लोकसंख्येच्या 59% एवढा रोजगार कृषी व संलग्न क्षेत्रातून पुरवला जातो रोजगाराचे क्षेत्र म्हणून भारताच्या कृषी क्षेत्राचा दुसरा क्रमांक लागतो नेपाळमध्ये कृषी व कृषी आधारित संलग्न क्षेत्रातून 93% रोजगार पुरवला जातो म्हणजे जगात पहिल्या क्रमांकाचे कृषी रोजगार पुरवणारे तर नेपाळ असल्याचे स्पष्ट होते विकसित राष्ट्रांचा विचार केल्यास विकसित राष्ट्रात कृषी क्षेत्रातून रोजगार मिळवण्याची संख्या अत्यल्प अशी आहे म्हणजेच यू. एस. ए 2% कॅनडा व नॉर्वे यासारख्या देशांमध्ये कृषी क्षेत्र 2% टक्के पेक्षा कमी रोजगार पुरवणारे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते.

भांडवलाचे कमी प्रमाण:-

रोजगार निर्मितीत मोठा वाटा असणाऱ्या या क्षेत्रातून भांडवलाची निर्मिती मात्र खूपच कमी प्रमाणात होते या क्षेत्रात भांडवल निर्मितीचा एकूण वाटा फक्त 6.8% एवढाच आहे 1951 मध्ये या क्षेत्राचा 17.7% एवढा वाटा होता परंतु पुढे 2011 --12 च्या आकडेवारीनुसार केवळ 6.8% एवढाच वाटा या क्षेत्राचा आहे.

कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीत घट :-

1966 च्या हरितक्रांतीने अमुलाग्र बदल केला व कृषी उत्पादनात भरघोस वाढ झाली व अन्नधान्याची अमेरिकेकडून होणारी आयात थांबवण्यात आली काही काळ लोकसंख्या मर्यादित असल्यामुळे कृषी उत्पादनाची निर्यात 19 51- 52 मध्ये 24 % एवढी होती परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे व घटत्या दराने उत्पादन वाढतो त्यामुळे हा निर्यातीचा वाटा 9.9% इथपर्यंत घटना(2011-- 12) मध्ये.

सर्वात मोठे मुक्त व खाजगी क्षेत्र:-

भारतीय कृषी हे देशातले सर्वात मोठे मुक्त व खाजगी व असंघटित असे क्षेत्र आहे व ज्यावर आयकर आकारला जात नाही. शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारची भूमिका:--

1) नियोजन काळातील कृषी क्षेत्राचा विकास -

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्राला विशेष महत्त्व देऊन कृषीच्या विकासासाठी काही उद्दिष्टे निर्धारित केली होती.

1) कृषी उत्पादनात वाढ करणे

2) कृषी रोजगार वाढवणे.

3) कृषी अवलंबन कमी करणे.

4) ग्रामीण भागात शेतीत आर्थिक समानता प्रस्थापित करणे वरील उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी सरकारने जे प्रयत्न केले त्याला त्या काळात यश देखील मिळाले व अन्नधान्याच्या बाबतीत भारताला स्वयंपूर्णता प्राप्त झाली

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान:-

हे अभियान देशातील 19 राज्य व 482 जिल्हे यांच्यात राबवली जात होते या नियमांचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे अन्नधान्य सवय पूर्णता व जमिनीची सुपीकता उत्पादकाला उत्पादन करण्यासाठी प्रवर्त

करणे हे आहे अगोदर अन्नधान्य विकास कार्यक्रम म्हणून राबवलेली ही योजना पुढे 2011 मध्ये वृद्धिगत करण्यात आली कडधान्य उत्पादन कार्यक्रम म्हणून सुरु करण्यात आला या नियोजना मुळे शेतीची उत्पादकता टिकून ठेवण्यास वेगवेगळ्या पिकाची लागवड करण्यास प्रोत्साहन मिळाले व शेती आणि शेतकऱ्यांच्या शाश्वत विकासात मोलाचे योगदान देणारी केंद्र पुरस्कृत योजना शेतकऱ्यांसाठी संजीवनी ठरली आहे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन कार्यक्रम:-

फल उत्पादन क्षेत्रात फळे, फुले, भाजीपाला, सुगंधी फुले, औषधी वनस्पती व मसाल्याचे पदार्थ इत्यादीचा समावेश होता या योजनेची सुरुवात 2005 -06 पासून झाली असून केंद्र व राज्याचा 85.15% असा वाटा आहे या योजनेमुळे शेतकऱ्यांना रोपवाटिका केंद्राची स्थापना फळबाग, फुलबाग तसेच आधुनिक पद्धतीने सेंद्रिय खाद्य निर्मिती केंद्र इत्यादी पुरस्कार देण्यासाठी योजना फलदायी आहे निश्चितच या योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यात सरकारला यश मिळत आहे.

कृषी विकास कार्यक्रम:-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सरकारने अनेक कृषी विकास कार्यक्रमासाठी शेतकरी आणि ग्रामीण समुदायाच्या समस्या कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे हे आपणास कृषी विकासाच्या योजना वरून लक्षात येते.

1) जमीन सुधारणा: -

स्वातंत्र्य प्राप्ती पूर्वी जमिनीची मालकी जमीनदार, जहागीरदार, इनामदार, मालगुजर अशा मध्यस्ताकडे होती राज्याची जमीन सुधारणा कायदा करून भूमिहीनांना भूमी मिळवून देण्याचे काम केले आहे त्यामुळे ऐतखऊ व मध्यस्तांचे उच्चाटन कुळांचे होणारे श्वसन थांबण्यात मदत झाली त्यामुळे शेतकऱ्यांना स्थिरता प्राप्त झाली

2) तंत्रात्मक सुधारणा: -

कृषी विकास कार्यक्रमाचा दुसरा भाग म्हणजे कृषी तंत्रज्ञानात सुधारणा करून परंपरागत पद्धतीत बदल करून उत्पादकतेत वाढ करून आणण्याचे धोरण सरकारने राबवणे गरजेचे आहे ज्यामध्ये संकरित बी बियाणे रासायनिक खते जंतुनाशके आधुनिक अवजारे यांचा पाठपुरावा करण्याचा प्रयत्न केला आहे तसेच सिंचन सुविधा बदल शेत संशोधन केंद्राची निर्मिती करणे यासारखे उपक्रम राबवून तंत्रात्मक सुधारणा साध्य करता येतील व शेतकऱ्यांची समस्या कमी करता येईल

3) विपणन सुविधा: --

कृषी विपणन व्यवस्था सुधारणा करून बाजारपेठेचा विस्तार केला जाऊ शकतो तसेच कृषी मालांचे प्रमाणीकरण वजन मापाचे प्रमाणीकरण बाजार माहिती पुस्तके साठवणूक सुविधा व हमी किंमत त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादन वाढीसाठी शेती व शेतकऱ्यांची समस्या कमी केली जाऊ शकते.

5) शेतकऱ्यांना निसर्गाच्या आसमाने सुलताने संकटांना सामोरे जावे लागते नैसर्गिक आपत्ती, टोळधाड अतिवृष्टी यासारख्या संकटापासून शेतकऱ्याला संरक्षण मिळावे म्हणून पिक विमा योजना ही सरकारची महत्त्वपूर्ण योजना ठरत आहे ज्यामुळे शेतकरी आकस्मित ओढलेल्या संकटातून शेतकऱ्याला सावरण्याचे कार्य पिक विमा योजनेत शक्य होत आहे.

निष्कर्ष.

- 1) शेतीसाठी दीर्घकालीन वित्तपुरवठ्यांच्या सुविधांमध्ये वाढ करणे गरजेचे आहे.
- 2) सरकार पुरवत असलेल्या सुविधा अपुऱ्या आहेत त्यामध्ये वाढ होणे गरजेचे आहे
- 3) ग्रामीण शेतकऱ्यास बदलत्या तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार करण्यास प्रोत्साहन व प्रलोभने देणे गरजेचे आहे
- 4) बाजारपेठेचा विस्तार करणे गरजेचे.
- 5) उत्पादन वाढीसाठी हमी भावाचे प्रलोभन आवश्यक.
- 6) शेतीला व्यवसायिक स्वरूप प्रदान करण्यावर भर द्यावा.
- 7) कृषी उत्पादनाला जागतिक बाजारपेठ मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणे.

संदर्भ ग्रंथ.

1. भारताची अर्थव्यवस्था: -देसाई भालेराव निर्मला -- निराली प्रकाशन.
2. अर्थशास्त्र: - किरण जी देसले दीपस्तंभ प्रकाशन 2014
3. भारतीय अर्थव्यवस्था: - देशमुख प्रभाकर नागपूर प्रकाशन 1990
4. भारतीय अर्थव्यवस्था: -रुद्र दत्त के पी एम सुंदरम.
5. 21 व्या शतकातील भारतीय शेती पुढील आव्हाने-मधुकर शिंदे अर्थ संवाद त्रैमासिक विविध अंक

भारतीय सण उत्सव आणि स्त्रियांमधील कौशल्ये एक दृष्टिकोन

डॉ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे

संस्थामाता सुशीलादेवी साळुंखे महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय तासगाव.

सारांश-

भारत हा कृषिप्रधान देश असून आपल्या देशामध्ये विविध सण उत्सव साजरे केले जातात. हे सण कधी धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक अशा अनेक कारणाने साजरे करतात. आपल्या समाजातील रुढी, प्रथा, परंपरा या सणांच्या द्वारे जपल्या जातात. पूर्वीच्या काळी स्त्रिया त्यांच्याजवळ असलेल्या पारंपरिक कौशल्याचा सणाच्या वेळी उपयोग करून कुटुंबात मानसिक समाधानाबरोबरच बंधुभाव निर्माण करीत असत. आज सण-उत्सव साजरे करण्यामध्ये बदल होत गेले. यामध्ये नवनवीन तंत्रज्ञान रूप कौशल्ये प्रशिक्षणाद्वारे स्त्रियांनी योग्य प्रशिक्षण घेऊन सण उत्सवाच्या कालावधीत त्यांचा योग्य उपयोग केल्यास त्यांच्या स्वावलंबनाबरोबरच त्यांची उत्पादन क्षमता वाढेल आणि देशाचा विकास होण्यास मदत होईल. स्त्रियांमधील कौशल्ये विकसित होत आहेत.

प्रस्तावना-

आपल्या भारत देशाला सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे आपला भारत देश हा कृषिप्रधान देश असून आपल्या देशात विविध सण साजरे केले जातात .या सणाच्या माध्यमातून आपल्या रुढी, प्रथा, परंपरा जपल्या जातात. देशात अनेक जाति-धर्मांचे लोक एकत्र राहत असून वेगवेगळे सण उत्सवात साजरे करताना दिसतात. आपल्या देशातील सण उत्सव साजरे करण्याच्या पद्धतीने जगभरातील लोकांना एकतेचे रूप पाहायला मिळते. आपले सण हे निसर्गाचे रक्षण करणारे कृषी संस्कृतीची नाते जपणारे असे आहेत. सण उत्सवाचा मूळ हेतूच शरीराचे आणि मनाचे आरोग्य चांगले राखणे हा आहे. त्यामुळे सण उत्सव साजरे करण्यामागे शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व सामाजिक अशी अनेक कारणे ही आहेत. पूर्वी दळणवळणाची साधने कमी होती त्यामुळे लोकांना एकत्र येण्याकरिता एकमेकांना भेटण्याकरिता किंवा मुलींना माहेरी जाण्याकरिता हे एक कारण असे. सर्व जण एकत्र येऊन गोडधोड खात, गोडधोड पदार्थ बनवत, सुखदुःखे समजून घेत, परंपरा त्याचबरोबर अन्नातील रुचिपालट लोकांना एकत्र येण्याचे निमित्त ही कारणे असली तरी भारतीय सण हे निसर्गातील बदलाशी संबंधित आहेत आपल्या सणांची रचना ही ऋतुमानानुसार दिसून येते. आपले शारीरिक आरोग्य चांगले ठेवण्याच्या दृष्टीने ऋतुमानानुसार आहारात करावयाच्या बदलाकरिताही सणांची मदत होते. त्यामुळे शरीराचे आरोग्य हे आहारावरच अवलंबून असते.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

1. स्त्रियांमधील कौशल्यांचा शोध घेणे.
2. विविध सणांची प्रथा रुढी समजून घेणे.
3. निसर्ग ,सामाजिक रुढी, प्रथा परंपरा समजून घेणे.

संशोधनाची गरज –

1. स्त्रियांमधील कौशल्यांने सण उत्सवाचे महत्त्व-सांस्कृतिक रुढी परंपरा यांचे जतन करणे.
2. राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लावणे.

संशोधनाचे महत्त्व-

1. आपल्या भारतातील रूढी, प्रथा, परंपरा भारतामध्ये साजरे केले जाणारे सण व त्या पाठीमागील उद्देश समजतील.

संशोधनाची परिकल्पना-

भारतीय सण उत्सव साजरे करण्यामागे व त्यामधील स्त्रियांचे कौशल्ये विकसित करताना येणाऱ्या समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यासामध्ये लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

सशोधनाची पद्धती - सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला

भारतातील सण-

1. नागपंचमी - श्रावण महिन्यातील पहिला सण म्हणजे नागपंचमी यामध्ये स्त्रिया मुलींचा आवडता सण या दिवशी स्त्रिया नटूनथटून नागाची पूजा करण्याबरोबर वेगवेगळे खेळ स्त्रिया आवडीने खेळतात. श्रावण महिन्यात भाजलेल्या पदार्थांचा आहारात वापर केला जातो. तसेच मौखिक गीतांमधून जे करतात यातून सुखदुःखे त्याचबरोबर निसर्गाशी निगडित गीते गायिली जातात. या गीतातून निसर्गप्रेम तसेच घरातील व्यक्तींची सुखदुःखे माहेर सासरची सुखदुःखे या गीतातून गायली जातात.

2. गौरी गणपती- भाद्रपद महिन्यात येणारा मोठा सण म्हणजे गणेश चतुर्थी सण खूप उत्साहाने आणि आनंदाने सर्वच थरातील लोकांमध्ये साजरा केला जातो. गणपतीच्या या पाच ते दहा दिवसांच्या काळात घरोघरी मोदक यासारखे गोड पदार्थबरोबर ऋतूत येणाऱ्या वेगवेगळ्या पालेभाज्यांचा आहारात समावेश केला जातो. त्याचबरोबर स्त्रिया मंगळागौर साजरी करतात. यामध्ये गौरी गीते गायिली जातात . यातून स्त्रियांची कौशल्ये दिसून येतात. यामध्ये मौखिक गीतांचे पाठांतर, त्याचबरोबर गणपती सजावटीसाठी स्त्रियांच्या कौशल्यातून अवतरलेली विविध कला कौशल्ये दिसून येतात.

3. दसरा- आश्विन महिन्यात येणाऱ्या दसऱ्याच्या अगोदर हा नऊ दिवस नवरात्र उत्सव साजरा केला जातो. यामध्ये नवदुर्गाची पूजा केली जाते. या वेळी बरेच जण नऊ दिवस उपवास करतात. त्याच बरोबर गरबा नृत्याचे आयोजन केले जाते.

4. दिवाळी घरोघरी दिवे लावले जातात आकाशकंदील तोरण लावून उत्साहाने साजरा केला जातो. दिवाळीच्या या चार दिवसात रोज गोड पदार्थ बनवले जातात. तसेच फराळाचे वेगवेगळे पदार्थ बनवले जातात. कारण यावेळी सुरु होणाऱ्या थंडी करता या आहाराची गरज असते ज्याद्वारे जास्त उष्मांक मिळण्यास मदत होते.

4. मकर संक्राती - 14 जानेवारीला साजरी केली जाते मकर संक्रातीपासून उत्तरायन सुरुवात होते. या दिवशी तिळगुळाच्या पदार्थांचा आहारात समावेश केला जातो .तसेच या काळात बाजरी व वेगवेगळ्या भाज्यांचा आहारात समावेश केला जातो. खनिजे व जीवनसत्त्वांचा पुरवठा होण्यास मदत होते.

भारतातील वरील सणाबरोबर वर्षभरात रामनवमी, रक्षाबंधन, बैलपोळा, मोहरम, नाताळ हे सर्व धर्म धर्मानुसार साजरे केले जातात. त्याचबरोबर राष्ट्रीय सण देखील साजरे केले जातात .

परंपरेने चालत आलेले सण व उत्सव -

- 1) एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे वारसा संक्रमित व्हावा म्हणून हे सण साजरे केले जातात असत.
- 2) हे सण पूर्वी साजरे करताना सणानुसार कुटुंबातील लोक तसेच आजूबाजूचे शेजारीपाजारी एकत्र येऊन हे सण साजरे करण्यामागचा उद्देश प्रत्येकाकडे असलेल्या कौशल्याचा वापर करून प्रत्येक गोष्ट आनंदात सादर करत असत.

- 3) अगदी दिवाळीचा फराळ असो किंवा एकमेकांच्या घरी लावले जाणारे तोरण तसेच फराळावर ठेवण्यासाठी वापरले जाणारे स्त्रिया रुमाल घरी तयार करत त्यांचे हे कौशल्य होते. तसेच विविध फराळाचे पदार्थ तयार करून ते एकमेकांच्या घरी दिले जायचे.
- 4) गृहिणीला जे पदार्थ चांगले करता येत असतील त्या गृहिणी प्रत्येक घरी जाऊन आपल्या कौशल्याचा लाभ इतरांना देत असत.
- 5) उत्सवामध्ये गृहिणींना आपल्या कौशल्याचा उपयोग करण्याबरोबरच एकमेकांचा सहवास लाभत असे एक प्रकारचा मानसिक आधार मिळत असे.
- 6) स्वतः बनवलेल्या पदार्थाबरोबर घरातील आपल्या मुली सुनांना पाककला आत्मसात करण्यास मदत करीत असत. यामध्ये नाते अधिक दृढ होऊन आचार विचारांची देवाणघेवाण होत असे.
- 7) तसेच एकमेकांमध्ये भेदभाव विसरून समृद्ध जीवन जगण्याबरोबरच बंधुभाव व राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्यास मदत होत असे.

3. आज बदललेल्या सणाचे स्वरूप—

- 1) पूर्वी सण उत्सव साजरे करण्यामागचे मूळ उद्देश उदात्त असे होते. तसेच बदलत्या काळानुसार त्यामध्ये बदल होत गेले साजरे करण्याच्या उद्देशांमध्ये अनेक पद्धतीने बदल झालेले दिसून येतात.. यामध्ये प्रसार माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्याचबरोबर प्रत्येकांच्या घरामध्ये स्पर्धा वाढलेली दिसते. त्याचबरोबर कुटुंबावर आर्थिक परिणाम होत आहे. सण-उत्सव साजरे करत असताना भरपूर खरेदी करणे. एकमेकांना भेटवस्तू देणे त्याचबरोबर उत्सवांमध्ये बाजारीकरण शहरीकरण आले.
- 2) वेगवेगळी कौशल्य वापरणे ऐवजी जाहिरातीला बळी पडत आहेत. सण समारंभाकरिता स्वतः तयार केलेले पदार्थ वस्तू वापरणे ऐवजी बाजारात मिळत असणाऱ्या वस्तू घेण्याकडे त्यांचा कल वाढत आहे. त्यामुळे बऱ्याच वेळ कुटुंबाच्या आरोग्यावरही त्याचा परिणाम होताना दिसत आहे.
- 3) सण-उत्सवाचा मूळ उद्देश म्हणजे निसर्गातील उपयोगी असणाऱ्या गोष्टीचा पूजेमध्ये समावेश करून त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्यात
- 4) भारतीय समाजाची मुळ संस्कृती, परंपरा चालीरीती या सणांद्वारे जपण्यात आली असल्यामुळे भारतीय जगात "भारी" समजण्यात येते. म्हणूनच जगापेक्षा हे वेगळेपण आपण या सणांच्या जपण्यासाठी तसेच सांस्कृतिक एकता निर्माण करण्यासाठी हे सण खूपच महत्त्वपूर्ण आहेत.
- 5) बदलेली जीवनशैली: आजचे युग हे डिजिटल युग म्हटलं जातं या जगातला वावर ही खूप वेगळा नि स्पेशल आहे. पूर्वी बराचसा समाज हा ग्रामीण भागात सुविधा च्या अभावामध्ये आहे त्यामध्येच सण उत्सव साजरे करत होता. पण आता हे सण उत्सव दणक्यात साजरे होताना दिसून येतात. पूर्वी पत्र पाठवून येण्यासाठी आमत्रण दिलं जायच ते वेळेत पोहोचलच तर येण्यासाठी गाडी नाही बैलगाडी असेलच तर रस्ता नाही अस असायचं पण आता एक कॉल केला की तासात माणूस हजर हे सण उत्सवांच अलिकडे बदलेली जीवनशैली दिसून येते. माणूस आधुनिक पद्धतीचा वापर करताना दिसून येतो.

6) इंग्रजी शिक्षण / पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव :-

भारतीय समाजावर इंग्रजांनी सुमारे १५० वर्षे राज्य केले तत्कालीन त्यांची व्यवहाराची भाषा इंग्रजी असल्याने त्यांनी ती भाषा आपल्यालाही शिकण्यास भाग पाडले ती भाषा असेल किंवा सध्या अनेक लोक परदेशी गमन करतात सोशल मिडियाच्या माध्यमातून जग जणु तळहातावर सामावलेलं दिसुन येते. पाश्चात्य संस्कृतीचे आपण अनुकरण करताना दिसत आहोत पारंपरिक पोशाख असेल खाद्यपदार्थ असतील सध्या सहसा सण समारंभात दिसून येत नाहीत आपल्या संस्कृतीत पाश्चात संस्कृतीची घुसखोरी दिसून येत आहे. त्याचा परिणाम प्रत्यक्षरीत्या सण उत्सवाबरोबरच रोजच्या जीवनावरही होताना दिसून येत आहे.

7) विभक्त कुटुंबपद्धती सण उत्सवावर विभक्त कुटुंबपद्धतीचा परिणाम झालेला दिसून येतो पूर्वी भारतीय ग्रामीण कुटुंबव्यवस्थेत एकत्र कुटुंबाला अतिशय महत्व असलेले पहायला मिळते सदयस्थितीत उदरनिर्वाहासाठी प्रत्येकजण वेगळ्या ठिकाणी वास्तव्य करताना दिसून येत आहे. शिवाय तो तिथेच स्थायिक होत असल्याने मोठे कुटुंब आपसूक छोटे होताना दिसून येते परिणामी सण-उत्सव त्या पटीत कमी प्रमाणावर होताना दिसून येतात. शिवाय एकत्र कुटुंबात छुपी बेकारी असल्याने लक्षात येत नव्हती कमी प्रमाणावर होताना दिसून येतात. पण आता प्रत्येकाला सण न करता छोट्या प्रमाणात को असेना पण सण साजरा करावाच लागतो.

8) प्रसार माध्यमांचा प्रभाव - हल्ली सण म्हणजे चार आप्याची कोंबडी नि बारा आप्याचा मसाला ही अवस्था झालीय तरुणांवर डिजीटल युगाचा इतका प्रभाव दिसून येतो आहे की सणाच्या शुभेच्छा देण्यासाठी पाच-पाच दहा-दहा जण मिळून चौका-चौकात सण-उत्सवाच्या शुभेच्छा देणारे डिजीटल लावताना दिसून येतात. त्यासाठी आधी महिनाभर तयारीही केली जाते. प्रत्येक जण पैसे काढतो एवढेच नाही तर विशिष्ट प्रकारचा कार्यक्रम ऑर्केस्ट्रा, तमाशा, डॉल्बी या सगळ्यांचा प्रभाव आजच्या तरुणांवर दिसून येतो.

राजकीय हस्तक्षेप तसे पाहायला गेले तर क्षेत्र कोणतेही असो राजकीय हस्तक्षेप हा पाहायला मिळतोच मिळतो. सण उत्सव हे तर सामाजिक उपक्रम तिथं तर हा मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. तरुणांला टी- शर्ट असेल वा डिजीटल बनवायला वा मनोरंजनाचे कार्यक्रम करण्यासाठी पैसे हे राजकीय व्यक्तिकडून पुरविले जातात. त्या बदल्यात डिजीटलवर कोप-यात आधारस्तंभ म्हणून राजकीय नेत्याची वर्णी लागलेच शिवाय ते त्याच्या नावाने बैलगाडी स्पर्धा कुस्ती अशा गोष्टी ठेवतात ज्यात त्यांच नाव होणार असत, यासाठीही तरुणां जीवाचे रान करताना दिसून येते दादांचा आशीर्वाद अशा आशयाची जशी घालून त्याची हमाली करायला ही तरुणां तयार असते. शिवाय देवस्थान कमिटीचे अध्यक्ष त्या गावचे राजकीय वजनदार व्यक्ति असतात. त्यामुळे ते नियम ठेवतील तो नियम सर्वांना लागू होतो तरुणांने काही गुन्हा केलाच या दरम्यान तर त्याला पाठीशी घालण्याचे काम ही राजकीय लोक करतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

- 1) साने, गुरुजी (भारतीय संस्कृती)
- 2) नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (२०१२) ३. १. 'फेस्टिव्हल्स ऑफ महाराष्ट्र' -सकाळ प्रकाशन -पुणे
- 3) कोल्हापूरच्या पाऊलखुणा -
- 4) Knowurfestival.blogspot.com
- 5) डॉ. धनंजय मोडक, "महाराष्ट्रीय सण- पर्व व त्यामागील तत्त्वज्ञान", मधुश्री प्रकाशन, पुणे, 2014.

महिला आरक्षण विधेयक- अन्वयार्थ

प्रा. आनंद वनदेव पवार

एस. एस. व्ही. पी. एस. साहित्य आणि वाणिज्य महाविद्यालय धुळे

गोषवारा-

गेल्या महिन्यात संसदेच्या नवीन इमारतीत बोलावलेल्या विशेष अधिवेशनात अखेर महिला आरक्षण विधेयकाची १२८ वी घटनादुरुस्ती संसदेत मंजूर करण्यात आली. नेमके महिला आरक्षण काय आहे? आजतागायत ते का मंजूर करण्यात आले नाही? या विधेयकामध्ये कोणत्या घटनात्मक तरतुदी करण्यात आले आहेत आणि या विधेयकाचा महिलांच्या राजकीय सहभागात संदर्भात काय योगदान असेल? या आरक्षणाला विरोध का केला जातोय? याचा उहापोह प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

की वर्ड- महिला आरक्षण, संविधान, राजकीय पक्ष, महिलांचा राजकीय सहभाग

उद्दिष्टे-

- १) भारतातील महिला आरक्षणाचा इतिहास जाणून घेणे.
- २) भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागाची सद्यस्थिती जाणून घेणे.
- ३) महिला आरक्षण विधेयकातील तरतुदी जाणून घेणे.
- ४) महिला आरक्षण विधेयकाला होणाऱ्या विरोधाची कारणे जाणून घेणे

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत अध्ययनासाठी द्वितीय तथ्यचा आधार घेण्यात आला आहे. समस्येच्या विस्तृत आकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटचा आधार घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना-

“महिलांना राजकीय आरक्षण मिळाल्यावर त्या कितीही गुणवान असल्या तरी खुल्या जागांसाठी त्यांचा विचारच होणार नाही केवळ क्षमतेचा निकष गृहीत धरल्यास भविष्यात स्त्रियांना स्वतंत्र भारतात अधिकाधिक संधी मिळेल”- रेणुका रे^१ नुकतेच १९ सप्टेंबर २०२३ रोजी संसदेच्या विशेष अधिवेशनात महिला आरक्षण विधेयक २०२३ (नारीशक्ती वंदन अधिनियम अधिकृतपणे १२८ वी घटनादुरुस्ती विधेयक २०२३) भारतीय संसदेत मंजूर करण्यात आले. या विधेयकाद्वारे लोकसभा व राज्य विधानसभा आणि दिल्ली विधानसभातील ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. जे लोकसभा व राज्य विधानसभा मधील अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षित जागांसाठीही लागू केले जाईल. हे विधेयक लोकसभेत ४५४ विरुद्ध २ तर राज्यसभेत २५४ मतांनी मंजूर करण्यात आले. २९ सप्टेंबर २०२३ रोजी राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीनंतर हे विधेयक मंजूर करण्यात आले आहे.^२

महिला आरक्षणाचा इतिहास-

सर्वप्रथम १९३१ साली सरोजिनी नायडू यांनी पत्र लिहून महिलांच्या समान राजकीय सहभागाची मागणी केली. संविधानाची निर्मिती करताना घटनासमितीत महिलांच्या आरक्षणासंबंधी चर्चा करण्यात आली. १९७१ साली राष्ट्रीय कृती समितीने महिलांना प्रतिनिधीत्व द्यावे यावर भर दिला. जनता पक्षाच्या सरकारमध्ये प्रमिला दंडवते या मुंबईच्या खासदारांनी खासगी विधेयकाच्या माध्यमातून १९७७ मध्ये महिला

आरक्षणाची मागणी सर्वप्रथम केली होती.^३ १९८८ साली महिलांसाठी नॅशनल पर्सपेक्टिव प्लॅन तयार केला गेला. १९९२ साली ७३ आणि ७४ व्या घटना दुरुस्ती नुसार पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देण्यात आले. काही राज्यांनी हे आरक्षण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविले.

१. १२ सप्टेंबर १९९६ रोजी एच.डी.देवेगौडा सरकारने ८१ वी घटनादुरुस्ती विधेयक म्हणून पहिल्यांदाच महिला आरक्षण विधेयक संसदेत मांडले. त्यानंतर देवेगौडा सरकार अल्पमतात आले आणि ११ वी लोकसभा विसर्जित झाली. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या खासदार गीता मुखर्जी यांच्या अध्यक्षतेखालील संयुक्त संसदीय समितीकडे हे विधेयक पाठवण्यात आले होते. या समितीने ९ डिसेंबर १९९६ रोजी आपला अहवाल लोकसभेत सादर केला.
२. २६ जून १९९८ रोजी अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त आघाडी सरकारने १२ व्या लोकसभेत ८४ वी घटनादुरुस्ती विधेयक म्हणून महिला आरक्षण विधेयक मांडले, पण ते मंजूर होऊ शकले नाही. यानंतर अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील एनडीए सरकार अल्पमतात आल्याने पराभूत झाले आणि १२ वी लोकसभा विसर्जित झाली.
३. २२ नोव्हेंबर १९९९ रोजी एनडीए सरकारने पुन्हा एकदा सत्तेत परत येऊन १३ व्या लोकसभेत महिला आरक्षण विधेयक पुन्हा मांडले, परंतु यावेळीही सर्व संमतीने हे विधेयक मंजूर झाले नाही.
४. २००२ आणि २००३ मध्ये भाजपच्या नेतृत्वाखालील एनडीए सरकारने महिला आरक्षण विधेयक संसदेत मांडले. काँग्रेस आणि डाव्या पक्षांच्या समर्थनाचे आश्वासन असूनही सरकार हे विधेयक मंजूर करू शकले नाही.
५. मे २००४ मध्ये काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त पुरोगामी आघाडीने (यूपीए) आपल्या समान किमान कार्यक्रमात महिला आरक्षण विधेयक मंजूर करण्याचा अजेंडा जाहीर केला.
६. मे २००८ रोजी महिला आरक्षण विधेयक राज्यसभेत मांडण्यात आले आणि कायदा आणि न्यायविषयक स्थायी समितीकडे पाठवण्यात आले.
७. १७ डिसेंबर २००९ रोजी स्थायी समितीने आपला अहवाल सादर केला आणि समाजवादी पक्ष, जनता दल युनायटेड आणि राष्ट्रीय जनता दल यांचा विरोध असूनही संसदेच्या दोन्ही सभागृहात महिला आरक्षण विधेयक मांडण्यात आले.
८. २२ फेब्रुवारी २०१० रोजी तत्कालीन राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील यांनी संसदेत आपल्या भाषणात महिला आरक्षण विधेयक लवकरच मंजूर करण्यासाठी सरकार कटिबद्ध असल्याचे सांगितले होते. २५ फेब्रुवारी २०१० रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळाने महिला आरक्षण विधेयकाला मंजूरी दिली.
९. ८ मार्च २०१० रोजी महिला आरक्षण विधेयक राज्यसभेच्या पटलावर ठेवण्यात आले परंतु सभागृहात गदारोळ झाला. समाजवादी पार्टी आणि राष्ट्रीय जनता दलाने यूपीएचा पाठिंबा काढून घेण्याची धमकी दिल्याने त्यावर मतदान होऊ शकले नाही.
१०. ९ मार्च २०१० रोजी काँग्रेसने भाजप, जेडीयू आणि डाव्या पक्षांच्या पाठिंब्याने महिला आरक्षण विधेयक राज्यसभेत प्रचंड बहुमताने मंजूर केले. राज्यसभेत हे विधेयक मंजूर झाल्यानंतरही लोकसभेत हे विधेयक सादर करण्यात आले नाही. त्यामुळे हे विधेयक निष्प्रभ ठरले.^४

सद्यस्थितीत लोकसभेत ७७ आणि राज्यसभेत ३१ म्हणजे जवळजवळ १३ टक्के महिला सदस्य आहेत. पहिल्या लोकसभेत फक्त ५ टक्के महिला सदस्य होत्या. अनेक देशांच्या तुलनेने हा आकडा खूपच कमी आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आकडेवारीनुसार रवांडा ६१ टक्के, क्युबा ५३ टक्के निकारागवा ५२ टक्के हे महिला प्रतिनिधित्व करणारे अजून तीन देश आहेत. तर बांगलादेश २१ टक्के आणि पाकिस्तान २० टक्के महिला हे राजकारणात सक्रिय आहेत. याचाच अर्थ हे देश महिलांच्या राजकीय सहभागासंदर्भात आपल्या देशाच्याही पुढे आहेत. १९९९ ते २०१९ या कालावधीत भारतात महिला मतदारांचे प्रमाण २० टक्क्यांनी वाढले. संसदेत महिला प्रतिनिधित्वबाबत भारत जगात १४१ व्या स्थानी आहे. जगात महिला प्रतिनिधित्वाची सरासरी २६ आहे. तर ती भारतात फक्त १४ टक्के आहे. २०१९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत ७१६ महिला उमेदवारांनी निवडणुका लढवल्या. त्यापैकी फक्त ७८ महिला निवडून आल्या आहेत. जे प्रमाण फक्त १३ टक्के आहे तर राज्यसभेत ३१ म्हणजेच १३ टक्के महिला प्रतिनिधी आहेत. हे विधेयक लागू झाल्यास लोकसभेच्या ५४३ पैकी १८१ आणि राज्यसभेत २५० पैकी ७३ जागा महिलांसाठी राखीव असतील. विविध राज्यांच्या विधानसभांमध्ये १२०० पेक्षा जास्त जागा महिला प्रतिनिधीसाठी राखीव असतील. महाराष्ट्रात विधानसभेत एकूण २८८ सदस्य आहेत. त्यापैकी ९६ विधानसभा प्रतिनिधी महिला असतील.^९

महिला आरक्षण विधेयकातील तरतुदी-

- 1) दिल्लीसह विधानसभेमध्ये एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असतील.
- 2) लोकसभेत एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असतील.
- 3) अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी राखीव जागांपैकी एक तृतीयांश जागा लोकसभा आणि विधानसभांमध्ये महिलांसाठी राखीव असतील.
- 4) नवीन कोटा जनगणनेनंतर प्राप्त आकड्यांनंतर मतदारसंघ पुनर्रचना झाल्यानंतर ठरविण्यात येईल.
- 5) संसद कायदा करेल त्या तारखेपर्यंत महिलांसाठी राखीव जागा लागू असतील.
- 6) महिलांसाठी राखीव जागांचा आवर्तन संसदीय कायद्याद्वारे निश्चित त्यानुसार मतदारसंघ पुनर्रचनेनंतर प्रभावी होईल.

भारतीय संविधानातील दुरुस्ती-

- १) या विधेयकानुसार कलम ३३० मध्ये ३३० (ए) कलम समाविष्ट करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.
- २) राष्ट्रीय राजधानी दिल्लीतील महिलांसाठी आरक्षण कलम २३९ (ए) मध्ये तरतूद करण्यात आली आहे
- ३) कलम २३९ ए (२) (बी) नुसार दुरुस्ती करून संसदेचे कायदे दिल्लीला लागू असतील.
- ४) कलम ३३२ ए नुसार राज्य विधानसभांमध्ये महिलांना एक तृतीयांश जागा आरक्षित असतील
- ५) कलम ३३४ ए नुसार हे आरक्षण मतदारसंघ पुनर्रचनेनंतर अमलात येईल.

समर्थन-

- १) भारतीय पक्ष पद्धतीत पुरुषांचे वर्चस्व असल्याने देशातील महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी महिला आरक्षण आवश्यक आहे.

- २) स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांनीही महिलांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी संसदेत पुरेसे प्रतिनिधित्व असावे अशी अपेक्षा बाळगली होती.
- ३) महिलांना विधिमंडळात पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळाल्यास महिलांसंबंधी नेहमी दुर्लक्षित मुद्द्यांवर प्रकाश टाकण्यासाठी महिलांकडे एक मजबूत संख्याबळ निर्माण होईल.
- ४) आज देशात महिलांवर होणारे अत्याचाराच्या गुन्ह्यांची टक्केवारी जास्त आहे. प्रशासनात महिलांचा सहभागही कमी आहे. महिलांची पोषण पातळी कमी आहे आणि लिंग गुणोत्तरातही तफावत आढळते. या सर्व आव्हानांना तोंड देण्यासाठी निर्णय प्रक्रियेत महिलांना योग्य सहभाग मिळवण्यासाठी आरक्षण गरजेचे आहे.^६

विरोध-

- १) मतदारसंघ पुनर्रचनेनंतर या विधेयकाच्या तरतुदी लागू केल्या जातील त्यामुळे कोणत्या निवडणुकीत महिलांना वाटा मिळेल हे निश्चित नाही.
- २) राज्यसभा व विधान परिषदेसाठी महिला आरक्षणाची तरतूद नाही. खऱ्या अर्थाने लोकसभा आणि विधानसभेपेक्षा राज्यसभा आणि विधान परिषदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. त्या सभागृहांमध्ये महिलांना आरक्षण मिळण आवश्यक होत.
- ३) सतराव्या लोकसभेत ही स्त्रियांना फक्त १६ टक्केच प्रतिनिधी मिळाले असून महाराष्ट्र विधानसभेत हे प्रमाण ८ टक्के आहे. देशाची निम्मे लोकसंख्या महिलांची असताना हे प्रतिनिधित्व खूपच कमी आहे म्हणून आरक्षण ३३टक्के नाही तर ५० टक्के असले पाहिजे.
- ४) अनुसूचित जाती व आदिवासी कोट्यात या महिला आरक्षणांतर्गत एक तृतीयांश जागा आरक्षित केल्या तशा इतर मागासवर्गीयांसाठी नाही.
- ५) महिलांसाठी हे आरक्षण फिरते राहणार असून ते फक्त पंधरा वर्षासाठी लागू करण्यात आले आहे मात्र रोटेशनल जागांमुळे लोकप्रतिनिधींना आपापल्या मतदारसंघाची बांधणी करण्यास किंवा मतदार संघात काम करण्यास जे प्रोत्साहन असते ते यामुळे नाहीसे होईल.
- ६) केंद्रीय पंचायतराज मंत्रालयानेही पंचायत पातळीवर मतदार संघाच्या रोटेशनची पद्धत बंद केली पाहिजे कारण त्यातील ८५ टक्के महिला एकदाच व १५ टक्के महिला पुन्हा निवडून येतात असे निरीक्षण आहे मुळात महिलांकडे निवडून येण्याची क्षमता नाही म्हणून त्यांना अनेकदा उमेदवारीच नाकारली जाते.
- ७) बहुतांश राजकीय पक्षांच्या महिला आघाड्या अस्तित्वात असतात. या आघाड्यांनी देशातील महिलांच्या प्रश्नावरच लढायला हवं असे या आघाड्यांचे धोरण असते. आदिवासी, दलित, इतर मागासवर्गीय, युवक संघटना अशा आघाड्यांवर महिला कार्यकर्त्यांना संधी देणारे पक्ष आपल्या देशात खूपच कमी आहेत.^६

निष्कर्ष-

गेल्या अनेक वर्षांपासून केंद्रीय व राज्य विधिमंडळात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढावे यासाठी महिलांना आरक्षण देण्यासंदर्भात वेगवेगळ्या मार्गाने प्रयत्न होत गेले. परंतु गेल्या अनेक वर्षांपासून यासंबंधीचे विधेयक संसदेत मंजूर होऊ शकले नव्हते. देशातील सर्वच राजकीय पक्ष आणि नेतृत्वाने या प्रश्नाला बगल

दिलेली आढळते. देशाच्या निम्म्या लोकसंख्येची संबंधित हा प्रश्न कायदेमंडळात मांडून महिलांचा आरक्षणाच्या माध्यमातून त्यांचे प्रतिनिधित्व वाढवणे गरजेचे आहे. त्यासाठी हे विधेयक मंजूर होणे आवश्यक होते. ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व दिल्यानंतर महिलांचा राजकीय सहभाग वाढलेला आहे. इतकेच नाही तर स्थानिक शासनात त्यांनी निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेऊन आपल्या कार्याचा ठसा उमटवलेला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे या आरक्षणाचा माध्यमातून संसद आणि राज्य विधिमंडळातील महिला सक्रिय सहभागाद्वारे आपल्या कार्याचा ठसा उलटवतील व देशाच्या निम्मे लोकसंख्येच्या समस्या मांडून त्या सोडवण्यासाठी तत्पर राहतील यात शंका नाही. याचबरोबर महिलांना संसद व राज्य विधिमंडळात आरक्षण देण्याबरोबरच त्यांचा वापर सक्षमपणे करता यावा यासाठी सर्वच राजकीय पक्षांनी सामान्य महिला कार्यकर्त्यांमधून नवे नेतृत्व घडवावे लागेल.

संदर्भ सूची –

- १) दिव्य मराठी, २४ सप्टेंबर २०२३
- २) महाराष्ट्र टाइम्स २१ सप्टेंबर २०२३
- ३) साधना साप्ताहिक २२ सप्टेंबर २०२३
- ४) marathi.abp.com
- ५) नारीशक्ती वंदन अधिनियम: महिला आरक्षण विधेयकातील प्रमुख उपाय, डेक्कन हेरॉल्ड, २० सप्टेंबर २०२३
- ६) bbc.com/marathi/article

कालिदासाच्या साहित्यातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती

प्रा. डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार

संस्कृत विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

सारांश -

महाकवी कालिदास संस्कृत साहित्याचे महान कवी आहेत. त्यांच्या एकूण सात साहित्यकृती आहेत. त्यात ऋतुसंहार, मेघदूत हे गीतिकाव्य रघुवंशम् व कुमारसंभवम् हे दोन महाकाव्य आणि मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्षीयम्, आणि अभिज्ञानशाकुंतल ही तीन नाटके आहेत. त्यांच्या या साहित्यात तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब पाहायला मिळते. त्यात स्त्रियांच्या जीवनाची सामाजिक अवस्था दिसून येते. पार्वतीचा अपवाद वगळता सर्व स्त्रियांना कन्या रूपात उपेक्षा, पत्नी रूपात केवळ करमणूक व पुत्र प्राप्तीचे साधन मानले जाते. पतीने स्वीकारले नाही तर पित्याच्या घरीही आश्रय मिळत नसे. इत्यादी स्त्री जीवनाचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

बीज शब्द - पराक्रममूल्य, अपराधमूल्य, पुत्रार्थ, उपेक्षणीय

प्रस्तावना -

महाकवि कालिदास संस्कृत साहित्यातील महान कवी आहेत. त्यांच्या साहित्यातील स्त्री पात्राचे वर्णन अतिशय श्रृंगारिक तर आहेच पण ते त्याकाळातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती कशी होती, हे व्यक्त करणारे ही आहे. त्यांच्या साहित्यातील वर्णनावरून त्याकाळी स्त्री ही धनस्वरूप, उपभोग्य वस्तु आणि पुरुषांच्या जीवनातील पुत्रप्राप्तीचे, करमणूकीचे साधन म्हणूनही पाहिली जात असावी असे दिसून येते.

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाकवि कालिदासाच्या साहित्यातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती कशी होती, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दुय्यम स्थान :-

महाकवी कालिदासाचे साहित्य पितृसत्ताक पुरुषप्रधान समाजाचे प्रतिनिधित्व करते. तसेच ते हिंदू धर्मातील सर्व संकल्पना व मान्यतांनाही प्रकट करते. अशा समाजव्यवस्थेत पुरुषांना प्रथम स्थान व स्त्रियांना दुय्यम स्थान असते. कोणतेही साहित्य हे त्या समाजाचा आरसा असतो, असे मानले जाते. याप्रमाणे महाकवि कालिदासाच्या साहित्यातही स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहे, असे वाटते.

वर्णनाच्या दृष्टीने पुरुषांच्या वर्णनाला जास्त प्राधान्य असल्याचे दिसते. रघुवंशम् महाकाव्यात सर्व राजांचे वर्णन प्राधान्याने करण्यात आले आहे. त्यांच्या जन्माचा गौरव, चरित्राचा गौरव स्त्रियांच्या वर्णनापेक्षा प्राधान्याने करण्यात आला आहे. त्यामूळे स्त्रिया दुय्यमच ठरतात. कुमारसंभवम् महाकाव्यातही तारकासूरा – ह्या असूराला मारण्यासाठी करण्यात आलेल्या प्रक्रियेचा भाग म्हणून पावतीच्या जन्माचे वर्णन आहे. तरी पुरुषपात्रांचे वर्णनच प्राधान्याने आहे. तसेच मेघदूतम् काव्यात कुबेर व यक्षाचे वर्णन प्राधान्याने करण्यात आले आहे. मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्षीयम् व अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकातही पुरुष पात्रांचे वर्णन प्राधान्याने पाहायला मिळते.

पुत्राच्याच कामना व आशीर्वाद

साधारणतः सर्वच साहित्यात पुत्राच्याच कामना केलेल्या आढळतात. स्त्रियांना व राजांना दिले जाणारे जवळपास सर्व आशीर्वाद ही 'पुत्र व्हावा' असेच दिल्याचे आढळते.

रघुवंशात राजा दिलीप 'संतानार्थाय'¹ अर्थात पुत्रासाठीच आपला भार मंत्र्यावर सोपवून ब्रह्माची पूजा 'पुत्रकामया'² म्हणजे पुत्राची कामना ठेवूनच करतो. गुरु वशिष्ठाला तुमच्या पुत्र वधू कडून आत्मसदृश्य संतती मिळत नसल्याचे दुःख व्यक्त करतो.³ नंदिनी गाय त्याच्या सेवेने प्रसन्न झाल्यावर तिला वंशाचा कर्ता म्हणून सुदक्षिणेपासून पुत्रच मागतो 'तनयं यायाचे'.⁴

सुदक्षिणेला गर्भ राहिल्यावर ही जन्मन्यापूर्वीच इंद्र स्वर्गाचे राजे भोगतो त्याप्रमाणे तुझा पुत्र पृथ्वीचे राज्य भोगेल,⁵ असा आशीर्वाद दिला जातो व जन्मल्यावर त्याचा गौरव केला जातो.

रघुराजाने वरतंतु शिष्य कौत्साला दान दिल्यावर कौत्स राजाला आशीर्वाद देतो की, ज्याप्रमाणे तुमच्या पित्याने तुल्य गुण आपणाला प्राप्त केले आहे त्याप्रमाणे आपण हे समान गुण असणाऱ्या पुत्राला प्राप्त कराल.⁶ त्याप्रमाणे रघु राजाला पूत्रच प्राप्त होतो⁷, असे म्हटले आहे.

राजा दशकालाही पितृऋणातून मुक्त करणारी व शोक रुपी अंधकार दूर करणारे पुत्ररुपी ज्योती मिळाली नसल्याचे कालिदास वर्णन करतो.⁸ तेव्हा ऋष्यश्रृंगादि ऋषींच्या सहाय्याने दशरथ पुत्रकामेष्टी यज्ञ करतात.⁹ त्याप्रमाणे त्यांच्या तीनही पत्न्यांना केवळ पुत्र प्राप्त होतात त्याचा आनंद दशरथच नाही तर त्याच्या अगोदर सर्व देवता करतात.¹⁰

रामाने सीतेला त्यागल्यावर लक्ष्मणाला सीता म्हणते माझ्या गर्भात रामाच्या पुत्राचे तेज आहे म्हणून आपण समाधानी रहा असा निरोप देते.¹¹ सीता रडत असताना ती अश्रू थांबवून आश्रमातील मुनीना प्रणाम करते तेव्हा ते मूनी तिला पुत्रवती होण्याचा आशीर्वाद देतात.¹² सीता ही केवळ पतीचा वंश वाढावा म्हणून कंदमुळे फळे खाऊन शरीर धारण करते.¹³ त्याप्रमाणे तिला पुत्र उत्पन्न होतो व ती पती रामाला सोपवून मरण पावते.

अभिज्ञान शाकुंतलम नाटकातही आश्रमात आलेल्या दुष्यंतला वैखानस तपस्वी 'चक्रवर्ती पुत्र'¹⁴ होण्याचाच आशीर्वाद देतात.

शकुंतलेचे पालक पिता महर्षी काश्यप तिला 'शर्मिष्ठाने पुरुला प्राप्त केल्याप्रमाणे तू ही पुत्राला प्राप्त कर असा आशीर्वाद देतात'.¹⁵ तसेच तिला पतीग्रही पाठवताना काश्यप पुन्हा समजावतात की, 'लवकरच पुत्राला जन्म देऊन माझ्या योगाच्या दुःखाला तू विसरून जाशील'.¹⁶

कुमारसंभवम् मध्ये ही तारकासुर असुराला मारण्यासाठी शंकरापासून पार्वतीला पुत्र व्हावा यासाठी सर्व देवतांचा आटापिटा चाललेला दिसून येतो.

कन्यारूपात त्याज्य/उपेक्षणीय :-

स्वामी विवेकानंदानी म्हटले आहे की, 'हिंदू कुटुंबात कन्या म्हणजे संकट हीच भावना मुलीबद्दल आढळेल. वर्ण आणि कन्या यांच्या कात्रित सापडून हिंदूचे अगदी वाटोळे होण्याची वेळ येते'.¹⁷

महाकवि कालिदासाच्या साहित्यात पुत्रांच्या जन्माचा गौरव कन्या किंवा पुत्रीच्या जन्माच्या वर्णनापेक्षा जास्त आहे. पुत्रांच्या जन्माचा गौरव खूप करण्यात आला आहे पण पुत्रीच्या नाही. अपवाद पार्वती आहे, पण पार्वतीच्या जन्माचा गौरव ही ती एक स्वतंत्र कन्या म्हणून जन्माला आली असे केला नाही. तर ती

शिवाचा पुत्र उत्पन्न करून देण्यासाठी एका सती देवीने अवतार घेतल्याचे दाखवून गौरव करण्यात आला आहे.

रघुवंशामध्ये रघु, अज, राम इत्यादी पुत्रांच्या जन्माचा महिमा वर्णन करण्यात आला आहे. कुमारसंभवम् महाकाव्यात कार्तिकेय या पुत्राच्या जन्माचा महिमा, विक्रमोवशीयम् मध्ये आयुष या पुत्राच्या जन्माचा महिमा, अभिज्ञानशाकुन्तलम् मध्ये भरत या पुत्राच्या जन्माचा महिमा वर्णन केला आहे. पण पुत्रीच्या किंवा कन्याच्या जन्माचा महिमा जास्त करण्यात आला नाही. तसे त्यांच्या साहित्यात अनेक राजकुमारी व स्त्री पात्र आहेत पण त्यांच्या जन्माचे वर्णन नाही, अपवाद पार्वती.. तसे त्यांच्या साहित्यात ईरावती, मालविका, उर्वशी, शकुन्तला इत्यादी स्त्री पात्र आहेत पण त्यांच्या जन्माचा महिमा तर दूरच पण जन्माचे साधे वर्णन करण्यातही उपेक्षा करण्यात आली आहे, असे वाटते.

अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकात पुत्रीच्या जन्माचे वर्णन करण्यात आले आहे. शकुन्तला या नायिकेचा जन्म कसा झाला याचे वर्णन करण्यात आले आहे. त्यानुसार महर्षी विश्वामित्र तपस्या करण्यासाठी बसले असताना त्यांची तपस्या भंग करण्यासाठी इंद्राने मेनका नामक अप्सरेला त्यांच्याजवळ पाठवले. तेव्हा तिने विश्वामित्राची तपस्या भंग केली आणि त्यांना एक पुत्री जन्माला आली. तिला जंगलात टाकून दोघेही विश्वामित्र व मेनका निघून गेले. तेव्हा तिचे पालन पोषण कण्व नामक महर्षीने केले¹⁸ व पक्षाद्वारा पाळली गेली म्हणून 'शकुन्तला' नाव ठेवले.

या कथेत कन्येच्या जन्माची केवळ उपेक्षाच नाही तर तिचा जन्मताच त्याग करण्यात आला. यानुसार त्याकाळात कन्येच्या जन्माचे स्वागत तर नाहीच पण ती उपेक्षणीय होती असे दिसते.

साधन :-

कौटुंबिक जीवनात पुरुष हा सर्वोच्च असतो. तो जन्माला यावा म्हणून अनेक कामना, यज्ञ, विविध प्रयत्न केले जातात. पुत्र म्हणून जन्माला आल्यावर त्याला शिक्षण, विविध कला, विद्या इत्यादींनी परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तो वंशाचा वारीस असतो. त्याला सर्व पुरुषार्थ प्राप्त करायचे असतात. सर्व ऋण फेडायचे असतात व या सर्व क्रिया तो एकटा स्त्रीविना पार पाडू शकत नाही. म्हणून त्याच्या सर्व सिद्धी मध्ये स्त्री ही साधन म्हणून वापरली जाते. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री स्वतंत्र किंवा साध्य स्वरूपात नाही तर पुरुषांच्या जीवनातील करमणुकीचे, पुत्रप्राप्तीचे किंवा अन्य प्राप्तव्याचे केवळ साधन मानल्यात आली आहे. महाकवि कालिदासाच्या साहित्यातही स्त्री साधन स्वरूपात असल्याचे दिसून येते.

रघुवंश महाकाव्यात केवळ पुत्रप्राप्तीसाठीच दिलीपपत्नी सुदक्षिणा इ. नायिकांचे वर्णन आले आहे. कुमारसंभवम् महाकाव्यात तारकासूर नावाच्या असुराला मारण्यासाठी शिवापासून पुत्र हवा होता. त्याचे साधन म्हणून पार्वतीला वर्णण्यात आले आहे. अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकात शकुन्तला ही माता-पित्याद्वारा (जन्मदात्या) त्यागलेली मुलगी, पती दुष्यन्ताद्वारा त्यागलेली पत्नी होती. तिच्या पोटी भरत नावाचा दुष्यन्तपुत्र झाल्यावरच तिला स्वीकारण्यात आले. थोडक्यात ती ही दुष्यन्ताच्या करमणुकीचे व पुत्रप्राप्तीची साधनच होती. विक्रमोवशीयम् नाटकात उर्वशीला राजा पुरुरवाकडे पुत्रप्राप्तीपर्यंतच इंद्राने पाठवले होते. अर्थात तीही राजाच्या पुत्रप्राप्तीचे साधन व इन्द्राच्या करमणुकीचाच विषय होती. असे म्हणायला हरकत नाही.

पार्वती-

कुमारसंभव महाकाव्यात ब्रह्मदेवाने वरदान दिलेला तारकासुर नावाचा असुर देवतांना त्रस्त करत होता. तेव्हा त्याला मारण्यासाठी सर्व देवता ब्रह्मदेवाकडे गेले. तेव्हा ब्रह्मदेव म्हणतात, मीच वरदान दिलेल्या असुराला मी स्वतः मारू शकत नाही त्यापेक्षा शंकराच्या वीर्यापासून उत्पन्न झालेल्या पुत्राला सेनापती करा व त्या असुराला मारा. पुढे शिवाच्या पुत्रपतीसाठी म्हणतात, आपण हा प्रयत्न राग द्वेष रहित महादेवाचे स्थिरचित्त पार्वतीच्या सौंदर्याकडे त्याप्रमाणे आकर्षित व्हावे ज्याप्रमाणे लोखंड चुंबकाकडे आकर्षित होते. शंकराच्या क्षीरत वीर्याला धारण करण्यासाठी पार्वती शिवाय दुसरे कोणतेही स्त्री समर्थ होऊ शकणार नाही.¹⁹ येथे स्वतः ब्रह्मा सर्व देवतांना सांगतात की शिवाच्या अंशाचा पुत्रच तुमचा सेनापती होऊन तारकासुराला मारू शकतो. त्यासाठी तो पुत्र उत्पन्न करण्यासाठी पार्वती समर्थ आहे. याला पुन्हा दुजोरा मिळतो जेव्हा इंद्र काम देवाला म्हणतो, हे देवता शत्रूला पराजित करण्यासाठी शिवाच्या बिर्याणी उत्पन्न पुत्राला आपला सेनापती म्हणून इच्छितात. विषय वाचनापासून परहंगमुख शंकराच्या मनामध्ये अत्यंत शुद्ध अंतःकरण असणाऱ्या पार्वतीची इच्छा उत्पन्न करा कारण संपूर्ण स्त्रियांमध्ये पार्वतीच शंकराचे वीर्य धारण करण्याची योग्य अधिकाऱ्यांनी आहे ही गोष्ट स्वतः ब्रह्माने म्हटली आहे.²⁰

या या विवेचनावरून हे सिद्ध होते की सर्व देवता केवळ पुत्रप्राप्तीसाठीच पार्वतीचा विवाह शिवा सोबत लावण्यासाठी प्रयत्न करत होते शिवाय शंकर सप्तर्षी पुढे कबूल करतात की,

यावेळी शत्रूंकडून पराभूत झालेल्या देवांनी मला मुलासाठी विनंती केली आहे; जसे की तहानलेला चातक मेघातून पावसासाठी प्रार्थना करतो.

म्हणून, पार्वतीला मुलाच्या जन्मासाठी मी आपल्या घरी आणत आहे. जसे यजमान अग्नी निर्माण करण्यासाठी लाकूड आपल्या घरी आणतो.²¹

सुदक्षिणा-

रघुवंशामध्ये राजा दिलीपचा विवाह मगध वंशाची राजकुमारी सुदक्षिणा सोबत झाला, पण विवाहाच्या अनेक वर्षांनंतर हे त्यांना अपत्य होत नव्हते. तेव्हा आपले कुलगुरु महर्षी वशिष्ठाकडे जाऊन त्यांना राजा दिलीप म्हणतो की आपली पुत्रवधू असलेल्या सुदक्षिणेपासून मला संतान प्राप्त होत नसल्याने मला रत्नखचित पृथ्वीही सुख देत नाही.²²

अर्थात तिच्यापासून पुत्र प्राप्त झाला तरच राजाला वंश मिळून सर्व सुख मिळणार होते. सर्व सुखांचे साधन किंवा मार्ग तिच्यापासून पुत्रप्राप्ती हाच होता. शिवाय राजाला पुत्रप्राप्ती न होण्याचा दोष वशिष्ठ फिरवून सुदक्षिणावरच आणतात, असे वाटते कारण त्यांच्या मते, स्वर्गातून वापस येताना वाटेत कल्पवृक्षाच्या झाडाखाली बसलेल्या कामधेनु नावाच्या गाईला राजा दिलीपाने- ऋतू स्नान केलेल्या राणी सुदक्षिणेच्या धर्म लोपाच्या भीतीमुळे तू प्रदक्षिणायोग्य त्या सुरभी प्रती सन्मान केला नाहीस.²³

अर्थात येथेही पुत्रप्राप्ती न होण्याच्या कारणात दिलीपापेक्षा राणी सुदक्षिणेचाच मोठा दोष असल्याचे दिसते, कारण ती ऋतूस्नाता असल्याने दिलीपाने गाईची प्रदक्षिणा केली नाही. जर ती ऋतूस्नाता नसती तर तो सहज गायीची प्रदक्षिणा घातला असता व त्याला पुत्र प्राप्त झाला असता, असा अर्थ निघतो.

सुदक्षिणा गरोदर असतानाही तिच्या गर्भात पुत्रच असल्याचे वर्णन कालिदास करतो जसे- सुदक्षिणाने पतीला अपेक्षित इक्ष्वाकू वंशाच्या संततीचे कारण असलेल्या गर्भाचे चिन्ह धारण केले.²⁴ तसेच तिचा पुत्र इंद्राने स्वर्गाचा उपभोग घ्यावा त्याप्रमाणेच पृथ्वीचा उपभोग घेईल²⁵

सीता-

रघुवंशमधील वर्णनावरून सीता सुद्धा रामाच्या वंशासाठी पुत्र प्राप्तीचे साधन मात्र असल्याचे दिसून येते. अयोध्येला परत आल्यावर एका दिवशी भद्रमुख नावाच्या गुप्तचरकडून तो सीते विषयी निंदा ऐकतो आणि आपल्या यशाला, कीर्तीला बाधा येऊ नये म्हणून तिला त्यागण्याचा निश्चय करतो. त्यानुसार आज्ञाधारक लक्ष्मण तिला गंगा पार सोडून येतो. रामाला सीता निष्कलंक असल्याचे ही मान्य असते. तरीही बदनामीच्या भीतीने तिला तो स्वीकारत नाही.

वाल्मिकी ने तिला पुत्रासह स्वीकार करावे ही याचना केल्यावरही राम तिला आपल्या चारित्र्याच्या शुद्धतेचे प्रमाण देऊन प्रजेला विश्वास दिल्यावरच स्वीकारेल असे म्हणतो. तेव्हा ती मी निष्कलंक असेल तर हे पृथ्वी माते मला पोटात घे, असे आवाहन करून मृत्यू पावते. तेव्हा राम तिच्या पुत्रांना स्वीकारतो व तिच्या विषयी अश्रू घालतो.²⁶

थोडक्यात बदनाम झालेली सीता नको होती पण वंशासाठी तिच्यापासून झालेले पुत्र मात्र हवे होते. त्यांना वंशज मानण्यात व उत्तराधिकारी मानण्यात कोणतेही बदनामी रामाला वाटली नाही.

उर्वशी -

विक्रमोर्वशीयम नाटकात ही उर्वशी ही पूरुरवा राजाच्या पुत्रप्राप्तीचे साधन मात्र होती असे वाटते. नाट्यमय चित्रणात राजाच्या व तिच्या प्रेमाचा शृंगार वर्णन केला असला तरी ती इंद्राद्वारा केवळ राजाला पुत्र प्राप्त व्हावा, यासाठीच पाठवलेली होती, हे विसरता येत नाही. राजाला आयुष् नावाचा पुत्र प्रदान केल्यावर तिचे कार्य संपते.

मातृरूपात वंदनीय :

पुरुषप्रधान पित्तसत्ताक पध्दतीमध्ये स्त्री ही कन्या रूपात नाही, पत्नी रूपात नाही तर मातृरूपाच जास्त वंदनीय मानली गेली आहे. स्वामी विवेकानंदानीही म्हटले आहे की, 'पाश्चात्यांच्या दृष्टीने सारी नारीशक्ती पत्नीत्वात केंद्रभूत झाली आहे आणि भारतातील सामान्य माणसाच्या ही दृष्टीने नारीशक्ती घन भूत झाली असते मातृत्वात..... मातृत्व हेच भारतीयांच्या दृष्टीने स्त्रीत्वाचा सर्वोच्च आविष्कार होय. स्त्री जीवनाचे अंतिम लक्ष म्हणजे मातृत्व लाभ होय असे हिंदूंना वाटते.²⁷

महाकवि कालिदासाच्या साहित्यातही स्त्री ही मातृरूपात असताना जास्त वंदनीय, स्वीकारणीय ठरली असल्याचे दिसून येते.

रघुवंशम महाकाव्यात सुदक्षिणेच्या पोटी रघु पुत्र राहिल्यावरच ती समाधानी व सन्माननीय झाली. दशरथाच्या पत्न्याही पुत्रप्राप्तीनंतरच वंदनीय झाल्या. सीतेला कोणत्याही अपवादाने त्यागले गेले असले तरी ती मातृरूपात आल्यावर सन्माननीय झाली.

अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाटकातील शकुन्तला राजाची पत्नी असूनही स्वीकारली गेली नाही. शापाची योजना करून नायकाला निष्कलंक करण्याचा प्रयत्न कालिदासाने केला आहे. पण पुत्ररूपात भरत प्राप्त झाल्यावरच ती सन्माननीय झाली.

अज पत्नी इंद्रुमतीही पुत्र दशरथाला जन्म दिल्यावर काही वर्षातच मरण पावली. तिचा मृत्युही संशयास्पद वाटतो. उद्यानात पतीसोबत बसल्यावर आकाशातून नारदाची फुलाची माळ छातीवर पडून ती मरण पावली. एरव्ही इंद्रालाही आव्हान देउन लढणारे रघुवंशी राजे या ठिकाणी मात्र केवळ विलाप करतो. पण त्या नारदाविषयी ब्र शब्दसुद्धा काढत नाही. थोडक्यात पुत्रप्राप्ती नंतर इंद्रुमतीचा मृत्यू नैसर्गिक नसून मनुष्यकृत असल्याचा संशय बळावतो. विक्रमोवर्षीयम् नाटकात उर्वशी राजाची धर्मपत्नी नव्हती पण राजाच्या पुत्राची जन्मदात्री होती. तिला माता म्हणून तेवढा मान नव्हता.

परकीयाचे धन-

पुरुषाला साध्य करावयाच्या पुरुषार्थापैकी धर्म व काम यात स्त्री साधन मानली गेली. पुरुषांच्या जीवनात स्त्री ही वस्तुरूप व धनस्वरूप संपत्तीही मानली जायची. कधी- कधी ती भेट देणे, विक्रय करणे, दान करणे इत्यादी रूपात धनवत् मानल्यात येई. जसे राजा हरिश्चंद्राने पत्नी तारामतीचा विक्रय केल्याची कथा आहे. कृष्णाला जाम्बवंती कन्या भेट दिली होती. इत्यादी

कन्या ही तर परक्याचे धन आहे, अशी विचारधारा त्यावेळी समाजात होती. याचे प्रतिबिम्ब कालिदासाच्या साहित्यातही पाहायला मिळते. ती विवाहानंतर पित्याच्या घरी राहत नसते, पतिच्या घरी जात असते म्हणून तिला परक्याचे धन मानले गेले असावे, कदाचित त्यामुळेही आपल्या पोटी कन्या नाही तर पुत्रच जन्माला यावा, जो आपल्या वृद्धपणी आधार राहिल, अशी स्वार्थी भूमिका असावी, शाकुन्तलम मध्ये शकुन्तलेला पतिघरी पाठवून काश्यप म्हणतात, कन्या खरोखर परक्याचेच धन असते. तिला आज पतिकडे पाठवून माझी अन्तरात्मा त्याचप्रमाणे प्रसन्न झाली आहे, ज्याप्रमाणे एकाद्याची देणे वापस द्यावे.

²⁸ रघुवंशामध्ये मिथिला नरेश जनकाने शिवधनुष्य तोडलेल्या रामाला पराक्रम मूल्य म्हणून आपली अयोजिज पुत्री सीता आपली लक्ष्मी (संपत्ती) दिल्याप्रमाणे दिली.²⁹ येथेही सीता कन्यासाठी पराक्रमाचे मूल्य (वीर्यशुल्क), आपली संपत्ती. (श्रियं इव) इत्यादी शब्द वापरण्यात आले आहेत

रामाला अगस्त्य मुनीने एक विजयशील आभूषण दिले होते. रामाने आपल्यानंतर पुत्र कुश याला ते आभूषण दिले. राजा कुश जलविहार करताना ते आभूषण पाण्यात पडले. राजा बाहेर आल्यावर आभूषण नसल्याचे पाहून ते शोधण्यास सांगितले. धीवरांनी खूप वेळ शोधूनही ते सापडले नाही तेव्हा त्यांनी ते आभूषण कुमुद नावाच्या नागाने चोरल्याचे राजाला सांगितले. राजा रागाने त्यास लढण्यास सज्ज झाला. तेव्हा कुमुद नाग राजा समोर तो आभूषण घेऊन आला, खेळताना मुलीला सापडल्याचे सांगितले व क्रोधित राजाला शांत करून, झालेला अपराधाची भरपाई म्हणून आपली लहान बहीण कुमुदधती देऊन करतो. तो म्हणतो, ही माझी लहान बहीण कुमुदधती जीवनभर तुमची सेवा करून आपला अपराध दूर करू इच्छिते, पत्नी म्हणून ग्रहण करावे.³⁰

येथेही कुमुद नाग राजाच्या अपराधाची भरपाईचे मूल्य आपली बहीण देऊन करतो.

थोडक्यात तत्कालीन समाजात मुलींना दुसऱ्याचे धन, परक्याची ठेव तर समजले जाईच पण ती धनस्वरूप समजून एखाद्याच्या पराक्रमाचे मूल्य, अपराधाचे मूल्य, बक्षिस इत्यादी स्वरूपातही दिले जाई. याचे प्रतिबिंब आपल्याला कालिदासाच्या साहित्यात पाहायला मिळते.

उपभोग्य वस्तु :-

पुरुषप्रधान पितृसत्ताक पद्धतीमध्ये स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण ती एक उपभोगाची वस्तू म्हणून ही आहे. पुरुषाच्या सुखी जीवनात ज्याप्रमाणे धन, संपत्ती असतात त्याप्रमाणे स्त्री ही "साधन म्हणून पाहिली जाते. महाकवी कालिदासाच्या रघुवंशातही याचे प्रतिबिंब पाहायला मिळते.

राम सीतेला घेऊन अयोध्येला वापस आल्यावर भद्रमूखाच्या मार्फत सीतेविषयी निंदा ऐकतो. त्यावेळी कालिदास लिहतात- 'त्या कलंकाला दूर करण्यासाठी दुसरा कोणताही मार्ग नव्हता म्हणून त्यांनी (रामानी) निश्चय केला की, सीतेला त्यागूनच हा कलंक दूर केला पाहिजे. कारण यशस्वींना आपले यश आपल्या शरीराहूनही अधिक प्रिय असते, मग स्त्री इत्यादी भोगवस्तूची काय गोष्ट ?'³¹ येथेही यशप्राप्ती हे सर्वोच्च साध्य प्राप्त करण्याच्या मार्गात कलंक रुपाने सीता आडवे येत आहे, असे वाटत होते पण एवढीच गोष्ट नाही तर ती केवळ भोगवस्तू असल्याने तिला त्यागण्यात काय गोष्ट ? असले लिहण्यात आले. पूढे राम स्वतः कबुल करतात की-

'मला माहित आहे की सीता निर्दोष आहे, पण लोकनिंदेला मी सत्यापेक्षा मोठे मानतो.'³² अर्थात ती निर्दोष असल्याचे मान्य असूनही यशप्राप्ती साध्य असल्याने असे केवळ उपभोगाची वस्तू तिला त्यागण्यात आले. पुढे 'केवळ पतीचा वंश चालवण्याच्या इच्छेने ती सीता कंदमूळ, फळ खाऊन शरीर धारण करत होती'³³ रामाने पुत्राचा स्वीकार केला पण तिचा नाही.

पतीने त्यागल्यावरही स्वगृही नाही :-

महाकवि कालिदासाच्या काळात तशी कन्या ही लहानपणापासूनच आपली नाही, ती परक्याचेच धन आहे, असे समजत पण विवाहानंतरही जर तिला पतीने स्वीकारले नाही, त्यागले तर ती वापस आपल्या पित्याच्या घरी वापस जाऊ शकत नाही. पद्मपुराणात म्हटले आहे की, 'कन्या पित्याच्या घरी जास्त काळ राहणे योग्य नाही. ती लोकापवादाने कारण ठरते.'³⁴ कामसूत्रातही म्हटले आहे की, 'कन्येने शोक आणि उत्सवाच्या वेळी थोड्या काळाकरीता पित्याच्या घरी यावे.'³⁵ पतीने स्वीकारले तर पित्याच्या घरी जाऊन राहणे एखाद्या वेळी अयोग्य मानता येईल, पण पतीने स्वीकारले नाही, त्यागले तर ती पतिच्या घरीही नाही व पित्याच्या घरीही वापस जाऊ शकत नाही. अशा असहाय अवस्थेत जावे कुठे? याची थोडीही पर्वा पती किंवा पित्याकडून केलीली दिसत नाही.

अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकात पाचव्या अंकात दुष्यन्त शकुन्तलेला ओळखत नाही. राजा दुष्यन्त तिला पत्नी म्हणून स्वीकारत नाही. त्यावेळी शार्ङ्गरव म्हणतो की, 'स्त्रीच्या बन्धु बांधवाची इच्छा असते की, पतीला ती आवडत असो किंवा नसो ती पतीजवळच राहिली पाहिजे.'³⁶ वेगवेगळ्या पद्धतीने समजावूनही कदाचित शापाच्या प्रभावामुळे राजा तिला स्वीकारत नाही. तेव्हा ती 'पतीने निर्दयापूर्वक परित्याग केलेली शकुन्तला रडत रडत आपल्या मागे येत आहे. आता तिचे काय करावे ? असे गौतमी विचारते, तेव्हा शार्ङ्गरव म्हणतो - 'राजाने जसे म्हटले (कलंकीनी) तसे तू असशील तर तुला पित्याने काय करावे ? जर तू पवित्र असशील तर पतीच्या घरी दासी म्हणून राहणेही योग्य आहे'³⁷ असे म्हणून तिला असे असहाय सोडून जातात.

पतीग्रही पाठवताना पितृ वात्सल्याचे झरे वाहणाऱ्या पिता काश्यपाने नंतर कधी तिच्याविषयी विचारपूस केल्याचे दिसत नाही. पती व पिता या दोन्हीकडून त्यागलेली ती मारीच ऋषीच्या आश्रमात पुत्र

भरताला जन्म देते. पुत्राविना धनमित्र सावकाराची संपत्ती जप्त झाल्यावर आपलीही संपत्ती पुत्राविना दुसऱ्याच्या हातात जाईल याचे दुःख झालेला राजा, मारीच आश्रमात केवळ भरत आपला पुत्र आहे, हे सिद्ध झाल्यावर पत्नी शकुंतलेचा स्वीकार करतो.

रघुवंश महाकाव्यातही भद्रमुख नावाच्या गुप्तचराकडून सीतेविषयीची लोकनिंदा ऐकून सीता निदोष आहे, हे जाणूनही सत्यापेक्षा लोकनिन्देला मोठे मानून रामाने तिचा त्याग करायचा निश्चय केला. राम म्हणतो की, "मला माहित आहे की, सीता निर्दोष आहे पण लोकनिन्देला मी सत्यापेक्षा मोठे बलवान मानतो ?³⁸ अर्थात यशप्राप्ती, किर्ती इत्यादी ध्येय असलेल्या रामाला त्यात आडवे येणारी, केवळ पुत्रप्राप्तीचे साधन असणारी सीता त्याज्य वाटली. कालिदासही एक रामाविषयी म्हणतात की, 'त्या कलंकाला दूर करण्याचा दुसरा कोणमाही मार्ग नाही म्हणून त्यांनी (रामाने) निश्चय केला की सीतेचा त्याग करूनच हा कलंक दूर करायला पाहिजे, कारण यशस्वीना आपले यश आपल्या शरीरापेक्षाही अधिक प्रिय असते. मग स्त्री इत्यादी भोगवस्तुंची गोष्टच काय ?

येथे सीतेला इन्दियार्थी अर्थात भोगवस्तु म्हणण्यात आले आहे व तिच्या त्यागण्यात काहीही हर्ज नसल्याचे प्रतीत होते. लक्ष्मण रामाच्या सांगण्यावरून तिला गंगा किनाऱ्यावर आणून सोडतो. तेव्हा रडणाऱ्या शकुंतलेचा आवाज ऐकून तपस्व्यांनी तिला वाल्मिकीच्या आश्रमात आणले. राम राजाची पत्नी व जनक राजाची राजकुमारी असूनही ना पती घरी ना पित्याच्या घरी तिला स्थान होते. तर सर्वसामान्यांच्या स्त्रियांची अवस्था वर्णन न केलेले बरे.

निष्कर्ष -

थोडक्यात कालिदासकालीन स्त्रियांची स्थिती त्यांच्या साहित्यातून प्रतिबिंबित होते. आपल्या पोटाला कन्या जन्माला यावी अशी कामना साधारणतः कोणीही करत नव्हते, जर ती जन्माला आलीच तर तिच्या जन्माचे स्वागत किंवा गौरव केला जायचा नाही. उलट उपेक्षा व कदाचित त्यागही केला जायचा.

पत्नी रूपात ती साधारणतः पुत्रप्राप्तीचे साधन मात्र होती तिला कुटुंबात विशेष महत्त्वाचे स्थान नव्हते. एकदा विवाह झाल्यावर पती स्वीकार करो अथवा त्याग करो वापस पित्याच्या घरी स्थान नव्हते. पुत्रप्राप्तीनंतर मात्र तिचे कार्य संपल्याप्रमाणे वागवले जायचे. कुटुंबाप्रमाणेच धार्मिक कार्यातही ती साधन मात्र होती.

महाकवी कालिदास खूप महान कवी आहेत. त्यांनी आपल्या साहित्यात स्त्रियांचे जीवन तत्कालीन परिस्थिती नुसार रेखाटले आहे. त्यातून समाजाचे दर्शन होत असले तरी कालिदासाचे स्त्रीपात्र परिस्थितीशी झुंज देऊन, त्याग व समर्पणामुळे पुरुषपात्रापेक्षा महत्त्वपूर्ण व सन्माननीय वाटतात.

संदर्भ -

1. संतानार्थाय विधये स्वभुजावतारिता । (रघुवंश सर्ग 1 श्लो.34)
2. अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकामया । (रघुवंश सर्ग 1 श्लो.35)
3. किन्तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् (रघुवंश सर्ग 1 श्लो.65)
4. वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्ति सुदक्षिणायां तनय यायाचे (रघुवंश 2.64)
5. दिवं मरुत्वानिन भोक्ष्यते भुवं - तत्सुतः (रघुवंश 2.4)
6. पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरुपं भवन्तमीड्यं भवतः पितवे । (रघुवंश 5.34)
7. राजाऽपि लेभे सुतमाशु । (रघुवंश 5.35)
8. न चोपलेभे पूर्वे.....। (रघुवंश 10.2)

9. ऋष्यश्रृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतान काङ्क्षिन। आरभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः (रघुवंश 10.4)
10. पुत्रजन्म प्रवेश्याना -(रघुवंश 10.76,77)
11. प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत (रघुवंश 14.60)
12. सुपुत्राशिषमित्युवाच.....। (रघुवंश 14.71)
13. रघुवंश सर्ग 14 श्लोक 82
14. जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव । पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ (रघुवंश 1.12)
15. ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि ॥ अभिज्ञान शाकुंतलम् 4.7
16. अभिजनवतो भर्तुः श्लाध्ये स्थिता गृहिणीपदे.तनयमचिरात्प्राचीवार्क..... (4.19)
17. भारतीय नारी - स्वामी विवेकानंद, पृ.क्रं.16
18. अनसूया- तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ !उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता।
अभिज्ञानशाकुन्तलम् अंक-1
19. कुमारसंभवम् 2.59- 60
20. कुमारसंभवम् 3.16,17
21. कुमारसंभवम् स्वर्ग 6.27,28
22. रघुवंश सर्ग 1 श्लोक 65
23. धर्मलोपभयाद्राज्ञी मृतुस्नानामिमां स्मरन प्रदक्षिणक्रियाऽहार्या तस्या त्वं साधु नाचर (1-76).
24. रघुवंश सर्ग 3.1
25. रघुवंश सर्ग 3.4
26. रघुवंश सर्ग 15 श्लोक 73 ते 84
27. भारतीय नारी - स्वामी विवेकानंद, पृष्ठ क्रं 04, क्रं 07
28. अर्थोही कन्या परकिय एव....., अभिज्ञानशाकुन्तलम् अंक-4.22
29. रघुवंशम् सर्ग 11 श्लो. 47
30. शुश्रूषया आत्मापराध मुदती । इमां मे यवीयसी स्वसारं कुमुदधती ॥ रघुवंशम् 16.80
31. रघुवंशम् सर्ग 14.35
32. अवैमि चैनामनघेति किन्तु लोकापवादो बलवान्मतो मे । रघु. 15.50
33. रघुवंशम् 14.82
34. कन्या पितृगृहे नैव सुचिरं वासमर्हति । लोकोपवादः समूहान् जायते पितृवेश्मनि ॥ पद्मपुराण, अभि. शा. 5.17
35. कामसूत्र 3-1-49, 50
36. अभिज्ञानशाकुन्तलम् अंक 5.17
37. अभिज्ञानशाकुन्तलम् 5.27
38. रघुवंशम् सर्ग 14.40

मनुस्मृति दहन :डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिला मुक्तीचा यज्ञकुंड

प्रा. डॉ. राणी जगन्नाथराव जाधव- गायकवाड

गृहशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय शिवाजीनगर गढी

गोषवारा

भारताच्या इतिहासात 25 डिसेंबर 1927 ही तारीख अत्यंत महत्वाची आहे कारण हाच तो दिवस आहे की ज्या दिवसी महाड येथे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृती या कलंकित ग्रंथाचे जाहीर दहन केले. हाच तो ग्रंथ ज्याने तमाम भारतीय स्त्रियांना आणि बहुजनाना वर्षानुवर्षे गुलामी व अपमानस्पद जीवन जगण्यास भाग पाडले.ज्याने भारतीय समाजाची उच्च - नीच, श्रेष्ठ-शूद्र, स्त्री-पुरुष असे तुकडे कायम करत वर्णव्यवस्थेची पाळेमुळे खोलवर मजबूत करून ठेवले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली प्रतिकात्मक पद्धतीने केलेल्या या कृतीतून एकाच वेळी जातीभेद आणि स्त्रीदास्य या दोहोच्या अंतासाठी संघर्ष करण्याचा निर्धार व्यक्त करून तमाम भारतीय महिलांना गुलामगिरीतून मुक्त केले. म्हणून हा दिवस महिला मुक्ती दिन म्हणून समजला जातो.डॉ. बाबासाहेबांच्या या क्रांतीकारी व महान कार्यमुळेच देशातील तमाम महिला व बहुजन समाज मानवतेचे जीवन जगताहेत आणि विविध यशशिखरे पादाक्रांत करताना दिसत आहे.

महत्वाचे शब्द-स्त्रीदास्य, महिला मुक्ती, महिला सक्षमीकरण, मानवता, सामाजिक परिवर्तन इ.

प्रस्तावना

क्रांतीसूर्य महात्मा ज्योतीराव फुले,राजर्षी शाहू महाराज,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांना सोबत घेतल्याशिवाय आपणास कोणत्या सामाजिक परिवर्तनाची कल्पना सुद्धा करता येत नाही. भारतीय महिलांच्या संदर्भात जेव्हा आपण खोलवर जाऊन विचार करतो तेव्हा आपणास असे दिसून येते की स्त्रीमुक्ती चळवळीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. परंतु आपण जेव्हा महिला मुक्ती चळवळीचा इतिहास पाहतो तेव्हा महिला मुक्ती संदर्भात डॉ. आंबेडकरांचे नाव क्वचितच दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हटल्यावर आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो तो फक्त अस्पृश्य समाज,दलित समाज फार झाले तर अस्पृश्य महिला.यापुढे जाऊन आपण कधी आंबेडकरांच्या विचारांचा विचारच करत नाही. भारतीय समाजामध्ये त्यांना नेमकी कोणती सुधारणा हवी होती भारतीय महिला संदर्भात नेमके त्यांची कोणते स्वप्न होते या गोष्टीची दखल तर भारतातील साहित्यात क्वचित ठिकाणी दिसून येते.महिलांनी लिहिलेल्या साहित्यातून सुद्धा बाबासाहेबांचे महिलाविषयक कार्य फारसे दिसून येत नाही. कारण आपण डोळस वृत्तीने आंबेडकरांच्या विचारांकडे कधी पाहिलेच नाही. याचा अर्थ असा की आपणास खरे बाबासाहेब आंबेडकर कधी कळलेच नाही. बाबासाहेबांनी महिलांविषयी केलेल्या कार्याची मोल आपण करू शकणार नाही. महिलासाठी कामाचे तास, प्रसूती रजा, पगारी रजा, अशा भरघोस कार्याबरोबर, बाबासाहेबांनी तयार केलेले हिंदू कोड बिल म्हणजे भारतीय महिलांच्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा होय.आणि हे बिल जेव्हा संसदेत पास झाले नाही तेव्हा आपल्या कायदेमंत्री पदाचा त्यांनी राजीनामा दिला. महिलांच्या

अधिकारासाठी आपल्या मंत्री पदाचा राजीनामा देणारा मंत्री भारतीय इतिहासात अद्याप पर्यंत झाला नाही. यावरून त्यांचे महिलांविषयक विचार आणि तळमळ याची कल्पना आपल्याला येऊ शकते. याचबरोबर मनुस्मृति दहन करून बाबासाहेबांनी महिलांच्या आणि बहुजनांच्या मुक्तीचे जे आंदोलन त्याचीच फलनिष्पत्ती म्हणजे आज ज्या महिला आणि बहुजन समाज मुक्तपणे वावरत आहे आपले अधिकार गाजवत आहे ही आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी केलेल्या मनुस्मृती दहन आंदोलनाचा मागोवा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश

1. मनुस्मृतीतील स्त्रियांबाबतच्या श्लोकांची माहिती घेणे.
2. मनुस्मृतीला दिलेल्या आव्हानाचा मागोवा घेणे.
3. बाबासाहेबांच्या मनुस्मृती दहन आंदोलनाचा अभ्यास करणे.
4. बाबासाहेबांनी स्त्री मुक्ती व सक्षमीकरणासाठी केलेल्या कार्याचा मागोवा घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे यात पुस्तके, मासिके, अहवाल, इंटरनेट, वृत्तपत्रे इ. चा समावेश आहे.

माहितीचे विश्लेषण

काय आहे मनुस्मृती?

मनुस्मृती हा एक सनातन हिंदू धर्मग्रंथ आहे. स्मृती म्हणजे धर्मशास्त्र. मनुने लिहिलेले धर्मशास्त्र म्हणजेच मनुस्मृती. मनुस्मृतीमध्ये 12 अध्याय आहेत आणि त्यांची श्लोक संख्या 2684 आहे. काही प्रतिमध्ये श्लोक संख्या 2694 आहे. काशीच्या ब्राह्मणाच्या मते मनुस्मृती हा हिंदूचा मूळ धर्मग्रंथ आहे. राजीव लोचन यांच्या मते ज्या काळात बौद्ध संघाचे वर्चस्व वाढले आणि ब्राह्मणांचे वर्चस्व कमी झाले. त्या काळात आपले वर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी ब्राह्मणांनी या ग्रंथांची रचना केली आणि सर्वत्र ब्राह्मण सर्वश्रेष्ठ आहेत असा समज रूढ केला. काहींच्या मते या ग्रंथांची रचना येशूच्या जन्मापूर्वी तर काहींच्यामध्ये येशूच्या जन्मानंतर झाली आहे. या ग्रंथात धर्म, अर्थ, समाज आणि राजकीय स्वरूपाचे काही नियम लिखित आहेत.

- 1) ढोर, गवार, शुद्र आणि नारी हे सर्व ताडन करण्याचे योग्य आहेत. म्हणजेच त्यांना ढोरासारखे मारता येऊ शकते. (मनुस्मृती : अध्याय 8 श्लोक 299)
- 2) नारी मग ती मुलगी, पत्नी, बहीण माता, तरुण, वृद्ध कोणत्याही स्वरूपाची असो ती कधीच स्वतंत्र राहायला नको. (मनुस्मृती अध्याय 9 श्लोक 2 ते 6 पर्यंत)
- 3) पती पत्नीचा केंव्हाही त्याग करू शकतो. तिला गहाण ठेवू शकतो. विकू शकतो. परंतु स्त्रीला या प्रकारच्या कोणत्याच अधिकार नाही कोणत्याही स्थितीमध्ये विवाहानंतर पत्नी पत्नीच राहत असते (मनुस्मृती: अध्याय 9 व श्लोक 45)
- 4) स्त्रियांना संपत्ती आणि मिळकतीवर अधिकार किंवा दावा करण्याचा अधिकार नाही. शुद्रांच्या स्त्रियासुद्धा दास आहेत. स्त्रीच्या संपत्तीचा मालक तिचा पती, पुत्र किंवा पिता असेल. (मनुस्मृती: अध्याय 9 श्लोक 416)

- 5) असत्य ज्या प्रकारे अपवित्र असते त्याच प्रकारे स्त्रीया सुद्धा अपवित्र असतात. त्यांना शिकण्याचा, शिकवण्याचा, वेदमंत्र म्हणण्याचा व उपनयन करण्याचा अधिकार नाही. (मनुस्मृती: अध्याय 2 श्लोक 66 आणि अध्याय 9 श्लोक 18)
- 6) स्त्रीया शेवटी नरकात जाणाऱ्या असल्यामुळे त्यांना यज्ञ किंवा दैनिक अग्निहोत्र करण्याचा अधिकार नाही. (मनुस्मृती : अध्याय 11 श्लोक 36 आणि 37)
- 7) स्त्री पुरुषांना मोहित करणारी असते व स्त्री पुरुषांना दास बनवून पदभ्रष्ट करणारी असते. (मनुस्मृती: अध्याय 2, श्लोक 214)
- 8) स्त्री एकांताचा दुरुपयोग करणारी असते ती चंचल आणि हृदयहीन, पतीशी एकनिष्ठ न राहणारी असते. (मनुस्मृती : अध्याय 2, श्लोक 115)
- 9) स्त्री केवळ शैया, अभूषण आणि वस्त्र यावरच प्रेम करणारी, वासनायुक्त, बेईमान, इर्षाखोर, दुराचारी असते. (मनुस्मृती : अध्याय 9, श्लोक 17)
- 10) स्त्रीयांनी जीवनभर आपल्या पतीच्या आज्ञाचे पालन करायला पाहिजे. (मनुस्मृती: अध्याय 5, श्लोक 115)
- 11) पती दुराचारी असो, इतर स्त्रियांवर असक्त असो, दुर्गुणाचे भांडार असो, नपुंसक असो, कसाही असला तरी स्त्रीने पतीव्रता होऊन देवासारखी त्याची पूजा केली पाहिजे. त्यामध्येच तिला स्वर्गप्राप्ती होते. (मनुस्मृती: अध्याय 15, श्लोक 154)

अशाप्रकारे मनुने मनुस्मृतीच्या माध्यमातून स्त्रियांना सामान्य जीवन जगण्याचा हक्क नाकारून पुरुषप्रधान संस्कृती बळकट करण्याचे कार्य केले.

महात्मा फुले यांचे सर्वप्रथम मनुस्मृतीला आव्हान

मनुस्मृतीने बहुजनांना व स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता. त्यामुळे मनुस्मृतिमध्ये नेमके काय आहे याची माहिती थोड्याफार ब्राह्मणा व्यतिरिक्त कुणाला नव्हती. इंग्रजांच्या काळात भारतीयांना शिक्षणाची कायद्याने परवानगी मिळाली व विल्यम जोम्स यांनी मनुस्मृतीचे भाषांतर इंग्रजीत केले व यामुळे बहुजनांमध्ये याची माहिती पोहोचली. पहिल्यांदा मनुस्मृतीला आव्हान देण्याचे क्रांतिकारी कार्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केले. शेतमजूर, अल्पभूधारक आणि समाजातील दीनदलितांची स्थिती पाहून त्यांनी शेठजी आणि भटजी यांच्यावर व मनुस्मृतीवर टीका केली व सर्वप्रथम महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी स्त्रियांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा विचार केला व त्यांना शिक्षण देऊन सक्षम बनविण्यास हातभार लावला.

बाबासाहेबांचे मनुस्मृती दहन व महिला मुक्ती आणि स्त्री सक्षमीकरणासाठीचे महान कार्य

विश्ववंदनीय बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महात्मा फुले यांना गुरु मानत. त्यामुळे स्त्रियांच्या स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्वाचा विचार करत महात्मा फुलेंचा धागा त्यांनी पुढे नेला. 1927 साल महात्मा फुले यांचे जन्मशताब्दी वर्ष होय. या अनुषंगाने 25 डिसेंबर 1927 साली महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृती दहन केले. मनुस्मृतीचे दहन एक क्रांतिकारक घटना आहे. मनुस्मृतिबरोबर स्त्रियांचे दुय्यमत्व जळाले. मनुस्मृती जाळून बाबासाहेबांनी संविधान निर्माण केले. संविधानात वेगवेगळी कायदे करून खऱ्या अर्थाने बाबासाहेबांनी स्त्रियांना सक्षम बनविले. स्त्री कोणत्याही धर्माची असो, बाबासाहेब तिच्याकडे मानवी दृष्टिकोनातूनच पाहतात. नागपूर येथील 20 जुलै 1942 च्या

सभेत बाबासाहेब स्त्रियांना उपदेश करताना म्हणतात स्त्रियांनी पतीच्या कार्यात मदत करावी, सहकार्य करावे परंतु पती जर गुलामासारखी वागणूक देत असेल तर पतीची गुलामगिरी झुगारून द्यावी सन्मानाने जीवन जगावे. ज्या ज्या ठिकाणी स्त्रियांना कमी लेखले गेले त्या त्या ठिकाणी त्यांनी स्त्रियांना कायदे करून प्रतिष्ठा मिळवून दिली. संविधानातील कलम 12 पासून कलम 19 पर्यंतच्या कलमामधून त्यांनी स्त्रियांना पुरुषांबरोबर सर्व अधिकार दिले. कलम 13 नुसार त्यांनी मनुस्मृतीला अवैध ठरविले ज्या मनुस्मृतीने स्त्रियांना जनावराप्रमाणे वागणूक दिली होती. त्या चालीरीती अवैध ठरविण्यात आल्या. अमेरिकेसारख्या विकसित देशात महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळविण्यासाठी 200 वर्षे लढा द्यावा लागला. परंतु बाबासाहेबांनी भारतातील स्त्रियांच्या मतदानासाठी कुठलाही लढा न देता त्यांना मतदानाचा अधिकार बहाल केला. खऱ्या अर्थाने स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अधिकार देऊन सक्षम बनविण्यासाठी बाबासाहेबांनी 4 वर्षे 6 महिने 26 दिवस कठोर परिश्रम घेऊन हिंदू कोड बिलाची निर्मिती केली. हे हिंदू कोड बिल 9 भागात 139 कलम आणि 7 परिशिष्टात विभागलेले आहे. परंतु दुर्दैवाने 24 फेब्रुवारी 1949 रोजी संसदेत मांडलेल्या या हिंदू कोड बिलास मान्यता मिळाली नाही. मूळ हिंदू कोड बिलात 20 कायदे होते. परंतु संपूर्ण बिल पास न झाल्यामुळे त्यातील चारच कायदे झाले. स्त्रियांना दिलेले मूलभूत अधिकार अबाधित रहावे त्यासाठी बाबासाहेबांनी सर्व अधिकाराना कायद्याचे रूप प्राप्त केले व सर्व धर्मातील स्त्रियांच्या सशक्तीकरणासाठी लढा उभारला. बाबासाहेबांच्या मते एखाद्या राष्ट्राची प्रगती स्त्रियांच्या प्रगतीवर अवलंबून असते. मनुस्मृतीच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रियांचे धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक अधिकार नाकारले होते ते सर्व अधिकार संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना देऊन बाबासाहेब खऱ्या अर्थाने स्त्रीयांचे मुक्तीदाता बनले.

समारोप

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्व भारतीय स्त्रियांवर डॉंगराएवढे उपकार आहेत. म. ज्योतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलां सक्षमीकरणासाठी जे कार्य केले आहे त्याची फलनिष्पत्ती म्हणजे आज त्यांच्या विचारांचे बाळकडू घेऊन महिला वाटचाल करत आहेत. त्यांच्यामुळेच भारतीय महिला आज घडली व मुक्तीचा, सुटकेचा श्वास टाकू शकली. महिलांची आज जी आव्हान स्वीकारणारी नवी पिढी उदयाला येत आहे त्याचे श्रेय म.फुले व डॉ.आंबेडकर या दोन महापुरुषांना जाते. बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी कायदे केले म्हणून संविधानाचे रक्षण करण्याची सर्वाधिक जबाबदारी स्त्रियांवर आहे. स्त्रियांनी संविधानाच्या संरक्षणासाठी आणि बळकट करण्यासाठी सज्ज झाले पाहिजे. बाबासाहेबांनी जो स्त्रियांवर विश्वास दाखवला होता तो विश्वास सार्थ केला पाहिजे.

संदर्भसूची

1. नरहर कुरुंदकर- मनुस्मृति, देशमुख आणि कंपनी पब्लिकेशन.
2. डॉ. धनराज डहाट -डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड, स्त्री, संकेत प्रकाशन नागपूर
3. डॉ धनंजय कीर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई चौथी सुधारित आवृत्ती सहा डिसेंबर 2006
4. डॉ. अनिल कठारे- महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड 18, भाग 1 ते 3, महाराष्ट्र शासन 2002
6. <https://mr.wikipedia.org>
7. <https://dalitdesk.com>

आजच्या शिक्षणासमोरील आव्हाने

सचिन दरेकर

(उपशिक्षक)रा जि प शाळा गोळेगणी ता पोलादपूर जि. रायगड पिन नंबर ४०२३०३

ज्ञानार्जन हा एकेकाळी भारतीय संस्कृतीतील संस्कार होता. ज्ञानार्जन हे पवित्र कार्य समजले जात होते. ही परिस्थिती आता राहिलेय का हा संशोधनाचा विषय आहे. सध्या ज्ञान देण्यात रस राहिलाय ना घेण्यात अशीच परिस्थिती काही अपवाद सोडले तर बऱ्याच ठिकाणी पाहायला मिळते. पूर्वीची शिक्षणाप्रतीची तळमळ विद्यार्थी आणि शिक्षक दोन्ही ठिकाणी पाहायला मिळत नाही. याची कारणे काय याचा विचार झाला पाहिजे. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या रेट्यात प्रत्येकाच्या राहणीमानात सुधारणा झाली. नवीन नवीन तंत्रज्ञान माणसाला अवगत झाले. प्रचंड माहितीचा ओघ माणसाच्या हातात येऊन थांबला. मोबाईल मध्ये झालेल्या क्रांतीने जग पूर्णतः बदलून टाकले. सोशल मीडियाचा वापर अतिरेकी प्रमाणात होऊ लागलाय.

या माहिती- तंत्रज्ञानाच्या महापुरात आजची तरुण पिढी वाहवत चाललेय. ही पिढी भरकटलेल्या अवस्थेत दिशाहीन पणे बावरलेल्या मनस्थितीत फिरत आहे. पिढीच्या पिढी उध्वस्त होण्याच्या मार्गावर आहे. असे असताना देशातील पुढारी, नेते, शिक्षणतज्ञ या विषयावर का बोलत नाहीत? या तंत्रज्ञानाच्या महाजालात अडकलेल्या पिढीला या तंत्रज्ञानाचा वापर करूनच का नाही पुन्हा प्रवाहात आणता येणार?

यासाठी तीव्र इच्छाशक्तीची गरज आहे. राजकीय आणि शैक्षणिक दोन्ही क्षेत्रात ही इच्छाशक्ती निर्माण झाली पाहिजे. 'काट्याने काटा काढणे' या उक्तीप्रमाणे आता कार्य करण्याची वेळ आलेली आहे. zoom, google meet, skype यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचे शिक्षण चालू ठेवले म्हणजे आपण खूप मोठ्या तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षणात करतो अशी सध्याची अवस्था आहे. या अपृपातच शिक्षक, पालक, विद्यार्थी स्वतःचे समाधान करून घेत आहेत. कोरोना काळात त्याला पर्यायही नाही. पण सामान्य परिस्थितीत हे बदलण गरजेच आहे आणि हे बदललं पाहिजे.

करिअर आणि शिक्षणातील आव्हाने आणि संधी

कोरोना नंतर शिक्षण क्षेत्रात आमुलाग्र बदल झाले आहेत. स्पर्धेच्या काळात शालेय स्तरापासूनच भविष्यातील करिअर संदर्भात दिशा ठरवावी लागणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेले दिसतात. इयत्ता 6 वी पासूनच व्यावसायिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रमात अंतर्भाव हा खूपच मोठा बदल आहे. शालेय शिक्षणानंतर खऱ्या अर्थाने करिअरच्या दिशेने आपला प्रवास चालू होतो. आता स्पर्धेच्या काळात एकच पदवी, कॉलेज, खाजगी क्लास या सर्वांवरच अवलंबून राहून चालणार नाही. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी या काळात पुढील गोष्टी खूप महत्त्वाच्या आहेत.

- स्वतः शिकण्याची जिद्द
- नवनिर्मितीचा ध्यास

- चांगला कोर्स कॉलेज निवडणे

शिक्षणातील बदलत्या प्रवाहांचा विचार करत असताना विद्यार्थ्यांनी बदलत्या इंडस्ट्रीचा विचार करणे गरजेचे आहे. करिअर निवडताना बेसावध राहून चालणार नाही. आपण कोर्स निवडताना पुढील पंधरा वर्षांचा विचार करावा लागणार आहे. कारण झपाट्याने बदलत चाललेल्या इंडस्ट्रीत आपण कालबाह्य होऊन चालणार नाही. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमने केलेल्या सर्वेनुसार बदलत्या स्पर्धेच्या युगात शाळा, कॉलेजमधील ज्ञानावर अवलंबून राहता येणार नाही. त्यांना डोळसपणे सगळ्या गोष्टी स्वतः शिकाव्या लागणार आहेत.

बदलत्या काळात फक्त पारंपरिक शिक्षण हे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व त्यांचे भावी जीवन सुकर करण्यासाठी उपयोगी पडणार नाही. त्यामुळेच कौशल्यावर आधारित शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वाढणाऱ्या बेरोजगारीचा दर कमी करायचा असेल तर अभ्यासक्रमाबरोबरच विद्यार्थ्यांनी वेगवेगळी कौशल्य आत्मसात केली तर त्यांना त्याचा निश्चितच फायदा होतो. कौशल्य आणि ज्ञान हे देशाच्या आर्थिक वाढीचा आणि सामाजिक विकासाची प्रेरक शक्ती आहेत.

सध्याच्या स्पर्धेच्या युगात विद्यार्थ्यांनी फक्त इंजिनीरिंग आणि वैद्यकीय क्षेत्राकडे न वळता बाकीच्या पर्यायांकडे डोळसपणे पाहणे गरजेचे आहे. जसे की सध्याच्या काळात नॅनो टेक्नॉलॉजी, हॉटेल मॅनेजमेंट, फॉरेन्सिक अकाउंटिंग अशा विविध क्षेत्रात खूपच संधी निर्माण झाल्या आहेत. या क्षेत्रातून विद्यार्थ्यांच्या कलागुणां बरोबरच नवनिर्मितीला ही खूपच वाव आहे. शैक्षणिक वयापासून काळाची पावले ओळखत पाच वर्षांनंतर नोकरी मिळवण्यासाठी किती स्पर्धा असेल याचा अंदाज घेत शिक्षणाचा योग्य पद्धतीने अवलंब केला तर अशक्य असे काहीच नाही.

आजची तरुणाई मोबाईल सोशल मीडियावर आपला स्टेटस सतत बदलत असते. खरंतर यामागे वेळ घालवण्यापेक्षा आयुष्याचा स्टेटस बदलण्यासाठी प्रयत्न करायला हवा. मुलांना आतापासूनच ऑनलाइन वरून ऑफलाइन येत आपल्यातील कौशल्यांचा विकास करायला हवा. तरच या नवीन प्रवाहात या तरुण पिढीचा टिकाव लागू शकतो आणि ते यशाच्या पायऱ्या चढू शकतात...

आयुष्यात शिक्षणाशिवाय काही नाही...

सचिन दरेकर

(उपशिक्षक) रा जि प शाळा गोळेगणी ता पोलादपूर जि. रायगड पिन नंबर ४०२३०३

इंग्रज सरकारच्या शिक्षणाच्या झिरपण्याच्या सिद्धांताला विरोध करतानाच शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून त्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न करणारे एक द्रष्टे समाजसुधारक म्हणजे महात्मा फुले. ते शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना एके ठिकाणी म्हणतात, की

विद्येविना मती गेली,
मतिविना गती गेली,
गतिविना नीती गेली,
नीतिविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले

एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.

सर्वसामान्य लोकांना नीतिवंत बनवण्याचे साधन म्हणजे शिक्षण आहे. आणि जी व्यक्ती शिक्षण घेईल ती नक्कीच जगाच्या पाठीवर यशस्वी होतानाच मनावर असलेले मानसिक गुलामगिरीचे जोखड उतरवून, विचारांच्या बुरसटलेल्या कल्पना सोडून, मानवतावादी नवीन विचारांना आत्मसात करेल. हाच शिक्षणाच्या महत्तेचा धडा कोल्हापूर संस्थानात राजर्षी शाहू महाराज यांनी जनतेसाठी गिरवला. नुसताच गिरवला नाही, तर त्या माध्यमातून सर्वसामान्य माणसाला त्याच्या स्वत्वाची ओळख करून दिली.

छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याचे काळानुसार दोन भाग झाले. त्यातील कोल्हापूर गादीवर असलेल्या चौथ्या शिवाजी महाराजांचे, ब्रिटिशांनी आणि काही स्वार्थी दरबारी मंडळी यांनी कपटाने केलेल्या क्रूर छळामुळे अहमदनगरच्या मुक्कामी निधन झाले. त्यानंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी आबासाहेब तथा जयसिंगराव घाटगे यांचे सुपुत्र यशवंतराव यांना १७ मार्च १८८४ रोजी दत्तक घेऊन शाहू महाराज या नावाने गादीचे वारस बनवले. त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर वयाच्या विसाव्या वर्षी म्हणजेच दोन एप्रिल १८९४ रोजी त्यांचा राज्यारोहण सोहळा झाला. त्यानंतर त्यांचा कारभार सुरू झाला. अगदी लहानपणापासूनच शाहू महाराज हे कुशाग्र बुद्धीचे आणि मानवतावादी विचारांचे होते.

मोठे झाल्यावर संपूर्ण राज्यभर फिरत असताना लोकांच्या मनात असलेले अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, वाईट प्रथा परंपरा, मानसिक गुलामगिरी या सर्व बाबींचा उल्लेख करून आपल्या संस्थानासाठी जाहीरनामा प्रसिद्ध केला सर्व क्षेत्रात ठराविक वर्गाची मक्तेदारी दूर होण्यासाठी व सर्व समाजातील सर्वसामान्य लोकांसाठी समानता आणण्यासाठी 26 जुलै 1902 रोजी जगातील पहिला आरक्षणाचा क्रांतिकारी जाहीरनामा प्रसिद्ध केला त्या जाहीरनाम्यानुसार राज्यातील सर्व वर्गांच्या लोकांना शिक्षण देण्याच्या उद्या तेतूसाठी त्यांना योग्य मोबदला मिळाल्यास शिक्षणाचे महत्त्व पटेल म्हणून 50 टक्के जागा मागासलेल्या लोकांसाठी भराव्यात असं नमूद केलं.

या जाहीरनाम्याचा परिणाम शिक्षणाच्या चळवळीवर सकारात्मक व्हावा, अशी अपेक्षा महाराजांची होती ती पूर्ण होताना दिसू लागली. ज्या वेळी तळागाळातील लोकांच्या मुलांना शिक्षण मिळावे यासाठी महात्मा फुले व तत्कालीन समाजसुधारकांनी शाळा काढल्या, शिक्षणाची दारे उघडून

दिली. तोच कित्ता शाहू महाराजांनी पुढे चालवला. त्यात भर म्हणजे ग्रामीण भागातून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना राहायचे कुठे हा प्रश्न सतावत असे. ही बाब महाराजांच्या लक्षात आली, त्या वेळी त्यांनी १८९६ साली सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक वसतिगृह काढले. त्या वेळी सर्वत्रच जातीयतेचा भयंकर पुळका जातीयवादी लोकांना होता. परिणामी या वसतिगृहातून उच्चवर्णीय वर्गळता बाकीचे विद्यार्थी कमी व्हायला लागले. म्हणून महाराजांनी तत्कालीन जातीय व्यवस्थेचा परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर होऊ नये आणि शिक्षणात खंड पडू नये म्हणून १९०१ साली व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग सुरू केले. त्यानंतर मात्र त्यांनी मराठा बोर्डिंगचे यश पाहता विद्यार्थ्यांसाठी प्रत्येक जातवार वसतिगृहे काढली.

ही शैक्षणिक वसतिगृहे महाराजांनी आपल्या संस्थानाच्या बाहेर असणाऱ्या मोठ्या शहरात गोरगरीब आणि सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठी सुरू केली. परिणामी ग्रामीण वा इतर भागांतून येणाऱ्या सर्वसामान्य आणि गरीब मुलांना शिक्षणाची आवड निर्माण व्हायला मदत झाली. त्या वेळी महाराजांवर अनेक आरोप झाले, की महाराजांनी जातीयता वाढविली, कारण वेगवेगळ्या जातीची वसतिगृहे काढली. महाराज हे समाजात फूट पडत आहेत. परंतु त्या काळातील समाजव्यवस्थाच अशी होती, की नाकापेक्षा मोठी जड होत होता. महाराजांनी हा निर्णय घेतला नसता, तर पुढील बराच काळ सर्वसामान्य, गोरगरीब लोकांच्या मुलांना शिक्षणाची दारे उघडणे सोडाच, किलकिले होणेदेखील कठीण झालेले असते. म्हणून त्याही परिस्थितीत सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अर्धवट राहू नये यासाठी महाराजांनी हा पर्याय निवडला. विशेष म्हणजे काळाच्या ओघात त्यांचा हा पर्याय कमालीचा यशस्वी ठरला. कारण याच सर्व वसतिगृहांतून अनेक नामवंत तयार झाले. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास ब्राह्मणवर्ग वर्गळता उच्चशिक्षितांची पहिली पिढी या वसतिगृहातून निर्माण झाली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. महाराजांची ही चळवळ मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झाली.

शिक्षणाशिवाय आमचा तरणोपाय नाही, हा सिद्धांत त्यांनी मनोमन स्वीकारून त्या पद्धतीने कार्य करायला सुरुवात केली होती. महाराजांच्या या कार्याचे महत्त्व लक्षात घ्यायचे असेल, तर तत्कालीन एक तुलना लक्षात घ्यावी लागेल. महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात आणि सिंध एवढा प्रदेश एकत्र मिळून मुंबई प्रांत तयार झाला होता. त्या मुंबई प्रांताची शिक्षणासाठी तरतूद एक लाख रुपये नव्हती; मात्र महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर प्रांताची शिक्षणासाठीची तरतूद एक लाख रुपये केली होती. यावरूनच शिक्षणप्रसाराची त्यांची तळमळ लक्षात येते. हा खर्च पुढे तीन लाख रुपयांपर्यंत गेला. तरीही महाराज यात मागे आले नाहीत. शिक्षणावर केलेला खर्च भविष्यासाठी मोठी गुंतवणूक असते, असा त्यांचा विचार होता. स्वतः लक्ष घातल्याने अनेक समस्या त्यांच्या लक्षात आल्या. उदाहरण सांगायचे झाल्यास, ग्रामीण भागातील शेतकरी हे मुलांना कामात मदत म्हणून शाळेत पाठवायला चालढकल करायचे. मात्र महाराजांनी त्यातही मार्ग काढला. सकाळी किंवा संध्याकाळी विद्यार्थ्यांना शाळेत पाठवावेच लागायचे. त्यासोबत सुरुवातीला सुरू केलेल्या अस्पृश्यांच्या शाळा महाराजांनी बंद करून सर्वांना एकत्र शिक्षण देत समानता साधण्याचा प्रयत्न केला. १९१७-१८ साली एकूण शाळा २७ आणि विद्यार्थिसंख्या १२९६ होती. त्यांच्या सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षण देण्याच्या प्रयत्नांमुळे पुढील पाच वर्षांत शाळांची संख्या ४२०, तर विद्यार्थिसंख्या २२ हजारांच्या वर झाली. या योजनेवर सुरुवातीला होणारा एक लाख रुपयांचा खर्च पुढे वाढत जाऊन तीन लाखावर गेला. या शिक्षणाच्या प्रवाहात महाराजांनी विद्यार्थ्यांच्या कौशल्याचा विचार करून विविध स्वरूपाच्या शाळा आपल्या संस्थानात सुरू केल्या.

भारताचा स्वातंत्र्यलढा यशस्वी होण्यासाठी सैनिक व्हावेत म्हणून सैनिकी शाळा उभारल्या, संस्थानामधील तरुणांसाठी उद्योग शाळा, संस्कृत शाळा, मानवतावादी दृष्टिकोन शिकवणाऱ्या

सत्यशोधक शाळा, विविध कलांवर आधारित कला शाळा अशा विविध शाळा महाराजांनी आपल्या राज्यात सुरू केल्या.

महाराजांच्या शिक्षणविषयक कार्याचे अजून एक मोठेपण म्हणजे त्यांनी मुलींच्या शिक्षणावर भर दिला. संस्थानात मुलामुलींच्या शाळा होत्याच, त्यासोबतच मुलींच्या स्वतंत्र शाळादेखील त्यांनी सुरू केल्या. ज्या काळात मुलींना शिक्षणास संधी द्यायला काही पालक तयार होत नव्हते, त्या काळात महाराजांनी मुलींच्या शिक्षणात कमतरता राहू नये यासाठी खास महिला शिक्षणाधिकारी हे पद निर्माण केले आणि त्या पदावर रखमाबाई केळवकर यांच्यासारख्या अत्यंत बुद्धिमान स्त्रीला नेमले. त्यासोबतच मुलींच्या शिक्षणाला सर्वांनीच प्रोत्साहन द्यावे यासाठी त्यांनी इनामेसुद्धा जाहीर केली. एवढेच नव्हे तर महाराजांनी मुलींना उच्च शिक्षणदेखील मोफत दिले. कोल्हापुरातील राजाराम कॉलेजमध्ये मुलींच्या उच्च शिक्षणाची महाराजांनी सोय केली. मुलींनी शिक्षण घेतले पाहिजे यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतलाच, त्यासोबतच त्यांनी त्याची सुरुवात आपल्या घरातून केली. रखमाबाई यांची कन्या कृष्णाबाई यांना वैद्यकीय शिक्षण दिले आणि कोल्हापूरमध्ये सरकारी दवाखान्यात डॉक्टर म्हणून काम करण्याची संधी दिली. एवढेच नव्हे, तर त्यांना वैद्यकीय क्षेत्रातील पुढील शिक्षण घेण्यासाठी परदेशीदेखील पाठवले आणि कृष्णाबाई यांनी परदेशात उच्च शिक्षण घेऊन दुसऱ्या महिला डॉक्टर होण्याचा मान पटकावला.

अजून एक महत्त्वाची घटना म्हणजे ज्या वेळी त्यांचे चिरंजीव प्रिन्स शिवाजी यांचे दुःखद निधन झाले, त्या वेळेस महाराजांनी त्यांच्या पत्नी इंदुमतीदेवीच्या शिक्षणास घरातूनच विरोध असूनही तो विरोध धुडकावून लावत त्यांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली; मात्र त्याही अकाली निधन पावल्याने त्यांचे स्वप्न अपूर्ण राहिले.

या सर्व शिक्षणाबरोबरच महाराजांनी प्रौढ शिक्षणही द्यायला सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांनी शिक्षक नेमले, यासोबतच ज्यांना राहायचे असेल, त्यांनादेखील सोय उपलब्ध करून देण्यात महाराजांनी आघाडी घेतली. थोडक्यात, महाराजांनी आपल्या संस्थानात शिक्षणासाठी हरत-हेचे प्रयत्न केले. संस्थानात राहणारा दीन-दलित-सर्वसामान्य-गोरगरीब-बहुजन-अल्पजन या सगळ्यांना महाराजांनी त्यांच्या त्यांच्या कुवतीनुसार, त्यांच्या त्यांच्या क्षमतेनुसार शिक्षणात जिथे मिळेल तिथे संधी दिली. शक्य होईल तेवढे सहकार्य उपलब्ध करून दिले. मग त्यांनी त्यासाठी कधीही वशिला, भेदाभेद, लहान-मोठेपणा हा फरक केला नाही. ज्या वेळी त्यांनी मोफत शिक्षणाचा कायदा केला, त्या वेळी ते स्वतः लक्ष घालून होतेच, शिवाय कुणीही कसल्याही प्रकारची फी वा शुल्क आकारले, तर त्याच्यावरदेखील महाराजांनी कारवाई केल्याचे आढळते. शिक्षणातून जगण्याचा नवा मार्ग उपलब्ध होतो. यामुळे शिक्षणावर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात खर्च करणारे महाराज जगातील एकमेव संस्थानिक असावेत. त्यांच्याकडे जी जी व्यक्ती शिक्षणासाठी मदत मागायला गेली, ती रिकाम्या हाताने कधीच परत आली नाही. त्यांच्या याच कार्याचा आधार घेत महाराष्ट्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्यासारख्या असंख्य लोकांनी शिक्षणाचा प्रवाह सतत प्रवाही ठेवला. त्यामुळे आज महाराष्ट्राला पुरोगामी राज्य म्हणून संबोधले जाते.

‘सामाजिक संस्था आणि त्यांचे मानवी वर्तनावर होणारे परिणाम’

प्रा. डॉ. फड एल.एच.

शा.शि. संचालक, कै.सौ. शेषाबाई सी. मुंडे कला महाविद्यालय, गंगाखेड. जि.परभणी. पिनकोड-४३१५१४

प्रस्तावना :

अनेक व्यक्तींनी मिळून समाज बनलेला असतो. आचार, विचार, भाषा, वस्तूंची देवाणघेवाण या सारख्या अनेक बाबीसंबंधी सर्व व्यक्ती परस्परांशी संबंध ठेवत असतात. अन्न, वस्त्र, निवारा व भौतिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्ती कार्यरत असतो. दुय्यम प्रकारच्या गरजांसाठी व्यक्तीला इतरांवर अवलंबून राहावे लागते. त्याच बरोबर इतरांसाठीही काहीतरी करावे असे तिला मनोमन वाटत असते. स्वार्थ, त्याग, सहकार्य, प्रेम या सर्व भावना तिच्या ठिकाणी एकत्रित झालेल्या असतात. 'या भावनेतूनच व्यक्तीचा एक गट निर्माण झाला. एका गटात राहूनच स्वतःसाठी व इतरांसाठी काही करण्याची वृत्ती जोपासली जाऊ लागली, भौतिक, लैंगिक गरजांची पूर्तता व्हावी म्हणून स्त्री-पुरुष एकत्र राहू लागले. वेगवेगळ्या प्रकारच्या संबंधात्मक क्रिया प्रक्रिया सुरु होऊ लागल्या. त्यातूनच गरज पडेल असे काही नवीन व विशिष्ट नियम तयार होऊ लागले. त्या नियमांचे पालन सर्वांनी करावे अशी बंधने घालण्यात येऊ लागले. बंधनास झुगारून वर्तन करणारास शासनही होऊ लागले आणि या सर्व सामाजिक घडामोडीतूनच पुढे सामाजिक संस्था अस्तित्वात आल्या.

सामाजिक संस्थांचा अर्थ व व्याख्या :-

- १) डॉ. कुले :- मानवी संस्कृतीत प्रस्थापित झालेल्या व सातत्याने निर्माण होणाऱ्या मानवी गरजा पूर्ण करणाऱ्या सामुहिक वर्तनाच्या जटिल संघटनास संस्था असे म्हणतात.
- २) किंगजले डेव्हीस :- एक किंवा अनेक कार्यांचे नियमन करणारे लोकचार, लोकनिती व विधी यांच्या जटिल समष्टीस संस्था असे म्हणतात.
- ३) मॅक आयव्हर :- सामुहिक कार्यांचे प्रस्थापित साचे किंवा अटी म्हणजे संस्था होय.
- ४) ऑगबर्न आणि निमकॉफ :- काही मुलभूत मानवी गरजांच्या पूर्तीसाठी संघटित व प्रस्थापित झालेले वर्तन प्रकार म्हणजे संस्था होय.

अभ्यास विषयाची निवड :-

मानवाच्या विविध गरजा आहेत. त्यात काही प्राथमिक स्वरूपाच्या तर काही दुय्यम स्वरूपाच्या आहेत. प्राथमिक गरजात अन्न, वस्त्र, निवारा, कामभावना, संरक्षण इत्यादींचा समावेश होतो. तर करमणूक, संदेशवहन, दळणवळण, शिक्षण इत्यादी विषयक सोयीच्या दुय्यम गरज आहेत. मानवी जीवन या सर्व गरजा भोवती एकरूप झालेले असते. प्रत्येक गरज आणि तिच्या भोवती संदर्भाने निर्माण झालेल्या वर्तन प्रकारात मानवाचे हित दडलेले असते. अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याबरोबरच कामभावना ही एक मानवाची प्राथमिक स्वरूपाची गरज आहे. तिच्या पूर्ततेसाठी विवाह संस्था कार्य करते. या संस्थेत वधू-वरांची निवड, निवडी विषयक नियमाने विविध स्वरूपाचे विधी, मुलीने किंवा मुलाने या दोघांपैकी एकाकडे राहण्यास जाणे, पती-पत्नीचे एकमेकांशी एकनिष्ठ राहणे या सारख्या अनेक बाबी, विवाह संस्थेशी निगडीत असल्याने त्यांचा आधार निव्वळ लोकाचार व लोकनितीवर असतो. म्हणून समाज या संस्थेचा आदर करतो. नियमबाह्य वर्तन करणाऱ्यास काडीचाही आधार नसतो. कारण लोकाचार व लोकनितीनी नियमित केलेले वर्तन प्रकार

परस्पर संबंधित असतात, व परस्पर पूरकही असतात. अर्थात संबंधित नियमांचे संघटन निर्माण झालेले असते, त्या प्रत्येकाचे पालन व्यक्तीला करणे आवश्यक असते.

समाजातील सर्व संस्थांच्या बाबतीत कुटुंब, धर्म, अर्थ, राज्य वगैरे प्रकारचे प्रमाणात्मक प्रतिमान प्रस्थापित झालेले असतात. शिवाय सर्व समाज सारखे नसतात. त्यात फरक असतो. प्रत्येक समाजाचे स्वतःचे एक विशिष्ट अस्तित्व असते व प्रत्येक समाजात त्याचे स्वतःचे संस्था संकुलनही असते. हे संस्था संकुलन त्या-त्या समाजाच्या सांस्कृतिक समष्टिचे एक अविभाज्य अंग बनलेले असते. अर्थात संस्था ही एक किंवा दोनच समाजापुरती मर्यादित नसते. तिचे स्वरूप सर्वजागतिक व सर्व समाजव्यापी असते, म्हणून अभ्यासासाठी हा विषय घेण्यात आलेला आहे.

विविध सामाजिक संस्था :-

- १) कुटुंबसंस्था :- कुटुंबसंस्थेद्वारे प्रजोत्पादन, अपत्य संगोपन व त्यांचे सामाजिकरण ही महत्त्वाची समाजविषयक कार्ये पार पाडली जातात. कुटुंबात व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक व सांस्कृतिक गरजाही पूर्ण केल्या जातात.
- २) विवाह संस्था :- या संस्थेद्वारे व्यक्तीच्या शारीरिक, लैंगिक गरजांची पूर्तता करून लैंगिक संबंधावर नियंत्रण ठेवले जाते.
- ३) शिक्षण संस्था :- या संस्थेद्वारे संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे परिवहन केले जाते. व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेली कौशल्ये, तंत्रे, ज्ञान देण्याचे कार्य ही संस्था करते.
- ४) धर्मसंस्था :- समाजात सामाईक श्रद्धाव्यवस्था निर्माण करून एकात्मता निर्माण करण्याचे, व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याचे, त्यांच्या अध्यात्मिक गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य या संस्थेद्वारे केले जाते.
- ५) राज्यसंस्था :- समाजातील व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवून समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करणे, समाजाच्या निरनिराळ्या विभागामध्ये वस्तू व सेवा उपलब्ध करून देणे, समाजाचे परकीय आक्रमणापासून संरक्षण करणे, ही या संस्थेची प्रमुख कार्ये आहेत.
- ६) आर्थिक संस्था :- व्यक्तींना समाजात जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या वस्तूंची व सेवांची निर्मिती करणे व तिचा पुरवठा करणे, वाटप करणे, हे या संस्थेचे प्रमुख कार्ये आहे.

सामाजिक संस्थेचे स्वरूप :-

समाजाला स्थिर करण्यासाठी विविध संस्था कार्यरत आहेत. प्रत्येक सामाजिक संस्थेचे स्वरूप व कार्य वैशिष्ट्यपूर्ण असते. त्याचा मानवी जीवनावर, मानवी वर्तनावर प्रभाव झालेला दिसून येतो.

- १) संकल्पना :- विविध सामाजिक संस्थांच्या निर्मिती उत्पत्तीमागे एक प्रकारचा विचार, विश्वास असतो. तसेच एक प्रकारची निश्चीत धारणा असते. या धारणेनुसार त्या संस्थेची उत्पत्ती होते. ही धारणाच संस्थेचा आधारभूत पाया असते. धारणा ही तीच्या कार्यातूनच व्यक्तीवर्तनावर परिणाम करू शकते.
- २) उद्देश :- सामान्यपणे सामुदायिक इच्छेनुसार संस्थेचे उद्देश ठरविलेले असतात. समाजातील अनेकविध गरजांच्या पूर्ततेसाठी संस्थाची निर्मिती होते. समाजाचे अस्तित्व स्थैर्य आणि सातत्य टिकविण्याच्या दृष्टीने संस्था कार्यरत असतात. संस्था समाजातील मानवी जीवनावर परिवर्तनाचे कार्य करतात. परंतु संस्थेचे कार्य म्हणजे तिचा उद्देश नव्हे. उद्देश हे संस्थेचे अंतिम लक्ष आहे. ते

साध्य करण्यासाठी समाजातील व्यक्ती ठराविक पद्धतीने कार्य करीत असतात. संस्था सामाजिक गरजांची पूर्तता करतात.

- 3) समुह :- सामाजिक संस्थेच्या निर्मितीमागे एक निश्चित स्वरूपाची धारणा असते. या धारणेस व्यवहारात आणण्यासाठी समुहाची गरज असते. म्हणून प्रत्येक संस्थेत स्वतःचा एक समुह असतो. तो संस्था अंतर्गत संबंधानी जोडलेला असतो. हा संबंध अनेक व्यक्तींच्या एकत्रिकरणातून निर्माण झालेला असतो.
- ४) स्थैर्य :- विविध सामाजिक संस्थात सापेक्ष स्थैर्य असते. मानवी गरजांची व मानवाचे परिवर्तन करण्याची समाधानकारक रितीने त्यांची पूर्तता होण्यासाठी संस्था स्थिर असाव्या लागतात. त्यामुळेच व्यक्ती-व्यक्तीतील संबंध स्थिरावतात.
- ५) सामाजिक अधिसत्ता :- विविध सामाजिक संस्थामुळे व्यक्ती-व्यक्तीतील संबंधाचे प्रतिमान प्रगट होते. त्यामुळे समाजाचे एक अभिमत तयार होते. आणि या अभिमतामुळेच संस्थांना अधिसत्ता प्राप्त होत असते. कोणत्याही सामाजिक संस्थेस अभिमत आणि अधिसत्ता ही विविध विधीद्वारेच प्राप्त होते.
- ६) सांस्कृतिक वारसा :- समाजातील प्रत्येक संस्थेत स्वतःचा वैशिष्ट्यपूर्ण सांस्कृतिक वारसा जोपासला जातो. हा वारसा भौतिक, प्राकृतिक व अभौतिक स्वरूपाचा असतो.

सामाजिक संस्थाचे मानवी वर्तनावर होणारे परिणाम :-

विविध प्रकारच्या स्वाभाविक व सामाजिक गरजांची पूर्तता करण्याच्या हेतूनेच सामाजिक संस्था स्थापन झाल्याचे पाहिले. त्या दृष्टीनेच विविध सामाजिक संस्था कार्यरत असतातही त्या कार्यातूनच मानवी जीवनावर त्यांच्या व्यक्ती व सामाजिक वर्तनावर त्या परिणाम करत असतात. आणि त्यातूनच व्यक्तीचे समाजमन, समाजातील त्यांचे स्थान, त्यांच्या व्यक्तीत्वाचा विकास होत असतो.

- १) व्यक्तित्व विकास :- व्यक्तित्वाच्या व्यक्तित्वाच्या विकासाचा प्रारंभच मुळी कुटुंबात होतो. कुटुंबातच तिचा जन्म होत असल्यामुळे भाषा, संस्कार, सामाजिक नियमने इतर अनेकविध सांस्कृतिक बाबी या सर्वांना आत्मसात करण्याचा प्रारंभ मूळात कुटुंबातच होतो. जसजसे व्यक्तीचे वय वाढत जाते तसतसे त्याच्या भूमिका निश्चित होतात. त्याचे स्थान निश्चित होते. त्याला प्राप्त झालेल्या स्थान व भूमिकामुळे व्यक्तीने कोणत्या प्रसंगी कसे वागावे याचे शिक्षण, प्रशिक्षण, आचरण सामाजिक संस्थातून मिळते. निरनिराळ्या संस्थाशी संबंध आल्यामुळे व्यक्तीवर त्या-त्या संस्थेचे परिणाम होतात. जीवनमूल्य विषयीच्या निष्ठा, जडणघडण, विचारधारणा, मते, अभिवृत्ती इ. बाबींचा मानवी मनावर परिणाम होतो. व्यक्ती ज्या-ज्या संस्थेच्या संपर्कात येते ती संस्था व्यक्तीचे व्यक्तित्व प्रभावित करते. व्यक्तीची समाजदृष्ट्या भूमिका, दर्जा, स्थान व अभिवृत्ती या विषयीचा विकास होतो.
- २) सामाजिक वारसा :- समाजातील प्रथा, परंपरा, लोकाचार, लोकनिती, मूल्ये, तत्त्वे, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य, क्रीडा, सण-वार, व्रत वैकल्य इत्यादी बाबींचा समावेश सामाजिक वारशात होतो. सर्वसाधारणपणे समाजाचा सामाजिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असतो. परिणामी पिढ्यानपिढ्या चालू राहतो.

सामाजिक वारसाचे हस्तांतरण व संरक्षण करण्याचे कार्य धर्म संस्थेद्वारे होत असते. पारंपारिक समाजात कुटुंब, विवाह, अर्थ व राज्य या सर्वच संस्था धर्मसंस्थांच्या प्रभावाखाली प्रभावित झालेल्या असतात. अध्यात्म, तत्वज्ञान, कला, क्रीडा, उत्सव, पारंपारिक उत्सव व क्रीडासंस्कृती, पुराणे, व्रतवैकल्ये, उपासनापास, यात्रा, कुस्ती, भजन, कीर्तन, नृत्य इत्यादी भौतिक व अभौतिक सांस्कृतिक बाबींची भर धर्म संस्थेने समाजाच्या सामाजिक वारशात घातलेले दिसून येते.

- ३) सामाजिक नियंत्रण :- समाजात व्यक्तीने कसे वागावे? योग्य काय? अयोग्य काय?, उपयोगी काय?, निरुपयोगी काय? या संबंधीचे नियमन सामाजिक संस्था करतात त्यातूनच सामाजिक नियंत्रण घडून येते. व्यक्तीस शिक्षणाचे पाठ सामाजिक संस्थांकडून दिले जातात. या संस्थांचे स्वरूप समाजासाठी आदेशात्मक स्वरूपाचे असते. तसेच ते आदर्शात्मक ही असते. कुटुंब संस्था, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था, कायदा व राज्यसंस्था या सर्वच सामाजिक संस्थात कोणता ना कोणता तरी वर्तन विषयक आदर्श असतो. व्यक्तीचे वर्तन मूल्यास किंवा प्रमाणास धरून असेल तर ते इष्ट समजले जाते. समाजात आई-वडील, पती-पत्नी, गुरु-शिष्य, धर्मगुरु इ. दर्जाशी निगडित असलेल्या भूमिका वठविण्यासाठी समाजात प्रस्थापित वर्तमान-प्रतिमाने असतात.
- ४) गरजांची पूर्तता :- समाजातील प्रत्येक संस्था व्यक्तीच्या सर्व प्रकारच्या गरजा पूर्ण करतात. विवाहसंस्था पती-पत्नीतील शारीरिक गरजांची पूर्तता करून कुटुंब संस्थेकडे मुलांच्या संगोपनाचे कार्य सोपवणे, प्रेम, संरक्षण इ. गरजा पूर्ण करून कुटुंब त्याच्या उपजीवीकेचा प्रश्न अर्थसंस्थेकडे सोपविते. जीवनावर योग्य संस्कार घडविण्याचे कार्य शिक्षण संस्था करते. व्यक्तिमत्त्वास ज्या नीतिविषयक मूल्यांची गरज असते ती धर्मसंस्था पूर्ण करते.

संशोधन लेखाचे उद्दिष्ट्ये :-

- १) व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे.
- २) मानसिक, शारीरिक, सामाजिक, नैतिक गुणांचा विकास करणे.
- ३) राष्ट्रात व देशात सन्मानाची वागणूक प्रस्थापित करणे.
- ४) आदर्श नागरिक तयार करणे.
- ५) राष्ट्रीय एकात्मतेत सामाजिक संस्थांचा प्रभाव प्रस्थापित करणे.
- ६) चारित्र्यसंपन्न नागरिक बनविणे.
- ७) राष्ट्राच्या विकासात आरोग्यवान समाजाची निर्मिती करणे.
- ८) सशक्त भारताच्या निर्मितीत चांगल्या समाजाचे विचार रुजविणे.

संशोधन लेखाचे गृहितके :-

- १) मानवी विकासाबाबत आपली वाटचाल कायदा निर्मितीत पुढे व अंमलबजावणीत मागे आहे.
- २) आरोग्याभिमुख शिक्षण, कौटुंबिक पाठबळ आणि राजकीय दबावमुक्त प्रशासकीय वातावरण अनिवार्य आहे.
- ३) मानवी विकासाचे मूळ उदारमतवादी विचार व सुधारणा परंपरेत दडले आहे.

निष्कर्ष :-

- १) राष्ट्राला व देशाला समृद्ध बनविण्यासाठी.

- २) सामाजिक विकास साधण्यासाठी.
- ३) शारीरिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी.
- ४) अधिक कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी.
- ५) मानसिक विकास योग्य तऱ्हेने करण्यासाठी.
- ६) शरीराची वाढ योग्य होण्यासाठी.
- ७) रोगापासून व्यक्तीला मुक्त ठेवण्यासाठी.
- ८) स्वतःचे व राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी.
- ९) राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी.

संदर्भ :-

- १) प्रा. मोहनकुमार सरपाते- शारीरिक शिक्षणाचे सैद्धांतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक पैलू, हर्षद पब्लिकेशन, जंगमवाडी, नांदेड.
- २) प्रा. सिलेदार, प्रा. परिहार- खेळ संचलन व क्रीडा मार्गदर्शन, अभय प्रकाशन, ११२ नंदादीप, विवेक नगर, नांदेड.
- ३) प्रा. मोहनकुमार सरपाते- शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि पाया, हर्षद पब्लिकेशन, जंगमवाडी, नांदेड.
- ४) प्रा. के.एन. गंदगे, प्रा. मारतळे- आरोग्य शिक्षण योग व प्रथमोपचार, समर्थ पब्लिकेशन, नांदेड.
- ५) रमेशचंद्र कंवर- स्वास्थ्य शिक्षण. के.के. वर्मा- स्वास्थ्य शिक्षण.

भारतातील ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या आणि उपायोजना

प्रा. डॉ. मीना बोर्डे-सूर्यवंशी

जालना समाजकार्य महाविद्यालय, रामनगर, जालना

प्रस्तावना :

कोणत्याही समाजाची वास्तविक परिस्थिती जाणून घ्यावयाची ठरल्यास एक महत्वाचे माध्यम म्हणजे त्या समाजातील महिला व विशेष करून ग्रामीण महिलांची परिस्थिती काय आहे ते जाणून घेणे, त्यांना काय अधिकार आहेत त्यांच्या जीवनामधील अनेक मुलभूत समस्यांचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. त्याचबरोबर समाजाच्या व शासनाच्या वतीने त्यांना दिली जाणारी वागणूक व त्यांच्या विकासाकरिता केले जाणारे प्रयत्न इत्यादी निकषांच्या आधारे समाजाचे स्थान निश्चित करता येऊ शकते. भारतीय इतिहासाचा आढावा घेतला असता वरवर पाहता स्त्रियांचा गौरव करण्यात आलेला आहे. परंतु प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत महिलांच्या वाटळाला दुय्यम स्थान आले आहे. त्यातल्या त्यात भारतीय ग्रामीण महिलांची स्थिती संतोषजनक नाही. ग्रामीण महिलांचे सामाजिक शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक दृष्टीकोनातून पुरुषांच्या तुलनेत अधिक शोषण झालेले दिसते. यामुळे समाज व राष्ट्र उभारणीच्या प्रक्रियेपासून ग्रामीण महिलांचा एक मोठा वर्ग उपेक्षित राहिला आहे. त्यामुळे विकास प्रक्रियेत बाधा येते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने सन २००७ मध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर हा आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिवस म्हणून साजरा करण्यासंबंधी ठराव संमत केला. ही कल्पना सर्वप्रथम सन १९९५ च्या बीजिंग येथील जागतिक महिला परिषदेमध्ये मांडली गेली होती. दरवर्षी १६ ऑक्टोबर हा जागतिक अन्न दिवस म्हणून साजरा करण्यात येतो व त्याचे औचित्य साधून १५ ऑक्टोबरला ग्रामीण महिला ज्या खज्या अर्थाने अन्नदात्या आहेत त्यांच्या नावाने साजरा करावा असे आव्हान आंतरराष्ट्रीय महिला संघटनांनी केले होते. त्यामुळे काही देशांमध्ये १९१० पासून हा दिवस साजरा केला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघाने २००७ साली एका महत्वाच्या ठरावाद्वारे औपचारिक मान्यता दिली व २००८ पासून तो अनेक देशांना अमलात आणण्यास सुरुवात केली. या ठरावामध्ये ग्रामीण विकास, अन्नसुरक्षा आणि गरिबीचे निवारण यामधील ग्रामीण महिलांचे योगदान असल्याचे नमुद केले आहे. तसेच ग्रामीण महिलांची स्थिती सुधारल्याच्या दृष्टीने पोषक वातावरण निर्माण करणे, लिंगभाव जात-धर्म-वर्गसारख्या विषमतेमुळे निर्माण झालेले अडथळे दूर करून त्यांचा संपूर्ण सहभाग वाढवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे योजनांचे नियोजन, अंमलबजावणी व मुल्यांकन यामध्ये त्यांचा पूर्ण सहभाग घडवणे, कायदे व धोरणे यामध्ये आवश्यक त्या सुधारणा करून ग्रामीण लोकांच्या जीवनामध्ये वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे व त्यावर उपाययोजना करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

सामाजिक समस्येचा अर्थ :

सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करित असताना सर्वप्रथम सामाजिक समस्या म्हणजे काय? हे समाजावून घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षणीय संख्येच्या व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना

गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मुलतः सामाजिक समस्या या नौतिक होत. एखाद्या समाजातील बहुसंख्य सदस्य जेव्हा व्यवहाराच्या पध्दतीला किंवा परिस्थितीला आपत्तीकारक अथवा अयोग्य मानतात तेव्हा त्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात . तसेच त्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आणि त्यांची व्याप्ती कमी करण्यासाठी सुधारात्मक धोरणे, योजना व प्रत्यक्ष सेवाकार्याची आवश्यकता आहे.

उद्दिष्टे :

- १) ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या जाणून घेणे.
- २) ग्रामीण स्त्रियांच्या विविध मुलभूत समस्या समस्यांच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- ३) स्त्रियांच्या विविध समस्यावरील उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ग्रामीण स्त्रियांच्या मुलभूत समस्या व उपाययोजना या शीर्षकांतर्गत अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये दुय्यम स्त्रोत यांचा म्हणजेच संशोधन निबंध पुस्तके, नियतकालिके, मासिके व विविध संकेतस्थळ यांच्या माध्यमातून अभ्यास करण्यात आला आहे.

ग्रामीण स्त्रियांच्या मुलभूत समस्या :

जगातील सर्व समाजात स्त्रोचे अस्तित्व महत्वाचे आहे. तिच्याशिवाय पर्याय नाही असे उर्दूतील प्रसिध्द कवी अलामा इकबाल यांनी म्हटले आहे. परंतु तरीही जगभरात आपल्याला स्त्री-पुरुष समानता आढळत नाही. त्यामुळे स्त्रीयांच्या जीवनामध्ये अनेक मुलभूत समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

१) विवाहविषयक समस्या :

भारतीय समाजामध्ये मुलींचा लवकर विवाह करण्याची मानसिकता निर्माण झालेली आहे. लवकर विवाह झाल्यामुळे स्त्रीच्या जीवनामध्ये अनेक समस्या निर्माण होतात अल्प वयात लग्न आणि त्यानंतर येणारे गरोदरपण यामुळे अनेक स्त्रीयांचा शारीरिक समस्या निर्माण होतात तर काही स्त्रियांचा मृत्यू होतो. ग्रामीण कुटुंबामध्ये आजही मुलगा आणि मुलगी यांच्यामध्ये फरक केला जातो, शिक्षण आरोग्य अशा घटकामध्ये असमान वागणूक दिली जाते. आजही भारतामध्ये स्त्रियांचे शिक्षण ही समस्या आहे. २०११ सालच्या जनगणनेनुसार पुरुषांचे शिक्षणाचे प्रमाण ८० .९० टक्के असून स्त्रीचे प्रमाण ६४.६३ टक्के इतके आहे.

२) श्रम विभाजन :

आज सर्व समाजातील स्त्रिया घरातून बाहेर पडून अर्थार्जन करीत असून आपल्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावीत आहेत. याला कोणतेही कुटुंब अपवाद नसेल. महत्वाचा फरक म्हणजे स्त्री अर्थार्जन करीत असताना कौटुंबिक जबाबदारी देखील पार पाडत असते. त्यापासून तिची सुटका नसते. यामुळे कुटुंबातील पुरुषांपेक्षा तिला मानसिक आणि शारीरिक थकवा येणे शरीरातील रक्त कमी होणे पाठ व कंबर दुखणे अशा अनेक शारीरिक व्याधी निर्माण होतात.

३) मालमत्ता :

स्त्रिया कमवू लागल्या तरीही त्यांच्या स्वतः च्या कमाईवर त्यांची मालकी असतेच असे नाही. अनेकवेळा त्यांची कमाई ही पतीच्या किंवा वडिलांच्या हवाली करावी लागते. बऱ्याच कुटुंबात तिच्या

उत्पन्नातून घेतलेले घर वा इतर वस्तूवर सुद्धा तिचा हक्क असतोच असे नाही मालमतेच्या हक्कमध्ये मध्ये सुद्धा तिच्यावर अन्याय झालेला आहे, असे समाजातील बऱ्याच ठिकाणी या काळातही आढळून येते.

4) हुंडा पध्दत :

भारतामध्ये पूर्वापार हुंडा पध्दत अस्तित्वात आहे. भारतातील प्रत्येक प्रांतात आजदेखील ही प्रथा मुळ धरून आहे. या प्रथेचे रूपांतर सामाजिक जीवनामध्ये एका भयंकर समस्येत रूपांतर झाले आहे. या समस्येला प्रामुख्याने स्त्रीयाच बळी पडतात.

६) वौवाहिक जीवन :

आज स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटवीत आहेत. आपल्या दैनंदिन कामकाजाबरोबरच कौटुंबिक जबाबदाऱ्या देखील समर्थपणे पार पाडत आहेत. स्त्रिया घराबाहेर यशस्वी ठरत असतील तर त्यांचे ते यश मोठा आनंदाने मान्य करण्याऐवजी त्यांच्या बददल काही ठिकाणी संशय बळावतो व त्यातून घरगुती कलह निर्माण होतो व या कलहाची पहिली बळी ही स्त्री ठरते .

७) पुरुषांची व्यवसनाधिनता :

अनेक कुटुंबातील पुरुष हे व्यवसनाच्या आहारी गेलेले असतात. परंतु त्यांना कोणी काहीही जाब विचारत नाही. कारण कुटुंबप्रमुख हा पुरुष असतो. पण त्यांच्या व्यवसनामुळे कुटुंब उध्दवस्तू होते. त्याचा परिणाम त्या कुटुंबातील स्त्रीला अनेक शारीरिक व मानसिक जाचाला सामोरे जावे लागते. कालांतराने त्याच स्त्रीला कुटुंबाची जबाबदारी घ्यावी लागते. कुटुंबामध्ये निर्माण झालेल्या प्रश्नांना पुरुषाला जबाबदार न मानता स्त्रीलाच त्याच दोष दिला जातो.

८) अपत्य न होणे :

वैवाहिक जीवनात दाम्पत्याला अपत्य न होणे यामध्ये पती-पत्नी यापैकी कुणामध्ये तरी दोष असू शकतो. मात्र आजपण काही ठिकाणी स्त्रीलाच जबाबदार धरले जाते. वौद्यकीयदृष्ट्या स्त्री जबाबदार नसली तरीही कुटुंबात समाजात तिच्याकडे दोषी म्हणून पाहिले जाते याचा परिणाम त्या स्त्रीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होतो.

९) आरोग्यविषयक समस्या :

आधुनिक भारतात परिवर्तनाचे वारे जोमाने वाहात असले तरीही ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते. स्त्रियांच्या आरोग्याचा संबंध केवळ स्त्रियांशी निगडित आहे असे नाहीतर, स्त्रियांच्या आरोग्याचा संबंध हा संपूर्ण कुटुंब तसेच नवीन जन्माला येणाऱ्या आपत्याच्या आरोग्याशी आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्नांची सुरुवात कुपोषण, अस्वच्छता, शिक्षणाचा अभाव, अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा, आरोग्याविषयी असणारे अद्यान, आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव व मानसिक ताणतणाव होतो व त्यामधून स्त्री ला अनेक गंभीर आजारांना स्त्रिया ह्या बळी पडतात त्यातून काही स्त्रियांचा मृत देखील पावतात.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्येवरील उपाययोजना :

- 1) कौटुंबिक हिंसाचारातून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ लागू करण्यात आला.

- 2) कलम ४९८ (अ) नुसार हुंडा किंवा अन्य हिंसाचार करणाऱ्या व्यक्तीवर कारवाई करण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- 3) महिला संघटनांची स्थापना करून स्त्री शक्तीद्वारे पीडित महिलांना मदत केली पाहिजे.
- 4) ग्रामीण महिलांच्या विविध समस्यांवर उपाययोजना म्हणून जनजागृती सरकार अशासकीय संघटना, सामाजिक कार्यकर्ते आदींच्या माध्यमातून महिलांच्या समस्यांविषयी जनजागृती केली पाहिजे.
- 5) हुंडा पध्दतीविषयी मोठ्या प्रमाणात जणीवजागृती होणे आवश्यक आहे.
- 6) मुलींचे शिक्षणातील गळतीचे वाढते प्रमाण कमी करण्यासाठी स्त्री-पुरुष असा भेदभाव न करता दोघांना पण शिक्षण प्रवाहात समान संधी दिली पाहिजे.
- 7) स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्याकरीता त्यांना उच्च शिक्षणात संधी व कौशल्य विकास करून संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
- 8) भारतात सद्यस्थितीमध्ये शहरापेक्षा ग्रामीण स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे सामुदायिक आरोग्याच्या संदर्भात त्यांना जाणीव नसते ती जाणीव निर्माण करून देण्यासाठी व स्त्रियांचे आर्थिक सबलिकरण करण्यासाठी साक्षरता वाढविणे आवश्यक आहे.
- 9) आजही समाजात पतीच्या व्यसनाधिनतेमुळे ग्रामीण महिला मोठा प्रमाणात कुटुंबातील विविध समस्यांला बळी पडत आहेत, त्यावर उपाय म्हणून शासनाने व्यसनमुक्तीचे कडक कायदे करून त्याची कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

सारांश :

सारांशरूपाने ग्रामीण महिलांच्या मुलभूत समस्या व उपाययोजना या शोधनिबंधावर प्रकाश टाकला असता ग्रामीण महिलांच्या वेगवेगळ्या समस्या आहेत. त्यामध्ये कौटुंबिक समस्या, विवाहविषयक समस्या, श्रम-विभाजन मालमत्ता, हुंडा पध्दत, वौवाहिक जीवन पुरुषांची व्यसनाधिनता, अपत्य न होणे आरोग्यविषयक समस्या या गंभीर स्वरूपाच्या समस्या आहेत यांचे कायमस्वरूपी उच्चाटन करण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांनी पुढे येवून सांगितलेल्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यात यावी.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) कर्णी सुधा नीलम गोज्हे बीजिंगचा जाहिरनामा आणि कृती रूपरेखा स्त्री आधार पुणे १९९५.
- २) तिवारी, दुबे भारतीय महिलाओंके वर्तमान समस्यांचे एवम् भावी समाधान प्रकाशन ए. पी.एच. पब्लिशिंग दिल्ली-१९९९
- ३) संजीवनी खरे बालिका वधू.
- ४) दैनिक लोकसत्ता, १४ ऑक्टोबर २०१८.
- ५) अहुवालिया हरजित स्त्रियांचे सबलीकरण आर्थिक सुची ऑगस्ट २०००,
- ६) प्रा. अशोक गोरे भारतीय सामाजिक समस्या विद्या बुक्स औरंगाबाद जून २०००.
- ७) रानडे प्रतिभा स्त्री प्रश्नाची चर्चा पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई-१९९८
- ८) हाटे चंद्रकला, स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई-१९८५
- ९) तोरडमल विश्वास, देशातील सामाजिक समस्या एक दृष्टीक्षेप योजना मे २०००,

सर्व समावेशित शिक्षणाचे महत्त्व

श्रीमती आशा अशोक ब्राह्मणे

सहाय्यक शिक्षिका

बृहन्मुंबई महानगरपालिका शिक्षण विभाग, मढ मराठी मुंबई पब्लिक स्कूल

सर्व समावेशित शिक्षण ही एक अशी शिक्षण पद्धती आहे जी विविध पार्श्वभूमी, क्षमता, आणि गरजा असलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना समान संधी उपलब्ध करून देते. या संकल्पनेचा उद्देश कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता, प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिक्षणात पूर्णपणे सहभागी होण्याची आणि प्रगती करण्याची संधी प्रदान करणे हा आहे. सर्व समावेशित शिक्षण समाजात समता, न्याय, आणि समरसता या मूल्यांची स्थापना करते.

आजच्या बदलत्या आणि जागतिकीकरणाच्या युगात, शिक्षण क्षेत्रात समावेशित शिक्षणाची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरते. हे शिक्षण केवळ ज्ञान प्रदान करण्यावरच भर देत नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्यांचा विकास देखील करते. यामध्ये सामाजिक कौशल्ये, आत्मविश्वास, आणि परस्पर आदरभाव यांचा समावेश होतो.

समावेशित शिक्षणाच्या माध्यमातून, विविध क्षमता आणि पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गरजेनुसार शिक्षण मिळते. हे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गतीने आणि त्यांच्या शैलीत शिकण्याची संधी देते. त्याचबरोबर, शिक्षक, पालक, आणि समाज यांच्यातील सहयोग वाढवून, शाळा ही एक समृद्ध आणि सहकार्यात्मक शिकण्या-सहवर्णाची जागा बनवते.

सर्व समावेशित शिक्षण ही केवळ एक शिक्षण पद्धती नसून, ती एक व्यापक सामाजिक चळवळ आहे. ही चळवळ समाजातील सर्व घटकांना एकत्र आणून, शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता बाळगते. त्यामुळे, सर्व समावेशित शिक्षणाची संकल्पना आणि तिचे कार्यान्वयन हे आजच्या काळातील एक अत्यावश्यक आणि उपयुक्त पाऊल आहे.

सर्व समावेशित शिक्षणाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

- समाजाची एकात्मता वाढवते:** सर्व समावेशित शिक्षणामध्ये विविध पार्श्वभूमीचे विद्यार्थी एकत्र शिकतात. हे समाजातील विविधतेला स्वीकृती देऊन समाजाची एकात्मता वाढवण्यास मदत करते.
- समान संधी:** या शिक्षण पद्धतीमुळे सर्व विद्यार्थ्यांना समान संधी दिली जाते, मग ते शारीरिक, मानसिक किंवा सामाजिकदृष्ट्या वेगळे असले तरी. यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिक्षणाची संधी मिळते.
- भविष्यासाठी तयारी:** सर्व समावेशित शिक्षणामुळे विद्यार्थी विविधतेतून शिकण्याचे महत्त्व समजतात आणि भविष्यातील कार्यक्षेत्रात किंवा सामाजिक जीवनात विविधता स्वीकारण्याची तयारी करतात.
- संवेदनशीलता आणि सहानुभूती:** विविध विद्यार्थ्यांसोबत शिकण्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनशीलता आणि सहानुभूती निर्माण होते. त्यांना इतरांच्या समस्या आणि आव्हानांची जाणीव होते आणि ते अधिक समजूतदार होतात.
- गुणवत्तापूर्ण शिक्षण:** सर्व समावेशित शिक्षणामध्ये विविध शिक्षकांच्या विविध दृष्टिकोनांचा वापर होतो, ज्यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढते. शिक्षक विविध पद्धती वापरून विद्यार्थ्यांना उत्तम शिक्षण देतात.

6. समाजाच्या प्रगतीसाठी योगदान: शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्र विचारांची आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी योगदान देण्याची क्षमता निर्माण होते. विविध विद्यार्थ्यांच्या समावेशामुळे समाजात नवनवीन दृष्टिकोन निर्माण होतात.

या सर्व कारणांमुळे सर्व समावेशित शिक्षण हे समाजाच्या विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. सर्व समावेशित शिक्षणाच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी येतात. या अडचणींवर मात करण्यासाठी योग्य उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. खाली काही प्रमुख अडचणी दिलेल्या आहेत:

1. प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता

1. अभाव: विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांशी कसे वागावे, त्यांच्या गरजांनुसार शिक्षण कसे द्यावे, याबद्दल शिक्षकांना पुरेसे प्रशिक्षण मिळत नाही. ****प्रशिक्षणाची गुणवत्ता**:** सध्याचे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम अनेकदा समावेशित शिक्षणाच्या आवश्यकतांना पूर्ण करत नाहीत.

2. संसाधनांची कमतरत भौतिक संसाधने: समावेशित शिक्षणासाठी आवश्यक असलेली साधनसामग्री, तंत्रज्ञान, आणि विशेष शैक्षणिक साधने अनेक शाळांमध्ये उपलब्ध नसतात.

वित्तीय मर्यादा: समावेशित शिक्षणासाठी आवश्यक असलेली वित्तीय मदत अनेकदा अपुरी असते.

3. समाजाची मानसिकता सामाजिक भेदभाव: काही ठिकाणी समाजात अजूनही दिव्यांग किंवा विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांबद्दल नकारात्मक धारणा असतात.

पालकांची मानसिकता: काही पालकांना आपल्या मुलांना सर्वसमावेशक शाळांमध्ये पाठवायचे नसते, कारण त्यांना त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाबद्दल शंका असतात.

4. शैक्षणिक पद्धती आणि अभ्यासक्रम

- **लवचीकतेचा अभाव:** अभ्यासक्रम आणि शिक्षण पद्धती अनेकदा सर्व विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजांना पुरवू शकत नाहीत.

- **मूल्यमापन पद्धती:** परीक्षा आणि मूल्यमापनाच्या पारंपारिक पद्धती विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त नसू शकतात.

5. धोरणे आणि अंमलबजावणी

धोरणांची अंमलबजावणी: सर्वसमावेशित शिक्षणासाठी असलेली धोरणे आणि कायदे अंमलबजावणीच्या अभावामुळे प्रभावी ठरत नाहीत.

- **समन्वयाचा अभाव:** शिक्षण व्यवस्था आणि इतर सेवा पुरवठादारांमध्ये योग्य समन्वय नसल्याने अडचणी निर्माण होतात.

6. शाळांचा आधारभूत ढाचा

- **प्रवेशजोग्यता:** शाळांचे इमारती, वर्गखोल्या, आणि स्वच्छतागृहे सर्व विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेशजोग्य असल्यात, पण अनेक शाळांमध्ये याचा अभाव असतो.

सहाय्यक सुविधा: विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक असलेल्या सहाय्यक सुविधा, जसे की विशेष शिक्षक, तज्ञांचा सल्ला, आणि वैयक्तिक सहाय्यक, अनेक शाळांमध्ये उपलब्ध नसतात.

सर्व समावेशित शिक्षणाची अंमलबजावणी करताना या अडचणींवर मात करण्यासाठी सर्व संबंधित घटकांनी समन्वय साधून काम करणे आवश्यक आहे. प्रशिक्षित शिक्षक, पुरेशी संसाधने, सकारात्मक

सामाजिक मानसिकता, आणि प्रभावी शासन धोरणे यांची आवश्यकता आहे. समाजाच्या सहकार्याने या अडचणींवर मात करून सर्व विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे शक्य आहे.

सर्व समावेशित शिक्षणाची अंमलबजावणी यशस्वी करण्यासाठी खालील उपाययोजना आवश्यक आहेत.

1. शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि विकास

- विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम: समावेशित शिक्षणाच्या तत्वांवर आधारित विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे.
- सतत शिक्षण आणि विकास: शिक्षकांना नियमित कार्यशाळा, सेमिनार, आणि प्रगत प्रशिक्षण उपलब्ध करणे.
- संवेदनशीलता प्रशिक्षण: शिक्षकांना विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांबद्दल संवेदनशीलता वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.

2. पुरेशी साधने आणि तंत्रज्ञान

- शैक्षणिक साधनसामग्री: विविध शैक्षणिक सामग्री, विशेष साधने, आणि सहाय्यक तंत्रज्ञान उपलब्ध करणे.
- वित्तीय सहाय्य: समावेशित शिक्षणासाठी आवश्यक वित्तीय मदत पुरवणे.
- इमारती आणि सोयीसुविधा: शाळांच्या इमारती, प्रवेशद्वार, शौचालये, आणि वर्गखोल्या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेशयोग्य बनवणे.

3. शैक्षणिक पद्धती आणि अभ्यासक्रम

- लवचिक अभ्यासक्रम: अभ्यासक्रम लवचीक ठेवून, विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूल करणे.
- विविध शिक्षण पद्धती: विविध शिकण्या-सहवण्यांच्या शैलींसाठी अनुकूल शिक्षण पद्धतींचा अवलंब करणे.
- मूल्यमापन पद्धती: परंपरागत परीक्षांच्या व्यतिरिक्त, विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांचा न्याय करणाऱ्या मूल्यांकन पद्धतींचा वापर करणे.

4. पालक आणि समुदायाचा सहभाग

- पालकांचे प्रशिक्षण: पालकांना समावेशित शिक्षणाच्या महत्वाची माहिती देणे आणि त्यांच्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.
- समुदायातील सहभाग: स्थानिक समुदायाचा शिक्षणाच्या प्रक्रियेत सहभाग वाढवणे आणि समर्थन मिळवणे.
- सहकार्य नेटवर्क: पालक, शिक्षक, आणि तज्ञ यांच्यात समन्वय साधण्यासाठी नेटवर्क तयार करणे.

5. शासन धोरणे आणि अंमलबजावणी

- स्पष्ट धोरणे: सर्वसमावेशक शिक्षणासाठी स्पष्ट आणि प्रभावी धोरणे तयार करणे.
- कायद्यांची अंमलबजावणी: समावेशित शिक्षणासाठी असलेल्या कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे.
- नियोजन आणि निरीक्षण: समावेशित शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचे नियमित निरीक्षण आणि मूल्यमापन करणे.

6. जनजागृती आणि मानसिकता बदल

प्रबोधन कार्यक्रम: समाजात समावेशित शिक्षणाबद्दल जागरूकता निर्माण करणारे कार्यक्रम राबवणे.

माध्यमांचा वापर: समावेशित शिक्षणाच्या महत्वाबद्दल माहिती देण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर करणे.
उदाहरणे आणि आदर्श: यशस्वी समावेशित शिक्षणाच्या उदाहरणांचा प्रचार करणे आणि त्यांचे अनुकरण करणे.

विशेष सहाय्यक सेवा विशेष शिक्षक आणि सहाय्यक: शाळांमध्ये विशेष शिक्षक, तज्ञ, आणि सहाय्यक कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करणे.

मनोवैज्ञानिक आणि परामर्श सेवा: विद्यार्थ्यांना आवश्यक असल्यास मनोवैज्ञानिक आणि परामर्श सेवा उपलब्ध करणे

आरोग्य सेवा: विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यासाठी आवश्यक असलेल्या सेवांची व्यवस्था करणे.

या उपाययोजनांच्या अंमलबजावणीतून सर्वसमावेशक शिक्षणाला गती मिळेल आणि सर्व विद्यार्थ्यांना एकसमान, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संधी मिळू शकतील. शिक्षण व्यवस्था, पालक, शिक्षक, आणि समाज यांचा संयुक्त सहभाग आणि सहकार्य महत्वाचे आहे.

सारांश:

सर्व समावेशित शिक्षण ही संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या विविधतेचा आदर करते आणि कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिकण्याची संधी उपलब्ध करून देते. हे शिक्षण केवळ ज्ञान प्रदान करण्यावर भर देत नाही तर विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्यांचा विकास करते. समावेशित शिक्षणाने विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासात, सामाजिक कौशल्यांत, आणि शैक्षणिक यशात वाढ होते. समावेशित शिक्षण समाजातील एकात्मता, सलोखा, आणि समता यांना प्रोत्साहन देते, जेणेकरून सर्वांनी मिळून समाजाच्या विकासात योगदान देऊ शकतो.

भविष्यकालीन दृष्टिकोन:

सर्व समावेशित शिक्षणाच्या भविष्यकालीन दृष्टिकोनात काही महत्वाचे घटक आहेत:

1. सतत सुधारणा:

समावेशित शिक्षणाच्या तंत्रांमध्ये आणि धोरणांमध्ये सतत सुधारणा करणे आवश्यक आहे. नवीन शैक्षणिक संशोधन आणि तंत्रज्ञानाचा समावेश करून शिक्षणाच्या पद्धतींना अधिक प्रभावी बनवता येईल.

2. सहभाग आणि सहयोग:

शिक्षक, पालक, विद्यार्थी, आणि समाज यांचा अधिक समन्वय आणि सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे. एकत्रित प्रयत्नातून समावेशित शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करता येईल.

3. प्रशिक्षण आणि विकास:

शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण आणि विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तसेच, शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या सर्व व्यक्तींना सतत शिकण्याच्या आणि सुधारण्याच्या संधी मिळायला हव्यात.

4. तंत्रज्ञानाचा वापर:

तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने शिक्षण अधिक सुलभ आणि सर्वसमावेशक बनवता येईल. विविध शिक्षण साधने, ऑप्स, आणि ऑनलाइन संसाधनांचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे.

5. शासन धोरणे आणि अंमलबजावणी:

शासनाने समावेशित शिक्षणासाठी स्पष्ट धोरणे तयार करून त्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. यामध्ये विधी आणि नियमांचे पालन, तसेच वितीय सहाय्य यांचा समावेश आहे. **आवाहन** समावेशित शिक्षणाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी सर्व संबंधित घटकांना पुढील आवाहन केले जाते.

1. शिक्षक आणि शैक्षणिक संस्था:

समावेशित शिक्षणाच्या तत्वांना स्वीकारून, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गरजेनुसार शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करा. विविध पद्धतींचा अवलंब करून प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांचा विकास साधा.

2. पालक आणि समाज:

आपल्या मुलांना समावेशित शिक्षणाच्या महत्वाची माहिती द्या आणि त्यांना प्रोत्साहन द्या. शाळांमध्ये आणि समाजात समावेशित शिक्षणाच्या उद्दिष्टांसाठी सहकार्य करा.

3. शासन आणि धोरणकर्ते:

समावेशित शिक्षणासाठी आवश्यक धोरणे तयार करून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करा. शाळांमध्ये आवश्यक संसाधने आणि सहाय्य उपलब्ध करून द्या.

4. विद्यार्थी

विविधता आणि समावेश या मूल्यांना मान्यता द्या आणि आपल्या सहविद्यार्थ्यांना सहयोग करा. शिक्षणाच्या संधींचा पूर्ण उपयोग करून आपल्या क्षमतांचा विकास साधा.

निष्कर्ष

सर्व समावेशित शिक्षणाची संकल्पना म्हणजे एक न्याय्य, समता आधारित आणि सशक्त समाजाच्या दिशेने टाकलेले पाऊल आहे. या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीतून सर्व विद्यार्थी एकत्र शिकू शकतील, एकमेकांच्या विविधतेचा आदर करू शकतील आणि समाजात सकारात्मक बदल घडवू शकतील. शिक्षण हे सर्वांचा हक्क आहे आणि सर्वांना त्याचा समान लाभ मिळावा, हीच या संकल्पनेची मुळ कल्पना आहे. त्यामुळे, सर्व संबंधित घटकांनी एकत्रित प्रयत्न करून, समावेशित शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करावे, हीच अपेक्षा आहे.

लोकगीतांना समांतर असलेली अक्षर कविता

डॉ. श्रीराम गोविंद गव्हाणे

मराठी विभागप्रमुख, लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय, धर्माबाद, जि.नांदेड

मराठी ग्रामीण कवितेत स्वतःच्या प्रतिभेने तळपणारी, माय-मातीशी प्रामाणिक राहून ग्रामीण माणसांचे विश्व साकारणारी निसर्गकन्या बहिणाबाई यांची कविता ही ग्रामीण कवितेचं धन आहे. 'बहिणाबाईची गाणी' हा त्यांचा पुस्तक रूपाने उशिरा प्रकाशित झालेला कवितासंग्रह आहे. मुळात बहिणाबाईंना भजन, किर्तन, पोथी-पुराणाची आवड होती. लोकगीतांच्या संस्कारांनी त्यांच्या कवितेचा धागा पकडून त्या ओव्या गात राहिल्या. त्यांनी ताकदीची कविता निर्माण केली.

बहिणाबाईची कविता ग्रामीण कवितेतील एक मैलाचा दगड मानला जातो. तेव्हा डॉ. मधुकर वाकोडे यांनी बहिणाबाईंच्या कवितेची तुलना जानपद काव्याशी केली आहे, ती इथे महत्त्वाचे वाटते, "जानपद गीत संप्रदायाची लाट आली तशी ती ओसरलीही; परंतु ही लाट सर्वसामान्यांना काव्याचा लळा लावून निघून गेली. ही गीते रसिकांच्या ओठावर खेळली; पण वरवरच्या भावनांचा गिलावा ह्या गीतांना असल्याने ती काळजापर्यंत पोहचली नाही. पुढे एकदम बहिणाबाई चौधरींची लोकगीतांना समांतर असलेली अक्षर कविता लोकांच्या काळजाला भिडली. ह्या बावनकशी मोहरांच्या दर्शनाने रसिकांच्या चित्तवृत्ती मोहरल्यात."१ अशा प्रकारे जानपद गीतांशी बहिणाबाईंच्या काव्याची तुलना करताना सहजपणे तिचे महत्व लक्षात येते.

बहिणाबाई चौधरी निरक्षर होत्या त्यांच्या जात्यावरच्या ओव्या, सोपानदेवांनी संकलित करून प्र. के. अत्रे यांच्या सहकार्यातून प्रकाशित करण्यात आल्या आहेत. याआधी निश्चितरूपाने बहिणाबाईंची ही मौखिक कविता सहजपणे वाऱ्यावरती शेकडोच्या संख्येने विरून गेली असणार आहे. बहिणाबाईंच्या काव्यातील अनुभव सच्चा, प्रामाणिक आणि नितळ आहे. दुःखाचे, कष्टाचे, श्रमाचे, घरंदाज पारंपरिक लोकजीवनाचे, लोकमानसाचे त्याचबरोबर शेती, निसर्ग, माहेर-सासर अनेक विषयांवरील बहिणाबाईंचे अनुभव त्यांच्या कवितेत आविष्कृत झाले आहेत. त्यांची कविता मानवी मनाचे चिंतन करणारी आहे. 'कशाले काय म्हणू नहीं' ही मानवतावादी मूल्यांची शिकवण देणारी कविता आहे. नियतीवादाचे अनेक संदर्भ बहिणाबाईंच्या काव्यातून आयुष्याचे गूढगुपित व्यक्त करणारे आहेत त्याचे दर्शन या कवितांमधून अनुभवता येते. माणूसपण आणि शहाणपणाचे संदर्भ या कवितांमधून सहज येतात. 'बहिणाबाईंची कविता पुस्तकरूपाने जर एक दोन दशकापूर्वी प्रकाशित झाली असती तर रविकिरण मंडळ आणि समकालीन कवितेला एक नवी दिशा मिळाली असती. अशी एक प्रतिक्रिया डॉ. आनंद यादव यांची लक्षात घेण्यासारखी आहे. "बहिणाबाईंचा जन्म लक्षात घेता, १९१५ च्या आसपास तिच्या मुखातून तिची कविता बाहेर पडली असली पाहिजे, असा अंदाज करता येतो. या काळात म्हणजे १९१५ ते १९२५ च्या काळात तिची कविता होईल तशी प्रसिध्द होत गेली असती तर एकूणच जानपद किंवा ग्रामीण मराठी कवितेला अतिशय वेगळे वळण लागण्याची शक्यता होती. तिला वाट पुसत १९२५ नंतर जन्माला आलेल्या रविकिरण मंडळकालीन कवितेला जावे लागले असते. अन्यथा ती जगू शकली नसती."२ यावरून बहिणाबाईंच्या कवितेचे मूल्य लक्षात येते.

डॉ. आनंद यादव यांच्या मताचा विचार करताना रविकिरण मंडळातील कविता ही कृत्रिमतेने काव्यनिर्मितीची हौस पूर्ण करण्याखातर निर्माण झालेली आहे. त्यातील अनुभव हा मूळातून आलेला नाही, त्यामुळे ती कविता उपरी वाटू लागते. अर्थात या तुलनेत बहिणाबाईची कविता पाहताना ते त्यांच्या जगण्याचा श्वास होऊन येते. थेट काळजाला भिडते. अनेक ठिकाणी संतांना शोभेल अशा स्वरूपाचा उपदेश या कवितांमधून केला आहे. जीवनाचे व जगण्याचे तत्वज्ञान ही कविता देते, "बहिणाबाईच्या काव्यातून वडिलकीच्या नात्याने येणारा उपदेश त्यांच्या जीवनानुभवांचा आदर्श आहे. त्यांच्या उपदेशाला धार आहे. सत्याचा स्वीकार व असत्याचा धिक्कार आहे. इतरांना शहाणे करून सोडण्यासाठी उमटलेले त्यांच्या निर्मळ मनाचे हुंकार आहेत."३ हा बहिणाबाईच्या काव्यातील जिवंतपणा असून ती एक प्रकारे शेतमळ्यात पांडुरंग शोधते, गीता-भागवताचे तत्वज्ञान संसारातून घेते, पशु-पक्षाप्रमाणे नितळ मनांनी जगण्याचा माणसांना सल्ला देते. बहिणाबाईच्या मानवी जीवनाचे चिंतन करणाऱ्या कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेची मूळ शोधताना प्राचीन संतांच्या काव्यात आणि लोकसाहित्यातून त्याची मूळ सापडतात. बहिणाबाईवर या सर्व बाबींचा प्रभाव असला तरी, त्यांची म्हणून स्वतंत्र चिरकाळ टिकणारी वैयक्तिक अनुभवाची कविता आहे. ज्येष्ठ समीक्षक डॉ. सदा कऱ्हाडे यांनी यावरील व्यक्त केलेले विचार महत्त्वाचे वाटतात, "बहिणाबाई जात्यावर दळता दळता किंवा शेतावर काम करता करता आपल्या बोलीभाषेत आत्मियतेने, अत्यंत जिव्हाळ्याने संसाराची गाणी गात होती. या गाण्याचे नाते थेट प्राचीन संतकाव्याशी होते, तसेच लोकसाहित्याशी होते."४ बहिणाबाईची कविता प्राचीन काव्याशी नाते जोडणारी तर आधुनिक कवितेला दिशा देणारी आहे. एकाच वेळी प्रादेशिक वर्णने, ग्रामीण संस्कृती, अध्यात्म, शेती, निसर्ग, खानदेशातील बोलीभाषेतून ते सहजपणे साकारताना दिसून येते. बहिणाबाईच्या प्रतिभेचा विचार करताना Poet in born, He is not made या इंग्रजी म्हणीचा आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही.

संदर्भ:

१. वाकोडे मधुकर-(संपा) काया मातीत मातीत, देशमुख अँड कंपनी, पृष्ठ-०६
२. यादव आनंद-ग्रामीणता: साहित्य आणि वास्तव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृष्ठ-१३१
३. मारवाडे नरेंद्र-बहिणाबाईची गाणी-पृष्ठ ३८
४. चौधरी बहिणाबाई : बहिणाबाईची गाणी, सुचित्रा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ ५६

RBI ने ब्रिटनमधून 100 टन सोने देशात आणले

डॉ. राजेश गं उंबरकर

प्रस्तावना:

परकीय चलनाच्या तुटवड्यामुळे वर्ष १९९१ मध्ये अर्थव्यवस्था गंभीर संकटाचा सामना करत होती. इतर देशांकडून वस्तू व सेवांची आयात करण्यासाठी निधी उपलब्ध नसल्याने तत्कालीन केंद्र सरकारसमोर निधी उभारणीसाठी सोने गहाण ठेवण्याचा एकमेव पर्याय होता. तत्कालीन पंतप्रधान चंद्रशेखर सरकारने आयात खर्च भागवण्यासाठी परदेशात सोने गहाण ठेवून निधी मिळवावा लागला. त्यावेळी बँक ऑफ इंग्लंड आणि बँक ऑफ जपानकडे रिझर्व्ह बँकेने ४६.९१ टन सोने तारण ठेवले आणि ४० कोटी डॉलर मिळविले. नंतर पुढे म्हणजे, १५ वर्षांपूर्वी पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडून २०० टन सोने खरेदी केले. अलिकडच्या काही वर्षांत, रिझर्व्ह बँकेने सातत्याने देशातील सोन्याचा साठा वाढवत आणला आहे. 33 वर्षांपूर्वी भारतातून बाहेर गेले होते सोने. भारताने खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला होता. त्यावेळी अर्थव्यवस्था मोठ्या संकटात होती. पंतप्रधान चंद्रशेखर यांचे सरकार होते. भारताला 47 टन सोने, बँक ऑफ इंग्लंड आणि बँक ऑफ जपानकडे गहाण टाकावे लागले होते. त्यानंतर भारतात आर्थिक उदारीकरण झपाट्याने झाले.

भारताने इंग्लंडमध्ये ठेवलेले १०० टन सोने सरलेल्या आर्थिक वर्षात देशाच्या तिजोरीत हलवले आहे. वर्ष १९९१ मध्ये परकीय चलनाचा तुटवडा निर्माण झाल्यामुळे देशाला इंग्लंडकडे सोने गहाण ठेवावे लागले होते. मात्र नंतर कर्जाची परतफेड केल्यानंतरही ते सोने इंग्लंडमध्येच ठेवण्यात आले होते. आता मात्र ते पुन्हा भारतात आणल्याने रिझर्व्ह बँकेकडील सोन्याचा साठा वाढला आहे.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) ब्रिटनमधून 100 टनांहून अधिक सोने देशात आणले आहे. भारतासाठी ही मोठी उपलब्धी आहे. त्याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरही होणार आहे. आता भारतातील परिस्थिती बदलत आहे. एक काळ असा होता जेव्हा देशाचे सोने बाहेर ठेवावे लागत होते, पण आता भारत आपले सोने परत आणत आहे.

टाईम्स ऑफ इंडियाच्या वृत्तानुसार, आरबीआयच्या अधिकाऱ्यांचे म्हणणे आहे की, येत्या काही दिवसांत सोन्याची नाणी भारतात आणली जातील. भविष्यात आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी आरबीआय देशाच्या तिजोरीतील सोन्याचे प्रमाण वाढवत असल्याचे सांगितले जात आहे.

1991च्या सुरुवातीपासून पहिल्यांदाच एवढ्या मोठ्या प्रमाणात सोन्याचा स्थानिक स्तरावर स्टॉकमध्ये समावेश करण्यात आला आहे. RBI कडे मार्च अखेर 822.1 टन सोने होते, ज्यापैकी 413.8 टन परदेशात होते. आता हे सोने हळूहळू भारतात आणले जात आहे. जागतिक आकडेवारीनुसार, अलिकडच्या वर्षात सोने खरेदी करण्यात RBI ही आघाडीची मध्यवर्ती बँक आहे, ज्याने गेल्या आर्थिक वर्षात तिच्या साठ्यात 27.5 टन सोन्याची भर घातली आहे.

बँक ऑफ इंग्लंड (BOI) हे जगभरातील मध्यवर्ती बँकांसाठी फार पूर्वीपासून प्रमुख भांडार आहे. भारतही स्वातंत्र्यापूर्वीपासून आपले सोने लंडनच्या बँकांमध्ये ठेवत आहे. अहवालानुसार, अधिकाऱ्यांनी सांगितले की, "आरबीआयने काही वर्षांपूर्वी सोने खरेदी करण्यास सुरुवात केली. परदेशात सोन्याचा साठा वाढत असल्याने थोडे सोने भारतात आणण्याचे ठरले. तसेच भविष्यातील परिस्थिती लक्षात घेऊन हा निर्णय घेण्यात आला आहे."

सोने हा भारतीयांसाठी भावनिक मुद्दा आहे. इथे प्रत्येक घरात सोने असते आणि ते विकणे योग्य मानले जात नाही. परंतु 1991 मध्ये चंद्रशेखर सरकारने भारताच्या अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सोने गहाण ठेवले होते. मात्र, RBI ने 15 वर्षांपूर्वी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडून 200 टन सोने खरेदी केले होते.

अर्थव्यवस्था मजबूत ठेवण्यासाठी सातत्याने सोन्याचा साठा वाढवत आहे. देशातील गोल्ड रिझर्व्हची देखरेख ठेवण्याचे काम भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) करते. भारताकडे सध्या 800 टनांपेक्षा अधिक सोने आहे.

यातील 300 टनाहून अधिकचे सोने देशात आहे. तर इतर सोने हे देशाबाहेर, इतर देशांच्या मध्यवर्ती बँकेकडे सुरक्षित आहे. भारताचे सोने हे ब्रिटन आणि अमेरिकेत ठेवण्यात आले आहे. त्यातील 100 टन सोने आता मायदेशी आणण्यात आले आहे. कसे आणले इतके सोने भारतात? असा प्रश्न सर्वांनाच पडला आहे.

मोठी सुरक्षा व्यवस्था

एका देशातून दुसऱ्या देशात 100 टन सोने हलविणे हे काही सोपे काम नव्हते. त्यासाठी मोठी सुरक्षा व्यवस्था करणे गरजेचे होते. युक्रेन, इस्त्राईल या भागात युद्ध सुरु आहेत. तर इतर दहशतवादी संघटनांचे आव्हान पण होते. अमेरिकेन राष्ट्राध्यक्षांच्या सुरक्षेसारखीच व्यवस्था हे सोने भारतात आणण्यात आले. कसे राबविले मिशन सोनेरी?

कसे आले भारतात 100 टन सोने?

भारतच नाही तर जगातील अनेक देश त्यांचा सोन्याचा साठा लंडन वा इतर देशात ठेवतात. आता आरबीआयने धोरण बदलवले आहे. सोने भारतात आणण्यात येत आहे. 100 टन सोने परत आणणे सोपे काम नव्हते. 100 टन सोने म्हणजे जवळपास 10 मोठे ट्रक भरून सोने. त्याचे बाजारातील मूल्य जवळपास 8.5 अब्ज डॉलर म्हणजे 709,22,08,75,000 रुपये होते. C-17 Globemaster III ने दाखवली कमाल

भारतीय वायुसेनेच्या C-17 Globemaster III विमानांनी त्यांची कमाल दाखवली. हे भारताचे मोठे मालवाहक विमान आहे. ते एकावेळी 80 टन वजन वाहू शकते. 2 T-90 टँक वा 130 सैनिकांच्या वजनाइतके वजन ते सहज वाहून नेते. भारतीय वायुसेनेकडे असे 11 विमान आहेत. मोठ्या गोपनीय पद्धतीने आणि सुरक्षेत 100 टन सोने भारतात परत आणण्यात आले.

भारतीय रिझर्व्ह बँक देशातील सोने मुख्यतः मुंबई आणि नागपूर येथील तिजोरीत ठेवते. 100 टन सोने भारतात परत आणल्यानंतर याच तिजोरीत ठेवण्यात आले आहे. आता भारतात एकूण 408

टन सोन्याचा साठा झाला आहे. अजून इतके सोने भारतात आणण्यात येणार आहे. याशिवाय आरबीआय गेल्या काही दिवसांपासून मोठ्या प्रमाणात सोने खरेदी करत आहे.

इंग्लंडमधून किती सोने माघारी आणले?

भारताने इंग्लंडमध्ये ठेवलेले १०० टन सोने सरलेल्या आर्थिक वर्षात देशाच्या तिजोरीत हलवले आहे. वर्ष १९९१ मध्ये परकीय चलनाचा तुटवडा निर्माण झाल्यामुळे देशाला इंग्लंडकडे सोने गहाण ठेवावे लागले होते. मात्र नंतर कर्जाची परतफेड केल्यानंतरही ते सोने इंग्लंडमध्येच ठेवण्यात आले होते. दोन दशकांहून अधिक काळातील ही पहिलीच वेळ आहे की, एखाद्या देशातून एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर सोने पुन्हा भारतात आणले गेले. शिवाय देशातील रिझर्व्ह बँक येत्या काही महिन्यांत पुन्हा एकदा तितक्याच प्रमाणात सोन्याच्या राखीव रकमेची भर घालू शकते. रिझर्व्ह बँकेने इंग्लंडमधून १०० टनांहून अधिक सोने देशातील तिजोरीत स्थलांतरित करणे ही देशातील व्यवस्थापनाची रणनीती (पोर्टफोलिओ मॅनेजमेंट स्ट्रॅटेजी) आहे. आणि १९९१ नंतर, एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर सोन्याच्या साठ्याचे एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतराची पहिलीच घटना आहे.

रिझर्व्ह बँकेकडील सोन्याचा साठा किती?

रिझर्व्ह बँकेकडील सोन्याचा साठा ८२२.१० मेट्रिक टनांवर पोहोचला असून सरलेल्या आर्थिक वर्षात त्यात २७.४६ मेट्रिक टन सोन्याची भर पडली आहे. मौल्यवान धातू असलेल्या सोन्याचा बराचसा भाग परदेशात साठवला जातो. इतर देशांप्रमाणे देशाचे सोने इंग्लंडची मध्यवर्ती बँक असलेल्या बँक ऑफ इंग्लंडमध्ये आहे. देशात १०० टन सोने पुन्हा आणल्यामुळे रिझर्व्ह बँकेकडील देशांतर्गत गंगाजळीतील सुवर्ण-साठा ४०८ टनांपेक्षा अधिक झाला आहे, याचा अर्थ रिझर्व्ह बँकेकडील देशात असलेला सोन्याचा साठा आणि परदेशी असलेला सोन्याचा साठा आता जवळजवळ समान पातळीवर आला आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या वार्षिक अहवालानुसार, जारी केलेल्या रोख्यांसाठी तरतूद म्हणून ३०८ टनांहून अधिक सोने भारतात आहे, तर आणखी १००.२८ टन सोने बँकिंग विभागाची मालमत्ता म्हणून राखीव ठेवण्यात आले आहे. एकूण सोन्याच्या साठ्यापैकी ४१३.७९ मेट्रिक टन सोन्याचा साठा परदेशात आहे. देशात सध्या मुंबई आणि नागपूर येथे रिझर्व्ह बँकेकडे मोठ्या सुरक्षा व्यवस्थेखाली सोने सुरक्षित ठेवण्यात आले आहे. भारताच्या एकूण परकीय गंगाजळीत सोन्याचा वाटा सुमारे ८ टक्के आहे.

मध्यवर्ती बँकांकडे किती सोने?

जागतिक सुवर्ण परिषदेच्या (वर्ल्ड गोल्ड कौन्सिल) अहवालानुसार, जागतिक मध्यवर्ती बँकांकडे आतापर्यंत उत्खनन केलेल्या सर्व सोन्याच्या साठ्यापैकी सुमारे १७ टक्के सोन्याचा मालकी हक्क आहे. २०२३च्या अखेरीस त्यांच्याकडे सुमारे ३६,६९९ मेट्रिक टन राखीव साठा आहे. न्यूयॉर्क फेडरल रिझर्व्हनंतर बँक ऑफ इंग्लंडकडे सर्वाधिक सोन्याचा साठा आहे. अनेक देशांचे सोने देखील बँक ऑफ इंग्लंडच्या तिजोरीत साठवले गेले आहे. आता रिझर्व्ह बँकेने देशांतर्गत तिजोरीत १०० टन सोने हस्तांतरित केल्यानंतर, साठवणुकीचा खर्च कमी होणार आहे. गेल्या काही वर्षांपासून रशिया आणि चीनसह इतर मध्यवर्ती बँकांनी आक्रमकपणे त्यांच्या सोन्याचा साठा वाढवण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामागील एक मुख्य कारण म्हणजे, हे देश डॉलरवरील त्यांचे अवलंबित्व कमी करू इच्छित आहे.

बँक ऑफ इंग्लंड किती भाडे आकारते?

बँक ऑफ इंग्लंडमध्ये सोने साठवणाऱ्या मध्यवर्ती बँकांना साठवणूक खर्च म्हणून प्रति रात्र प्रति बार ३.५ पेन्स आकारले जातात. याचा अर्थ, उदाहरणार्थ, बँक ऑफ इंग्लंडमध्ये १०० टन सोन्याची साठवणूक करणाऱ्या परदेशी मध्यवर्ती बँकेला साठवणूक खर्च म्हणून प्रति वर्ष अंदाजे १०२,२०० ब्रिटिश पौंड आकारले जातील. (१०० टन x ८० बार प्रति टन x ०.०३५ प्रति रात्र x ३६५ दिवस). म्हणजेच वर्षाला १०० टन सोन्याची साठवणूक करण्यासाठी सुमारे १.०८ कोटी रुपये शुल्क द्यावे लागते. बँक ऑफ इंग्लंडच्या सोन्याच्या तिजोऱ्या त्यांच्या मुख्यालयाच्या इमारतीच्या तळघरात स्थित आहेत. लंडन शहरात थ्रेडनीडल स्ट्रीट येथे बँकेचे मुख्यालय आहे. थ्रेडनीडल स्ट्रीटवरील सध्याची बँक ऑफ इंग्लंडची इमारत १९२४ आणि १९३३ च्या दरम्यान बांधली गेली होती. बँक ऑफ इंग्लंडची ४,६५,०० सोन्याचे बार म्हणजेच ५,७८० टन सोने साठवणूक क्षमता आहे. २०१४ च्या आकडेवारीनुसार, सुमारे ७२ देशांच्या मध्यवर्ती बँकांनी तिच्याकडे सोने ठेवले आहे. बँक ऑफ इंग्लंडकडे सध्या नेमके किती सोने आहे, याबाबत कोणतीही अधिकृत माहिती उपलब्ध नाही. मात्र २८ फेब्रुवारी २०१५ रोजीच्या तिच्या वार्षिक अहवालात, बँक ऑफ इंग्लंडने सांगितले की, तिच्या ताब्यात ५,१३४ टन सोने आहे.

सर्वाधिक सोने कोणाकडे?

जागतिक सुवर्ण परिषदेच्या आकडेवारीनुसार, अमेरिकेकडे सर्वाधिक सोने आहे. तर भारत या यादीत नवव्या स्थानावर आहे. सोन्याच्या साठ्यात भारत सौदी अरेबिया आणि युनायटेड किंग्डमच्या पुढे आहे. प्राप्त माहितीनुसार, अमेरिकेकडे ८,१३३.४६ टन सोन्याचा साठा आहे. ३,३५२ टन सोन्याच्या साठ्यासह जर्मनी दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. या यादीत इटली, फ्रान्स आणि रशिया हे अनुक्रमे तिसऱ्या, चौथ्या आणि पाचव्या स्थानावर आहे. तर २,१९१.५३ टन सोन्यासह चीन सहाव्या क्रमांकावर आहे. स्वित्झर्लंड १,०४० टन तर जपान ८४५.९७ टन साठ्यासह अनुक्रमे सातव्या आणि आठव्या स्थानावर आहे.

सोने परत आणून काय साधले

देशातच सोन्याची साठवणूक केल्याने बँक ऑफ इंग्लंडसारख्या परदेशी बँकेला देण्यात येणाऱ्या साठवणूक खर्चात मोठी बचत होणार आहे. याचबरोबर हे भारतीय अर्थव्यवस्थेबाबत आत्मविश्वासाचे संकेत आहेत. जागतिक पातळीवर सोन्याकडे एक सुरक्षित गुंतवणूक पर्याय म्हणून पाहिले जाते आणि ते देशांतर्गत ठेवणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थिरतेच्या विश्वासाचे संकेत देत आहे. तसेच सध्या युद्ध जन्य परिस्थितीत आपले सोने आपल्या जवळ असणे अधिक चांगले.

शाळांची यशोगाथा

श्री. सचिन परशुराम दरेकर

रा.जि.प शाळा गोळेगणी ता.पोलादपूर.जि रायगड

शाळेतील परसबाग घोघरी

१. जाणवलेली समस्या :

बदलीने शाळेत हजर झाल्यानंतर 'गुणवत्ता हीच मालमत्ता' या विचाराने शाळेत 'विद्यार्थी गुणवत्ता' हेच अंतिम ध्येय ठेऊन कामास प्रारंभ केला. प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र अंतर्गत विद्यार्थ्यांला परिपूर्ण उपयोजित ज्ञान मिळावे या हेतूने शाळेतील सर्व शिक्षकांजवळ चर्चा करून शाळेत आभ्यासपूरक व सहशालेय उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे नियोजन केले. भाकरी तयार करणे, दिनाकाचे पाढे, चित्ररूपाने पुस्तक तयार करणे, शैक्षणिक शेकोटी, पक्षांच्या पंखांची ओळख, गुणवत्तेची गुढी, शालेय मंत्रिमंडळ, हसत खेळत धुलपाठी, पाककला, शिक्षणाची वारी, उपस्थिती झेंडे, शालेय सुशोभिकरण, रोपवाटिका, दिवाळी भेटकार्ड, तूर लागवड, रानभाज्या प्रदर्शन, परिसर भेट, Usefull Comman English word इ. उपक्रम शैक्षणिक वर्षात घेतले.

शाळेची भौगोलिक स्थिती, भौतिक सुविधा, आर्थिक नियोजन यावर शाळा व्यवस्थापन समिती, माजी विद्यार्थी संघ व पालक दानशूर व्यक्तिमत्व यांच्याजवळ विचार विनिमय करून उपक्रमांची अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या सर्व समस्यांचे निराकरण केले.

शाळेभोवतालचा परिसर बराच मोठा असल्याने व शाळेचे गाव शहरापासून खूप दूर असल्याने शालेय पोषण आहारात प्राप्त धान्य व्यतिरिक्त इतर पालेभाजी, फळभाज्यांचा अत्यल्प वापर होत असे त्यामुळे शाळेशेजारी मोकळ्या जागेत परसबाग करण्याचे ठरवले.

समस्या :

१. शहर दूर असल्याने भाज्यांची आवश्यकता.
२. स्वकष्टाची व मेहनतीची कमतरता
३. सहशालेय उपक्रमाक पालकांचा कमी सहभाग
४. परसबागे विषयी नकारात्मक मानसिकता
५. पर्यावरणाचे निरीक्षणाचा आभाव

६. उद्देश

१. परिसराशी मैत्री करणे
२. ज्ञान शाळेबाहेरील जगाशी / व्यवहाराशी जोडणे
३. स्वनिर्मितीचा आनंद व स्वकष्टाची जाणीव देणे
४. सहशालेय उपक्रमात पालक व समाजाचा सहभाग वाढवणे
५. परसबागेतील विविध भाज्यांचा शालेय पोषण आहारात नियमित वापर करणे.

७. उपक्रमाची व्याप्ती / स्तर

शाळेत शिक्षकांना जसे आपल्या अध्यापन तंत्राची स्वातंत्र्य आहे, तसे विद्यार्थ्यांनाही आपल्या कल्पकतेचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या या कल्पकतेला धरून विविध सहशालेय उपक्रम शाळेत राबविले जातात. त्यासाठीची पूर्व तयारी कार्यवाही नियोजन व यशस्वीता याचा विचार करून उपक्रमाची अंमलबजावणी केली. स्वनिर्मिती, वेगळेपण व स्वयं अध्ययन यामुळे विद्यार्थी शाळेत रममाण झाले. लोकसहभागामुळे शालेय आंतरक्रिया चांगली झाली.

सदर उपक्रम शाळास्तरावर घेण्यात आला शाळेची सेंद्रीय परसबाग तयार झाल्यावर प्रत्येक मुलाच्या घराशेजारी परसबागा तयार करून स्पर्धा घेतली.

८. कालावधी :-

ऑगस्ट २०१९ ते फेब्रुवारी २०२०

९. उपक्रमाचा तपशील

विद्यार्थ्यांना बालवयातच पर्यावरणाची, परिसराची आवड निर्माण व्हावी. कष्टाच्या कामांची जाणीव व्हावी या हेतूने विविध भाज्यांची, रोपांची लागवड केल्यानंतर प्रत्येक कामाचे निरीक्षण व चर्चा केली. सेंद्रीय खाते कीटक नाशके निर्मिती करण्यासाठी आजू बाजूच्या विविध वनस्पती (कडूनिंब, पपई, नेंगड, तुळस, लसूण, इ) व परिसरातील शेणखत, गोमुत्र, ताक, गांडूळमाती, जाड मीठ, हळद, इत्यादींचा वापर करून सेंद्रीय कीटकनाशक शाळेत तयार केले. ज्याचा वापर पारसबागेसाठी केला. शिक्षक व विद्यार्थी यांना आपल्या भूमिका समजावून दिल्या.

कार्यवाही :-

- संपूर्ण उपक्रमाचे नियोजन केले.
- वाफे तयारी केले.
- पक्के कुंपण तयार केले.
- बी चे रोपण, शेणखताचा वापर, सेंद्रीय कीटकनाशक फवारणी केली.
- ठिबक सिंचन पद्धतीने पाणी पुरवठा केला.
- तालुका कृषी अधिकारी व कृषी क्षेत्रातील तज्ञांचे मार्गदर्शन घेतले.
- भेंडी, वांगी, दुधीभोपळा, पडवळ, मिरची, टोमाटो, मुळा, चावळी, कोथिंबीर यांचा आहारात नियमित वापर.
- पालकांच्या सहभागाने घरोघरी परसबाग उपक्रम स्पर्धेचे आयोजन
- पालक सभा घेऊन उपक्रमाची माहिती, कामाचे स्वरूप व प्रत्येकाची भूमिका समजावून दिली.
- प्रत्येक टप्प्याचे निरीक्षण व चर्चा.
- परिसरातील प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी उपलब्ध जागेत परसबाग तयार केली.
- स्पर्धेतील उत्कृष्ट ३ परसबागेला आकर्षक ट्रॉफी देऊन सन्मान केला.

समस्या / अडचणी

१. मुलांना स्वकष्टाची सवय नव्हती
२. शेतीकामाबाबत उदासीनता

३. परसबागेचे संरक्षण करणे

४. पाणी समस्या

५. कीटकांचा प्रादुर्भाव

सर्व समस्यावर सकारात्मक दृष्टीकोनातून प्रोत्साहन देऊन क्रियाशील ठेवले. प्रत्येक कृतीतून, अनुभवातून केलेल्या कामात मुलांना अधिक आनंद मिळतो हे लक्षात आले.

१०. फलनिष्पत्ती

१. परिसराविषयी आवड व मैत्री निर्माण झाली.

२. निरीक्षण शक्ती सहकार्य चिकाटी या गुणांची वाढ झाली.

३. आपणही काहीतरी वेगळे करू शकतो ही जाणीव वाढून विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढला.

४. शा.पो.आहारात परसबागेतील भाज्यांचा वापर होत असल्याने स्वनिर्मितीचा एक वेगळा आनंद मिळाला.

५. पालकांचा व मोठ्या माणसांचे कष्टाचे मोल लक्षात आले

६. घरोघरी परसबागा तयार झाल्या व समाजाचा शाळेविषयीचा दृष्टीकोन अजून सकारात्मक झाला.

११. झालेला खर्च

कुंपण : रु.५००.००

बी : १०००.००

बक्षिसे : ५००.००

एकूण खर्च : २०००.००

१२. उपक्रमाचे फोटो

सकाळ

पोलादपूर : गोळेगणी शाळेत परसबागेची पाहणी करताना अधिकारी.

पोलादपुरात गोळेगणी शाळेत परसबाग स्पर्धा

पोलादपूर (बातमीदार) : पोलादपूर तालुक्यातील गोळेगणी शाळेत तालुका कृषी अधिकाऱ्यांच्या पुढाकाराने घरोघरी परसबाग स्पर्धा घेण्यात आली. या वेळी परसबागेचे महत्त्व, सेंद्रिय शेती, सेंद्रिय खते, गोमूत्र, ताक यापासून मिळणाऱ्या फायद्यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजावून सांगितले. प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी घराशेजारी छोटी परसबाग, वाफे, कुंपण, खते कशी तयार करावी, यांची माहिती देऊन घरोघरी परसबाग स्पर्धा राबविण्याचा संकल्प केला. त्यातून उत्कृष्ट परसबागेला बक्षीसे देण्यात येतील, अशी माहिती या वेळी देण्यात आली. कमी जागेत सांडपाणी, शेणखत, सेंद्रिय फवारणी यांचा कसा उपयोग करावा, यांची माहिती दिली. या वेळी गावातील प्रभाकर पवार, शाळा व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष ज्ञानेश्वर मोरे, कृषी सहायक मनोज जाधव आदी उपस्थित होते.

Mumbai, Raigad-Today
05/12/2019 Page No. 6

गोळेगणी शाळेतील परसबाग स्पर्धेचे कौतुक

पोलादपूर : पोलादपूर तालुक्यातील गोळेगणी शाळेत मंगळवारी तालुका कृषी अधिकारी धुमाळ यांनी घरोघरी परसबाग स्पर्धेबाबत शाळेच्या परसबागेला व बागकाम सुसोयीकरणाला भेट देऊन मार्गदर्शन केले व शाळेच्या या उपक्रमाचे कौतुक केले. शाळेतील मुलांना मार्गदर्शन करताना तालुका कृषी अधिकारी यांनी परसबागेचे महत्त्व,

सेंद्रिय शेती, सेंद्रिय खते, गोमूत्र, ताक यापासून मिळणाऱ्या फायद्यांचे महत्त्व समजावून सांगितले. प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी आपल्या घराशेजारी छोटी परसबाग, वाफे, कुंपण, खते कशी तयार करावी यांची माहिती देऊन घरोघरी परसबाग स्पर्धा राबविण्याचा संकल्प सोडला व त्यातून उत्कृष्ट परसबागेला बक्षीसे देण्यात येतील अशी माहिती दिली.

धुमाळ यांनी दिली भेट

कमी जागेत सांडपाणी, शेणखत, सेंद्रिय फवारणी यांचा कसा उपयोग करावा याची माहिती दिली. प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी परसबाग स्पर्धेत सहभागी होतील. गोळेगणी शाळेतील गाडूळ खत निर्मिती, ऑक्सिजन पार्क, टिक्क सिंचन पद्धतीची पाहणी करून कौतुक केले. याप्रसंगी गावातील प्रभाकर पवार, शाळा व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष ज्ञानेश्वर मोरे, कृषी सहायक मनोज जाधव आदी उपस्थित होते.

5:56 62%

राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून स्वच्छता अभियानामध्ये पुढाकार घेण्याची गरज असल्याचे मत फ्रीडम ग्रुपचे प्रमुख श्री रोहन शिंदे यांनी प्रतिनिधिशी बोलताना व्यक्त केले आहे.

विद्यार्थ्यांकडून फळभाज्यांची लागवड

पोलादपूर : पोलादपूर तालुक्यातील गोळेगणी शाळेत विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांच्या सहकायाने परसबाग तयार करून विविध भाज्यांचा उपयोग शालेय पोषण आहारात करून स्वनिर्मितीचा, स्वकटातून मिळालेल्या यशावहल विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्यावर एक वेगळेच समाधान मिळालं आहे. जुलै महिन्यात नियोजन करून उपक्रम राबविण्याचे ठरवून जमिन तयार करणे, विविध वाफे तयार करणे, रोपांची लागवड करणे, कुंपण बांधले, देखभाल करणे आदी कामे विद्यार्थ्यांना सोबत घेऊन, वेगवेगळे शेतीपूरक कामांची माहिती देत, रोपे, त्यांची मुळे, फुले यांचे मार्गदर्शन देत, कोणतेही औषध फवारणी न करता सेंद्रिय खताचा वापर करून आज (यंदा पावसाचे प्रमाण खूप जास्त असतानाही) तीन महिन्याने पेंडी, शिराळे, वांगी, काकडी, मिरची, भोपळा, पडवळ, चवळी आदी भाज्यांचा प्रत्यक्ष पोषण आहारात उपयोग होत आहेत. शाळेचे शिक्षक निलेश गोसावी यांच्या मार्गदर्शनाखाली शंकर बलीकॉंडवार, विलास उतेकर, सचिन दरेकर यांनी विद्यार्थ्यांना सहशालेय उपक्रमातून स्वकटातून, मेहनतीने साकारलेल्या परसबागेतील ही यश मुलांना खूप सुखावून जाते.

कातली बंगला येथे गांधी, शास्त्री जयंती

पोलादपूर

